

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI**

SOTSILOGIYA

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
tomonidan o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan.*

Toshkent – 2021

UO‘K: 316(075.8)
KBK 605ya73
S 60

I.Saifnazarov, A.Muxtorov, G. Hoshimova, H.I.Qurbonaliyeva.
Sotsiologiya. – T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021 – 284 b.

ISBN 978-9943-7420-7-9

Sotsiologiya ijtimoiy hodisa va jarayonlarni o‘rganadigan shunday fanki, u atrofimizdagi voqealar va harakat qilayotgan ijtimoiy kuchlarni tushunishga yordam beradi, ijtimoiy muhitning biz ko‘pincha e‘tiborsiz qoldiradigan jihatlariga e‘tiborni qaratadi. Sotsiologiya bizni voqelikni anglashning maxsus shakli bilan qurollantiradi. Taklif etilayotgan, uning asoschisi O.Kont sotsiologiya deb atagan mazkur o‘quv qo‘llanmada sotsiologik bilimlarning usullari va tizimi, jamiyatning tuzilishi va dinamikasi, insoniyat jamiyati tabiati, sotsializatsiya, ijtimoiy tuzilmani tashkil etuvchi maqomlar va rollar, tabaqalanish (sinflar, mulklar, kastalar), ijtimoiy nazorat, deviant xulq-atvor va boshqa muammolar haqida bayon etiladi. Qo‘llanma oliy o‘quv yurti talabalari va professor o‘qituvchilarga mo‘ljallangan. Shuningdek, sotsiologiyaga qiziqqan keng kitobxonlar ommasi uchun ham foydali bo‘lishi mumkin.

Социология - это такая наука, которая изучает социальные явления и процессы, помогает понять события и социальные силы, которые движутся вокруг нас, уделяя особое внимание аспектам социальной среды, которые мы часто упускаем из виду. Социология дает нам особую форму понимания реальности. Предлагаемый учебное пособие, названный его основателем О. Контом социологией, включает методы и системы социологического знания, структуру и динамику общества, природу человеческого общества, социализацию, статус и роли, составляющие социальную структуру, стратификацию (классы, собственность, касты), социальный контроль, девиантное поведение и другие вопросы. Пособие предназначено для студентов и преподавателей вузов. Он также может быть полезен широкому кругу читателей, интересующихся социологией.

Sociology is such a science that studies social phenomena and processes that it helps to understand the events and social forces that move around us, focusing on aspects of the social environment that we often overlook. Sociology equips us with a special form of understanding reality. The proposed textbook, called sociology by its founder O. Kont, includes methods and systems of sociological knowledge, the structure and dynamics of society, the nature of human society, socialization, the status and roles that make up the social structure, stratification (classes, property, castes), social control, deviant behavior, and other issues. The guide is intended for university students and professors. It can also be useful for a wide range of readers interested in sociology.

UO‘K: 316(075.8)
KBK 605ya73

ISBN: 978-9943-7420-7-9

© «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021.

1-MAVZU. SOTSILOGIYA FAN SIFATIDA

Reja:

1. Sotsiologiya fanining fan sifatida vujudga kelishida diniy, iqtisodiy, ilmiy va siyosiy omillarning o‘rni.
2. O.Kont - pozitiv sotsiologiyaning asoschisi, uning sotsiologiyani mustaqil fan sifatida yaratishdagi dastlabki rejalari. Kontning izdoshlari.
3. Antik davrning qomusiy olimlari va Sharq mutafakkirlarining ijtimoiy-falsafiy ta’limotlari zamonaviy sotsiologiyaning muhim manbalari sifatida.
4. Sotsiologiyaning obyekti va predmeti, vazifalari, metodlari va metodologiyasi.
5. Sotsiologiyaning fanlar tizimida tutgan o‘rni.

Tayanch iboralar: *protestantizm, merkantilizm, proteksionizm, marksizm, metod, metodologiya, pozitivizm, sotsial statika va sotsial dinamika, bixeviorizm, anomiya, sotsial ayriboshlash, belgili interaksionizm*

1. Sotsiologiya fanining fan sifatida vujudga kelishida diniy, iqtisodiy, ilmiy va siyosiy omillarning o‘rni

Sotsiologiya jamiyat hayotini o‘rganuvchi ijtimoiy fan bo‘lgani uchun uning vujudga kelishida jamiyatdagi muhim ijtimoiy ehtiyojlar hamda olimlarning ilmiy yetukligi asosiy o‘rin egallaydi. Uning fan sifatida qaror topishida xristianlik dinidagi bo‘linish, ya’ni G‘arbiy Yevropada protestantlik¹ g‘oyalarning tarqalishi hamda aholi

¹ *Protestantizm* – xristianlikdagi uchta yirik yo‘nalishlardan biri bo‘lib, katolitsizm va pravoslavlikdan farqli ravishda ezgulik orqaligina xristianlar o‘z gunohlaridan forig‘ bo‘lishlari, barcha e‘tiqodlilar uchun yagona e‘tiqod va diniy shaxsiy mas‘uliyatlilik muhimligi, parvardigor va e‘tiqodli inson orasida vositachining shart emasligi, inson o‘z hayoti uchun o‘zi kurashishi kerakligi tarafdorlaridir. “Protestantizm” tushunchasining o‘zi “protest” so‘zidan olingan bo‘lib, 1529-yil 19-aprelda xristianlar majlisida evangiliya tarafdorlarining cherkovning isloh etilishini taqiqlashgan qarshi qaratilgan e‘tirozdan boshlangan. Shundan so‘ng G‘arbiy Yevropa mamlakatlarida Lyuter, Svingli, Kalvinning protestantizmga asoslangan g‘oyalari shakllantirilgan. Bu Angliya, Fransiya, Germaniya kabi mamlakatlarda xristianlar orasida o‘z farovon turmushi, obod va to‘kin hayoti uchun kurashish harakatlariga sabab bo‘lib, kapitalizmning shu yo‘sinda rivojlanishi va sanoat to‘ntarishi, fransuz inqiloblariga sabab bo‘ldi.

dunyoqarashiga ta'siri natijasida kapitalistik munosabatlarning o'rnatilishi, aniq va tabiiy fanlarning rivojlanishiga ijobiy sharoit yaratdi. XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida boshlangan sotsial o'zgarishlarning yalpi tus olishi, aholi tabaqalari hamda olimlar dunyoqarashining o'zgarishi monarxiyaga asoslangan turmush tarzidan voz kechilib, iqtisodiy va siyosiy jihatdan yangi boshqaruv shakllariga o'tishni taqozo etdi. Fuqarolarning yangi huquq va erkinliklari iqtisodiy, siyosiy va diniy jihatdan jamiyat a'zolariga mustaqil tanlov imkonini berdi. Jamiyat a'zolarining yangi imkoniyatlari, ya'ni tanlash huquqi ularda jamiyat hayotini o'rganish, undagi ijtimoiy jarayon va hodisalardan xabardor bo'lish ishtiyoqini, yangi ijtimoiy manfaatlarni uyg'otdi. Iqtisod va siyosatdagi raqobat tadbirkor hamda siyosat-chilarni jamiyatdagi jarayonlardan ogoh bo'lish, keng jamoatchilik kayfiyatini o'rganish, aniq sotsial mexanizmlarni bilish, bashorat qilish imkoniga erishish kabi talablarini keltirib chiqardi. XIX asrga kelib jamiyatning sotsial rivojlanishi va jamiyat to'g'risidagi mavjud bo'lgan fanlarning rivojlanish evolyutsiyasi yangi turdagi sotsial bilimlarni shakllantiruvchi fanga ehtiyoj tug'ilganini namoyon qildi. Natijada G'arbiy Yevropada shakllanishni boshlagan fuqarolik jamiyati va uning ehtiyojlariga javoban sotsiologiya fani vujudga keldi.

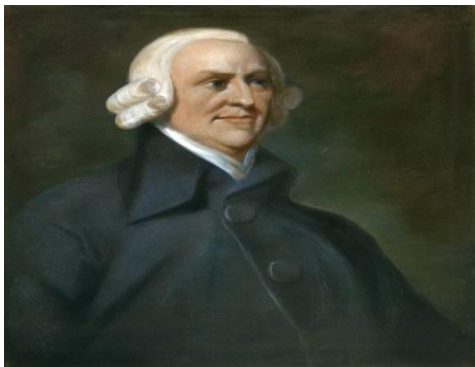
Kapitalistik munosabatlarning rivojlanishi natijasida savdo va ishlab chiqarishning kengayib, ijtimoiy-iqtisodiy bilimlarning rivojlanishiga sabab bo'ldi. Merkantilizm² (proteksionizm³ siyosatiga asoslangan), siyosiy iqtisodiyot⁴ rivojlandi.

2 *Merkantilizm* (fr. mercantilisme; lotincha — mercari — savdo qilish; italiyancha — mercante — savdogar) — ilk davrdagi kapitalizmga shakllangan iqtisodiy ta'limot va iqtisodiy siyosatning ko'rinishi bo'lib, burjuaziya – savdogarlar manfaatlarini himoya qilish maqsadida davlatning xo'jalik hayotga aktiv aralashuvi va ishtirokini anglatadi. Merkantilizmga asosan daromad tovarlarni ishlab chiqish hisobiga emas, balki ularni tashqi savdo orqali sotib, mamlakat ichiga kapital kiritish orqali to'planadi.

3 *Proteksionizm* (fransuzcha protectionisme, lotincha — protectio — himoya) milliy iqtisodiyotning davlat tomonidan chet el raqobatidan himoya qilinishi. U davlat sanoatini moliyalashtirish, eksportni ko'paytirib, importni chegaralash kabi choralarda o'z ifodasini topadi.

4 Siyosiy iqtisodiyotga ingliz iqtisodchisi *Uilyam Petti* (1623-1687) asos solgan. U 1662-yilgi "Soliq va yig'imlar to'g'risidagi" risolasida davlatning qudrati uning pul siyosatida emas, balki, ishlab chiqarishdadir, deya ta'kidlagan. Uning fikricha, ishlab chiqarish sohasi boylik manbasi sanaladi. U mehnatning qiymati nazariyasini birinchilardan bo'lib asoslagan.

Kapitalizm qaror topish paytida siyosiy iqtisod mustaqil fan sifatida shakllanib, burjuaziyaning kapitalizmga qarshi manfaatlarini himoya qiladi. XVIII asr oxiri — XIX asr birinchi yarmida burjua siyosiy iqtisodiyoti o‘zining eng gullagan nuqtasiga yetib, *A.Smit* (1723-1790), *D.Rikardo* (1772-1823) asarlarida o‘z ifodasini topdi. Ularning fikricha, mol-mulk munosabatlari va xo‘jalik hayoti insonlar irodasiga bog‘liq bo‘lmagan qonunlarga asoslanadi. Ular mehnat qiymati nazariyasi asoschilaridan sanaladi. Unga ko‘ra, tovar qiymati unga

A.Smit (1723-1790)

sarflangan mehnat miqdori bilan aniqlanadi. A.Smit jamiyatni yollanma ishchilar, kapitalistlar va yer egalariга ajratib, buning asosida milliy daromadni ishchi haqqi, kapital, daromad va rentaga bo‘lgan. Siyosiy iqtisodiyotning rivojlanishi jamiyat va uning qonuniyatlarini o‘rganishda yana bir qadam bo‘ldi.

N.I.Kareyev o‘zining «Sotsiologiyani o‘rganishga kirish» (1897) asarida shunday yozadi: «Davlat, huquq va qishloq xo‘jaligidan tashqari jamiyat hayotida shunday voqea va hodisalar bor ediki, ularni bu uchta soha nuqtai nazaridan tadqiq qilishning iloji yo‘q edi. Bu jamiyatning diniy madaniyati, tili, axloqi va an‘analari, e‘tiqodi, dunyoqarashi, san‘ati va adabiyoti. Biz jamiyatni yuqorida aytib o‘tilgan uchta soha nuqtai nazaridagina ko‘rib chiqsak, jamiyat to‘g‘risidagi tasavvurimiz juda tor bo‘lib qoladi. Jamiyatning siyosiy, huquqiy va iqtisodiy sohalarini birgalikda ko‘rib chiqish orqali ham jamiyat hayoti nima ekanligi to‘g‘risida to‘laqonli tasavvur olib bo‘lmaydi⁵».

XVIII asrda tarix falsafasi fanining rivoji va **Djan Battist Viko (1668-1744)** ning «Millatlarning o‘ziga xosligi asoslari» asari sotsiologiyaning qaror topishida yana bir turtki bo‘ldi. Unda olim tarixiy jarayonlarni, millatlarning kelib chiqish qonuniyatlarini talqin etishga uringan.

5 Новикова С.С. Социология: история, основы, институционализация в России. - М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. - С.54.

XVIII asr va XIX asr birinchi yarmida tarix falsafasi tarixiy rivojlanishning umumiy nazariyasi sifatida shakllandi va olimlar jamiyatda o'tmishda yuz bergan voqealar asosida turli qonuniyatlarni izlashni boshladi. Ular tomonidan taraqqiyot nazariyasi, tarixiy jarayonning yagonaligi va shakldorligi muammosi, tarixiy qonuniyatlarni va h.k. kabi muhim g'oyalar ilgari surilgan. Mazkur g'oyalar nazariy sotsiologiyani shakllanishi uchun muhim manba sanaladi.

Tabiiy fanlardagi yutuqlar va usullar amaliy sotsiologiyani rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Chunki tabiiy hodisalarga nisbatan ilmiy dunyoqarashning shakllanishi XVIII asrdan boshlab tabiatni metafizik dunyoqarash asosida anglashga chek qo'yib, uning o'rnida ilmiy (ratsional) bilimlarning shakllanishiga olib keldi.

XIX asr o'rtalarida tabiiy fanlarda amalga oshgan uchta yirik kashfiyot: *hujayralar nazariyasining yaratilishi, energiyani saqlanishi va hosil bo'lishi qonunining ochilishi* hamda *biologiyada evolyutsion nazariyaning yaratilishi* sotsiologiyani fan sifatida qaror topishida muhim rol o'ynagan.

XIX asr birinchi yarmi va o'rtalarida amalga oshirilgan buyuk kashfiyotlarning obyektiv ahamiyati shundan iboratki, ular tabiatda yuz berayotgan voqea va hodisalarning o'zaro aloqadorligini ochib berib, metafizik qarashlarning noto'g'ri ekanligini isbotladi.

E.Dyurkgeym(1858-1917)

Tabiiy fanlardagi yutuqlar yangi dunyoqarashning shakllanishiga asos bo'lib, O.Kont, G.Spenser va E.Dyurkgeym tomonidan yaratilgan jamiyat to'g'risidagi qarashlariga o'z ta'sirini ko'rsatgan. Ularning biologiya tamoyillariga asoslangan sotsial qarashlari "jamiyat rivojlanishining organik nazariyasi" nomi bilan yuritiladi.

XVIII-XIX asrlarda yevropada bo'lib o'tgan *sanoat inqilobi va Buyuk Fransuz inqilobi (1789-1794yy.)*, jamiyat to'g'risidagi yangi fanning rivojlanishida ulkan turtki bo'ldi. Bu ikki revolyutsiya G'arbiy Yevropada kapitalizmning qaror topishini ta'minlab, ko'rib

chiqilayotgan davrning iqtisodiy va siyosiy hayotida ulkan iz qoldirdi. N.I.Kareevning yozishicha, “metafizikaning g‘oyalari asosida amalga oshirilgan yirik tarixiy to‘ntarish, ya’ni fransuz inqilobi kutilgan natijalarni bermadi va inqirozga yuz tutdi. Inqilob dasturi Fransiyaning o‘zida ham oxirigacha hayotga tatbiq qilinmagan edi. Shuning uchun ko‘pchilik mazkur inqilobning inqirozidan so‘ng aql-idrok imkoniyatlaridan ko‘ngli qoldi. Jamiyatdagi vaziyatni xolisona ravishda o‘tmish, mavjudlik va kelajak nuqtai nazaridan tahlil etish ehtiyoji tug‘ildi⁶“.

Sotsiologiyaning paydo bo‘lishida *ishchi sinfining shakllanishi va ijtimoiy munosabatlar inqirozi*⁷ning jadallashuvi muhim o‘rin egallaydi. Tarixiy jihatdan ishchi sinfining shakllanishi XV asrda boshlangan bo‘lsada, inqilobdan keyingi holat proletariat⁸ sinfining yetakchi sinfga aylanishini ta‘minladi. Avvaliga ular o‘zining asosiy muammosi sifatida yangi stanok va mexanizmlarning paydo bo‘lishini ko‘rishgan bo‘lsa, keyinchalik sotsial jarayon va holatni o‘zgartirish zarurati birlamchi ekanligini tushunib yetishdi. Shundan so‘ng fabrikalarda proletar sinf vakillaridan iborat bo‘lgan va ularning manfaatlarini ko‘zlovchi tredyunionlar paydo bo‘ldi. Kapitalizm va uning ilk qarama-qarshiliklari XIX asr boshlarida sanoatlashib, katta fabrikalarga aylanayotgan tashkilotlarda proletar sinf vakillarining o‘zaro birlashib, ishsizlik, ekspluatatsiya, bolalar va ayollar mehnati kabi sotsial muammolarga qarshi kurashishga undadi. 1825-yildan boshlab kapitalistik iqtisodiyotda davriy inqirozlar kuzatila boshlandi va xaddan tashqari yuqori ekspluatatsiya, ish soatlarining uzoqligi, mehnat sharoitlarining yaxshi emasligi, ish haqining pastligi, ayollar va erkaklar mehnatining bir xil baholanmasligi kabilarda o‘z ifodasini topdi. Bu proletar sinfnig kambag‘allashuviga, kichik hunarmand va savdogarlarning esa kasod bo‘lishiga olib keldi. Natijada ishchi sinfi qarshilik munosabati sifatida qurolli chiqishlarni amalga oshira boshladi. Undan tashqari proletariat sinfining talablari borgan sari

6 Кареев Н.И. Огюст Конт как основатель социологии // Введение в изучение социальных наук: Сб. ст. / Под ред. Н.И.Кареева. — СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1903. — С. 10.

7 Кон И.С. Идеино-теоретические предпосылки социологического знания // История буржуазной социологии XIX — начала XX века / [Отв.ред. И.С.Кон]; АН СССР. Ин-т социолог, ис-ний. — М.: Наука, 1979. — Гл. 1. - С.13.

8 *proletariat* – ishlab chiqarish vositalariga ega bo‘lmagan, burjuaziya tomonidan ekspluatatsiya qilinuvchi, o‘z kuchini sotish evaziga kun ko‘ruvchi yollanma ishchilar qatlami..

tizimli va tartibli ko‘rinishga kirib, siyosiy xarakter kasb eta boshladi. Natijada marksizm⁹ g‘oyasi tug‘ildi va rivojlandi.

Sotsiologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishidagi shart-sharoitlar

2. O.Kont - pozitiv sotsiologiyaning asoschisi

Ijtimoiy taraqqiyotning murakkablashuvi va ilmiy bilimlarning tabaqalanishi sotsiologiyaning falsafadan ajralib, mustaqil fanga aylanishini muqarrar qilib qo‘ydi. XIX asrgacha sotsiologiya falsafaning tarkibiy qismi bo‘lib keldi. Jamiyat haqida «pozitiv fan» (haqiqiy fan) yaratishga urinish XIX asr o‘rtalarida yuzaga keldi. XIX asr boshlarida esa sotsiologiya o‘ziga xos ilmiy metodlarga ega bo‘lib, falsafadan to‘la ajralib chiqib boshladi.

Lekin u mustaqil fan sifatida XIX asrning 30-yillarida ilmiy muomalaga «sotsiologiya» atamasi kiritilgandan so‘ng shakllandi. N.I.Kareevning yozishicha, XVIII asr umumiy falsafasi ilmiy mahsulidan qoniqmaslik hissi A.Sen-Simon va O.Kont tomonidan jamiyat to‘g‘risidagi yangi fanning yaratilishi to‘g‘rsida fikrning ilgari surilishiga sabab bo‘ldi. Olimlar shu paytgacha jamiyatni o‘rganishda qo‘llanilgan metafizik usulni ilmiy usullarga almashtirishni maqsad qilishdi. Chunki faqatgina ilmiy usul orqali olingan natijalar jamiyatdagi vaziyatni to‘g‘ri baholash va uning yechimini topish imkoniyatini tug‘diradi¹⁰. O.Kont jamiyatni o‘rganuvchi yangi fan tabiiy fanlarning ilmiy usullarini o‘ziga moslashtirgan holda

foydalanishi zarurligini ta’kidladi. Natijada falsafa va sotsiologiyada *pozitivizm*¹¹ yo‘nalishi rivojlandi.

Ogyust Kont (1798-1857) qat’iy katolik va monarxistik mentalitet hukmronlik qilgan, qarama-qarshilik uning dastlabki ma’naviy rivojlanishida rol o‘ynagan oilada tarbiyalangan. Uning 1814-yilda

9 *marksizm* – ishchi sinfi manfaatlarini ko‘zlovchi g‘oya bo‘lib, kapitalistik ekspluatatsiyaga qarshi inqilobiy kurash yo‘li orqali amalga oshirilgan. Marksizm doirasida shakllangan sotsiologiyaning asosini tarixiy materializm tashkil etgan.

10 Новикова С.С. Социология: история, основы, институционализация в России. - М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. - С.9.

Parijdagi “Ekol politexnikasi” da olgan bilimlari uni ilmiy yo‘naltirilgan dunyoqarashning ishonchli tarafdoriga aylantirdi. Talabalar orasida hukm surgan respublikachilik ruhi uning dastlabki siyosiy qarashlarini yanada radikallashishiga yordam berdi. Poltexnik bilimlarini biologiya va tarixni o‘rganish bilan to‘ldirib, o‘qishni yakunlash uchun yosh Konte matematikadan shaxsiy darslar orqali tirikchilik qilib, “norasmiy ravishda” pul topadi. 1817-yilda u Sen-Simon bilan yaqinlashdi va uning kotibi bo‘ldi (1824- yilgacha). O‘zining e’tirof etishicha uch yil vaqt ketadigan shaxsiy rivojlanishga Sen-Simon yordami bilan olti oyda erishgan.¹² Sen-Simonning ijtimoiy tartib va ijtimoiy taraqqiyotni yaratishga qodir bo‘lgan kuchiga ishongan Konte sotsiologiya insoniyat haqidagi fan bo‘lishi mumkin deb hisoblagan.¹³U yangi fanga «sotsiologiya» deb nom berdi. Kont nuqtai nazariga ko‘ra, sotsiologiya pozitiv mohiyatga ega fandır. «Pozitiv usul» ilmiy kuzatishlar, eksperiment va taqqoslash usuli yordamida to‘plangan empirik ma’lumotlarni nazariy tahlil qilishni ifodalaydi.

O.Kont tomonidan 1839-yilda «Pozitiv falsafa kursi» asarining uchinchi jildi nashr etilganligi natijasida birinchi marotaba u jamiyatni ilmiy asosda o‘rganish sifatida sotsiologiya terminini qo‘lladi va bu sotsiologiyaning shakllanishi va rivojlanishiga olib keldi.

Keyinchalik sotsiologiya ijtimoiy munosabatlarni nazariy analiz qilishni sotsial faktlarni empirik tadqiq qilish bilan qo‘shib olib boruvchi mustaqil fanga aylandi. O.Kont sotsiologiyani ikki qismga ajratadi:

- a) sotsial statika;
- b) sotsial dinamika.

Sotsial statikada ijtimoiy tizimlarning shart-sharoiti va funksional qonuniyatlari o‘rganilishini ko‘rsatadi. Unda ijtimoiy institutlar: oila, davlat, din kabilar tadqiq etiladi. Sotsial dinamikada esa O.Kont ijtimoiy progress rivojlanishini nazarda tutib, u jamiyatning ma’naviy va aqliy rivojini insoniyat taraqqiyotining hal qiluvchi omili deb qaraydi. Bu tamoyil hozir ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q.

12 История теоретической социологии. Социология XIX века: от появления новой науки до предвестников ее первого кризиса: Учебное пособие для вузов. — Изд. 3-е, перераб. и доп. — М.: Академический проект, 2020. — 370 с. — (Фундаментальный учебник). Ст-34.

13 Introduction to sociological theory: theorists, concepts, and their applicability to the twenty-first century / Michele dillon. – Second edition. 2014. Pg-

O.Kont: «Har qanday bilim tafakkur mahsulidir va u insoniyat manfaatlariga xizmat qilishi kerak, aks holda bu bilimlardan g‘arazli maqsadlarda foydalanilsa, jamiyatga katta zarar keltiriladi», degan edi.

O.Kontning ta’biricha, sotsiologiya inson aqlini va psixikasini ijtimoiy hayot ta’sirida takomillashib borishini o‘rganib boradigan yagona fandır. Bu fikrni Kont butun bir ta’limotga aylantiradi, va unga muvofiq individ abstraksiyadir, jamiyat esa voqelik bo‘lib, u tabiiy qonunlarga bo‘ysunadi. Umuman, sotsiologiyada O.Kont yana quyidagi metodlarni asoslab berdi:

a) kuzatish metodi;

b) eksperimental qiyosiy;

d) tarixiy metod;

e) qiyosiy metod – bu metodlar sotsiologiyada pozitiv fanlarning metodlari ham deyiladi. Kontning fikricha, tarixiylik metodi yordamida olingan har bir induktiv xulosalar asosida inson biologik nazariya tushunchalari yordamida qiyoslanib tekshirilishi lozim.

O.Kont tomonidan ta’riflangan inson intellektual rivojlanishining uchta izchillik bosqichi: teologiyaga oid, metafizik va pozitivistik haqidagi qonuni ushbu savolga javob berish uchun imkon beradi.

Birinchi teologik bosqichda insonning g‘ayritabiiy tushunchasi diniy tasavvurlar asosiga qurilgan.

Ikkinchi metafizik bosqichda inson g‘ayritabiiy kuchdan voz kechib, mavhum mohiyat, sabab va boshqa falsafiy me’yorlar yordamida voqelikni tushuntirishga harakat qiladi. Ikkinchi bosqichning vazifasi - tanqidiy, avvalgi tasavvurlarni vayron etib, u **uchinchi - pozitiv yoki ilmiy** bosqichni tayyorlaydi. Bu bosqichda inson mavhumiy mohiyatni ifodalashdan voz kechib, ular ustidan kuzatish bilan kifoyalanadi. Bir bosqichdan ikkinchisiga o‘tish hamma fanlarda bir vaqtlarda bo‘lmasada, izchillik bilan amalga oshiriladi. Bu jarayon oddiydan murakkabga (yuqoridan quyiga) tamoyili asosida yuzaga chiqariladi.

Kont sotsiologiyaning fanlar tizimida tutgan o‘rnini aniqlash maqsadida o‘ziga xos bo‘lgan fanlar tasnifini ham ishlab chiqqan. Uning fikricha, “asosiy fanlar iyeraraxiyasi” oddiydan mukammalga, aniq fanlardan tabiiy-ijtimoiy fanlarga qarab quyidagicha joylashgan: *matematika — astronomiya — fizika — ximiya — biologiya — sotsiologiya*. Bunda keyingi fan avvalgi fanning mantiqiy davomi

sifatida shakllangan. Sotsiologiya bilan shug‘ullanish uchun undan oldin vujudga kelgan barcha fanlarni yaxshi bilish zarur. Kontning fikricha, sotsiologiyaga eng yaqin fan biologiya. Fanlar tasnifida olim psixologiyani qo‘shmaganligi uchun keyinchalik ko‘plab olimlar tomonidan tanqid ostiga olingan.

O.Kont o‘zining sotsiologik qarashlarini quyidagi asarlarida bayon qilgan:

- olti jildlik “Pozitiv falsafa kursi”(1830-1842y);
- “Pozitiv falsafa rihi to‘g‘risidagi mulohazalar” (1844);
- “Pozitiv katexizis” (1851);
- to‘rt jildlik “Pozitiv siyosat sistemasi yoki insoniyat uchun dinni qaror toptiruvchi risola” (1851-1854-yil);

Uning vafotidan so‘ng “Ogyust Kont vasiyatlari” nomli asar e‘lon qilingan.

Amerikalik sotsiolog Smoll Kont haqida shunday yozadi: “Kont unga (yangi fanga) nom berdi, uning usullarini ko‘rsatdi, keng ma‘noda predmetini aniqlashtirdi, boshqacha qilib aytganda u olamga go‘dakni taqdim qildi; ammo u bu go‘dakni oyoqqa turg‘izib, yurishni o‘rgatishga ojiz edi¹⁴.

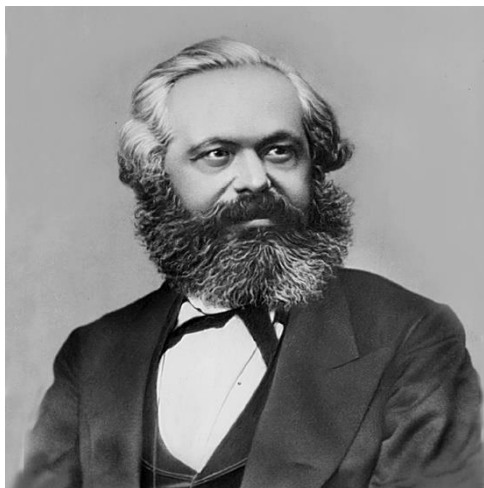
Davrimizning mashhur fransuz sotsiologi R.Aron o‘zining “Sotsiologik fikr shakllanishining asosiy bosqichlari” nomli asarida sotsiologiyaning asoschilari sifatida — *Sh.L.Monteske, O.Kont, K.Marks, A. de Tokvil, E.Dyurkgeym, V.Poreto, M.Veberni* ko‘rsatgan¹⁵

O.Kontning vatandoshi *Emil Dyurkgeym(1858-1917)* amaliy sotsiologiyaning kashfiyotchisi sanaladi. U bugungi kunga qadar qo‘llanilib kelayotgan funksional tahlil metodologiyasini yaratgan va “Suitsid” asarida o‘z joniga qasd qilish muammosini sotsiologik jihatdan o‘rgangan. Anomiya nazariyasi, ijtimoiy mehnat taqsimot, mexanik va organik hamjihatlik, ijtimoiy fakt mohiyati, kollektiv ong va qadriyatlar, din evolyutsiyasi haqidagi qarashlari jahon sotsiologiyasining oltin fondiga kirgan.

14 Новикова С.С. Социология: история, основы, институционализация в России. - М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. - С.19.

15 Арон Р. Этапы развития социологической мысли: Пер. с фр. / Общ.ред. и предисл. П.С.Гуревича. — М.: Издательская группа «Прогресс»-«Политика», 1992. — С.25.

E. Dyurkgeymning fikricha, sotsiologiyaning predmeti sotsial faktlar sanaladi. Sotsial faktlarning asosiy xususiyatlari: obyektiv va individdan holi ekanligi; individga bosim o'tkazib, uni jamiyatdagi qadriyatlar, kutishlar va normalar asosida harakatlanishga majburlashidir. Olim tomomnidan sotsiologiyada sotsiologizm nazariyasiga asos solingan. U jamiyatni individlardan jismoniy va axloqiy jihatdan ustuvorlik kasb etishini ta'kidlagan. Olimning nazarida sotsiologiya ijtimoiy fanlar orasida markaziy o'rinni egallaydi. Shuning uchun uning vazifasi faqatgina sotsial faktlarni o'rganish emas, balki ijtimoiy hayotni tadqiq qiluvchi boshqa fanlarni nazariy-metodologik asos bilan ta'minlashdan iborat.

Karl Marks (1818–1881) ijtimoiy nizo nazariyasi, jamiyat tuzilmasi va rivoji haqidagi ta'limot hamda ijtimoiy sinflar to'g'risidagi konsepsiyaning asoschisi bo'lib, jamiyatdagi stratifikatsiya muammosini o'rganishda o'z xissasini qo'shgan. U o'zining nazariyasining asosi sifatida tarixiy materializmni oladi. Unga ko'ra, jamiyatning rivojlanishi unda mavjud bo'lgan ishlab chiqarish munosabatlari

va iqtisodiy tizimga bog'liq. Marksning nazarida tarix ijtimoiy - iqtisodiy formatsiyalarning obyektiv jihatdan o'zgarish jarayoni bo'lib, u sinflar o'rtasidagi kurash va sotsial inqiloblar natijasida amalga oshadi. Olim o'zi yashagan kapitalistik jamiyatni tahlil qilish orqali sotsiologik bilim rivoji ishga o'zining hissasini qo'shgan. Uning tahlili asosida jamiyatdagi iqtisodiy omillarning ijtimoiy-siyosiy munosabatlarga ta'siri aniqlangan. Marks

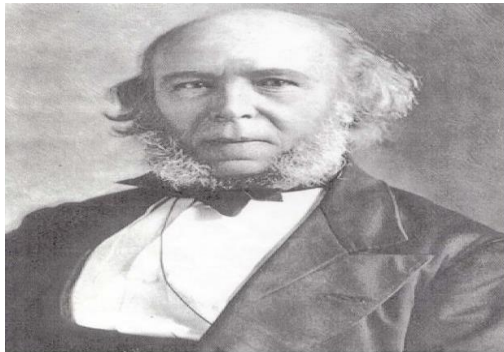
“sinf”, “sotsial qatlam”, “sinfiy kurash” kabi tushunchalarning mazmun, mohiyatini ishlab chiqqan.

Maks Veber (1864–1920)ning ijtimoiy harakat va motivatsiya, mehnatning ijtimoiy taqsimoti, begonalashuv, kasbga moyillik to'g'risidagi nazariyalari, byurokratiya

nazariyasi, ijtimoiy stratifikatsiya va statusli guruhlar konserpsiyasi, boshqaruv instituti asoslarini o'rganishga doir izlanishlari, sotsiologiyaning poydevorini tashkil qiladi. Uning din sotsiologiyasi, iqtisod va mehnat sotsiologiyasi, shahar sotsiologiyasiga qo'shgan hissasi katta. Veberning ideal tiplar nazariyasi uning metodologiya sohasidagi eng katta yutuqlaridan biri.

Struktur-funksionalizm vakillaridan farqli ravishda M. Veber o'z e'tiborini ko'proq guruh va individlarning faoliyati motivlari va xulq – atvoriga qaratgan. Uning fikricha, insonlarning va guruhlarning xatti-harakati sotsial munosabatlar va sotsial struktura bilan belgilab berilmaydi. Inson va guruhlarning sotsial xatti-harakati ma'lum ma'noda mustaqil va anglangan bo'ladi. Nafaqat jamiyat insonga, balki inson ham jamiyatga o'z ta'sirini ko'rsatib, sotsial reallikni yaratadi. Veberning fikricha, sotsiologiyaning asosiy vazifasi umum qabul qilingan harakatlar va munosabatlar asosida individlarning o'zaro anglangan harakatlarni tadqiq etishdan iborat. Veberning tushunuvchan sotsiologiyasining mazmuni mana shundan iborat.

Ingliz olimi **Gerbert Spenser (1820–1903)** sotsiologiya fanidagi ijtimoiy evolyutsiya g'oyasining muallifi. Sotsiologiyada organik yo'nalish asoschilaridan biri. Unga ko'ra, jamiyat tirik organizm singari o'zaro bog'liq bo'lgan elementlarning faoliyati natijasida mavjud bo'ladi. U organizmdagi har bir organni "sotsial institut"ga qiyoslagan. Ammo bu qiyoslash nisbiy sanaladi. Chunki olim jamiyatning sotsiallik xususiyati uni hamisha rivojlanishiga va o'zgarishiga sabab bo'ladi, deydi. Misol uchun aholi soni o'sadi, faoliyatning yangi shakllari va turlari paydo bo'ladi, yangi sotsial institutlar paydo bo'ladi, Shaxsning jamiyatga bog'liqlik hissi o'zgaradi.

Organik sotsiologiya doirasida liberalizm g'oyalarini rivojlantirgan Spenser bu haqda shunday yozadi: "Biologik

organizmda “qismlar” “yagona birlik” uchun yashaydi, sotsial organizmda esa “yagona birlik” hisoblangan jamiyat o‘zining “qismlari” uchun mavjud bo‘ladi”.

Ferdinand Tennis o‘zining “Jamoal va jamiyat”(1887) nomli asarida keyinchalik klassik tipologiyaga aylangan ijtimoiylik tipologiyasiga asos solgan. Olim bevosita shaxsiy va qarindoshchilik munosabatlari hukmron bo‘lgan jamoa va formal institutlar ustuvor bo‘lgan jamiyatni taklif qilgan.

Sotsiologiya fani rivojining birinchi bosqichi sanalmish XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Fransiya, Germaniya va Angliya sotsiologiya fanining markazi bo‘lgan.

Rossiya olimlari orasida mazkur davrda N.Kareyev, N.Mixaylovskiy, M.Kovalevskiy, V.Xvostov faoliyat olib borishgan. Ammo ularning ijod mahsulini sotsiologiya metodologiyasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi, deb aytolmaymiz. Ularning asarlari asosan G‘arb olimlarining nazariyalari va faoliyatini o‘rganishga, tahlil qilishga va tushuntirishga qaratilgan bo‘lgan. *Pitirim Sorokin (1889–1968)* bundan mustasno. Chunki, uning faoliyati avvaliga Rossiyada boshlangan bo‘lsada, Amerikada davom etdi va amaliy sotsiologiyaning rivojiga sabab bo‘ldi. Uning sotsiologik muammoni qarashidagi universalligi va sotsiologiyaga qo‘shgan nazariy, metodologik hissasi M.Vebernikiqga tenglashtiriladi.

3. Antik davrning qomusiy olimlari va Sharq mutafakkirlarining ijtimoiy-falsafiy ta’limotlari (Platon, Aristotel, Farobiy, Ibn Xaldun va boshqalar) zamonaviy sotsiologiyaning muhim manbalari sifatida

Antik dunyo sotsiologiyasi. Sotsiologiyani fan sifatida tasavvur etish uchun eng avvalo, uning vujudga kelishi va tarixiy rivojlanish bosqichlarini o‘rganish muhim ahamiyatga egadir. Ijtimoiy hayotning rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganishga qaratilgan ta’limotlar, qarashlar eramizdan avvalgi IV asrdayoq yunon faylasuflari asarlarida yoritilgan. Bugungi kunda keng jamoatchilik sotsiologiyani jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni turli so‘rov va kuzatish usullari orqali o‘rganuvchi fan sifatida tushunadi. Aslida mazkur fan o‘zining

chuqur mohiyatiga ega bo'lib, jamiyat rivoji uchun o'ta muhim va qiziq sanaladi. Sotsiologiyaning jamiyatni tadqiq etuvchi ko'plab ijtimoiy-gumanitar fanlardan farqini va mohiyatini anglash maqsadida uning obyekti, predmeti, maqsad va vazifalari, fan sifatida tashkil topishi, ijtimoiy fikrning tarixiy rivojlanish bosqichlari, sotsiologiyaning fanlar tizimida tutgan o'rni, sotsiologiyani tushunishdagi asosiy ilmiy nazariyalar, sotsiologiyaning asosiy tushuncha va kategoriyalari tizimini ko'rib chiqish zarur.

Sotsiologiya fani namoyandalaridan birining ta'biri bilan aytganda: «Sotsiologiya o'ta qadimiy predmetni o'rganish to'g'rsidagi yosh fan». Mazkur so'zlarning mohiyati shundan iboratki, insoniyat tomonidan jamiyat va unda kechuvchi turli voqea, hodisalarni o'rganish holati antik davrdanoq boshlangan. Garchi sotsiologiya XIX asrda vujudga kelgan fan deb hisoblansada, qadimgi yunon, Rim va Sharq olimlarining asarlaridagi ijtimoiy qarashlarni sotsiologiyaning shakllanishidagi muhim manbalar sifatida baholash mumkin. Shuning uchun mazkur fanning kelib chiqish tarixini o'rganish barobarida tarixiy rivojlanish natijasida turli davr va mintaqaga oid bo'lgan olimlarning qoldirgan fikr va g'oyalarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Qadimgi Xitoyda adolatli jamiyat borasidagi dastlabki izlanishlar mutafakkir **Konfutsiy (Kun-szi, m.a. 551-479)** tomonidan amalga oshirilgan. Olim yashagan davrda jamiyatda inqiroz davri yuzaga kelgan edi. O'zaro feodal urushlar, hokimiyat uchun kurashlar jamiyatda ilgari hukm surgan axloqiy va ma'naviy qadriyatlarni yemirayotgan edi. Shuning uchun Konfutsiy insoniy qadriyatlar me'yorlarini qayta tiklash yo'llarini aniqlash maqsadida tarixni o'rgana boshlagan. U qadimgi Chjou-gun axloqiy qoidalari merosini tadqiq etib, shunday yozadi: "men yaratayotganim yo'q, men o'tmishdagi merosni sizlarga

yetkazmoqchiman”¹⁶. Ammo shu bilan birga Konfutsiy o‘zining jamiyat, davlat va axloqiy qoidalarga aloqador bo‘lgan o‘z ta’limotini yarata oldi, deb ayta olamiz. U inqirozga yuz tutgan davlatni faqat komil hukmdor qutqara oladi, deb bilgan. Hukmdor majburiy va mutassil ravishda ro‘y berib turadigan marosimlarning me‘yorlariga mos hayotiy tamoyillarga ega bo‘lgan, o‘zini doimo takolmillashtirib turuvchi, komillikka erishgan, insonlarga muhabbat bilan qarovchi, insoniy burch va adolatni his etuvchi insondir. Shu bilan birgalikda u bilimga intiluvchan, yoshi ulug‘larni hurmat qiluvchi, sadoqatli, mehrshafqatli, obro‘li bo‘lishi lozim. Hukmdorning adolatli bo‘lishi uchun uning atrofidagi mansabdorlar haqgo‘y bo‘lishi lozim. Konfutsiy ularga qarata shunday yozgan: “Hukmdorni aldamanglar! Unga e’tiroz ham bildiringlar”¹⁷“.

Jamiyatdagi inqirozga barham berish uchun olim: “hukmdor hukmdor bo‘lishi, fuqaro-fuqaro, ota-ota, o‘g‘il esa o‘g‘il bo‘lib qolishi lozim”, degan shiorni ilgari surgan.

Konfutsiy jamiyatdagi barqaror munosabatlarning asosiy negizi ma’naviy va axloqiy yuksaklik, deb bilgan. U shunday yozadi: “Agar jamiyat qonunlar vositasida boshqarilsa, tartib jazo belgilash vositasida ta’minlansa, odamlar jazodan o‘zlarini olib qochishga intiladilar. Chunki ular or-nomusni o‘zlarida his qilmaydilar; Agar ma’naviy – axloqiy vositalar yordamida boshqarilsa, tartib qadriyatlar orqali ta’minlansa, odamlar or-nomus nimaligini his qiladilar, halol va sofdil bo‘lishga intiladilar”¹⁸“.

Uning qarashlari an’anaviylik va konservatizmga asoslangan: o‘zingiz uchun istamagan narsani boshqalarga qilmang; xushmuomalalik hamma uchun, ayniqsa hukumat odamlari uchun zarur; boshqarish - to‘g‘ri ish qilish; sizga yoqadigan ishni tanlang, shunda siz bir kun ishlashingiz shart bo‘lmaydi; agar boshqaruv tizimida prinsiplarga amal qilinsa, u holda xalqni boshqarish oson va hokazo.¹⁹

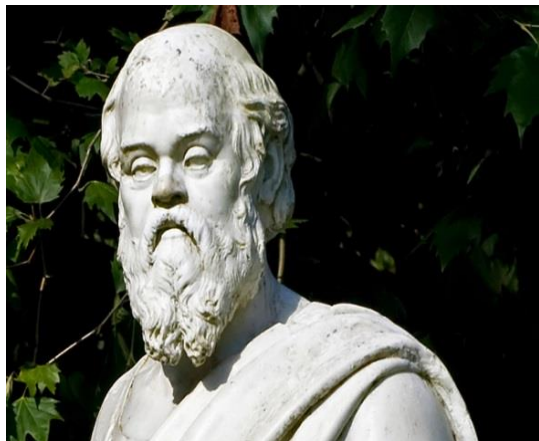
16 Qirg‘izboyev M. Fuqarolik jamiyati: genezisi, shakllanishi va rivojlanishi. – T.: O‘zbekiston, 2010. 7-b.

17 Qirg‘izboyev M. Fuqarolik jamiyati: genezisi, shakllanishi va rivojlanishi. – T.: O‘zbekiston, 2010. 9-b.

18 История политических и правовых учений. Древний мир. – М.: Наука, 1985. С.170.

19 Фененко Ю.В. Социология / Ю.В. Фененко. - М.: ТК Велби; Проспект, 2007. - 232 с. - ISBN 5-482-01195-X. Ст-3

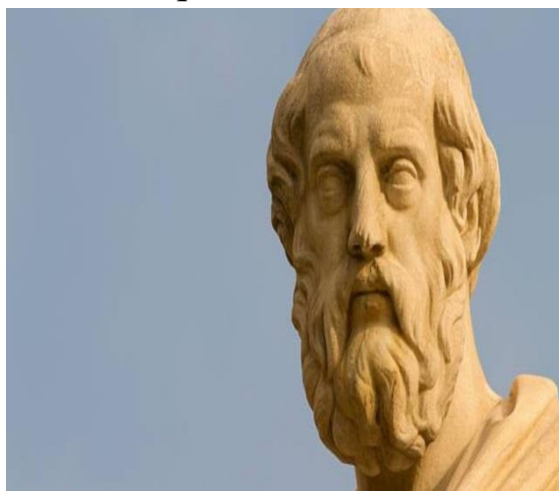
Jamiyatning kelib chiqishi, rivojlanishi va ijtimoiy hayot qonuniyatlarini ochib berishga qaratilgan ilk izlanishlar miloddan avvalgi IV asrda yunon faylasuflari tomonidan ham olib borilgan.

Suqrot (Sokrat, m.a. 470-399yy) haqidagi ma'lumotlar uning shogirdlari Aflotun va Ksenofont tomonidan qoldirilgan asarlarda uchraydi. Manbalarda yozilishicha, Suqrotning falsafaga qiziqishiga Delfiyadagi Appolon ibodatxonasiga bitilgan Xilonga tegishli bo'lgan "O'zingni o'zing angla" shiori sabab

bo'lgan.

Suqrotning fikricha, polis (shahar - davlat) hayotini qonunlarsiz faqat axloqiy qadriyatlar asosida tashkil etish mumkin emas. Uning fikricha, faqat ilmi insonlar boshqaruvda band bo'lishi va qonunlarni ishlab chiqishi mumkin.

Aflotun (Platon, m.a. 427-347yy) avvaliga shoir sifatida faoliyat olib borgan, so'ng Suqrot g'oyalari ta'siri ostida mashhur yunon faylasufiga aylandi. Uning ijtimoiy qarashlari "Kriton", "Bazm", "Fedon", "Gipiy Kichik" nomli asarlarida, siyosiy qarashlari esa "Davlat", "Qonunlar" kabi asarlarida bayon etilgan²⁰.

Aflotunning fikricha, insonning o'z sezgilari orqali atrof olam haqida olayotgan axborotlarini butkul to'g'ri va o'zgarmas, deb bo'lmaydi. Olingan axborotlar obyektiv ravishda g'oya sifatida shakllangan bo'lsagina, u o'zgarmas va qaytariluvchidir. Shuning uchun olim atrof olam g'oyalardan iborat, deb hisoblagan. Inson ruhi shu g'oyalarga eng yaqin hisoblanib, ruh tanaga kirgunga qadar atrofda g'oyalarni mukammal o'zlashtirgan bo'ladi. Ammo tanaga

20 Yo'ldoshev S., Usmonov M. "Qadimgi va o'rta asr G'arbiy Yevropa falsafasi". "Sharq" nashriyoti. T.2003-y.50-b.

kirgach, bu g‘oyalarni unutadi va hayoti davomida izlanishlar natijasida inson ruhi o‘zi unutgan g‘oyalarni eslay boshlaydi. Aflotunning fikricha, eng oliy g‘oya bu Yaratguvchi va ezgulik g‘oyasidir²¹.

Olim davlatni insonning yirik shakldagi proektsiyasi, deb hisoblagan. “Davlat inson o‘z ehtiyojlarini faqatgina o‘z kuchi bilan qondirish imkoniga ega bo‘lmaganida vujudga keladi. O‘z ehtiyojlarini qondirish ishtiyoqi insonlarni birlashishga undaydi, ular o‘zaro bir-biriga yordam bera boshlaydi va jamoalarga birlashib, davlat shakllanadi²²“. Olimning fikricha, davlatning asosiy maqsadi fuqarolarda ezgu xulqni shakllantirish orqali-ideal insonni yaratish va shu bilan davlatning barqaror saqlab qolishdan iborat. Ideal tipdagi davlatda fuqarolarning tabiatan mavjud bo‘lgan qobiliyatlari (bo‘ysunuvchanlik, jasorat, adolat va donolik) asosida quyidagicha iyerarxiya mavjud bo‘lgan:

- buysunuvchanlik qobiliyati: dehqonlar, hunarmandlar va tadbirkorlar;
- jasorat va adolat qobiliyati: davlatni ichki va tashqi tazyiqlardan himoya qiluvchi harbiylar va qonun-tartibni ta’minlovchi himoyachilar;
- donolik qobiliyati: davlat boshliqlari (faylasuflar), ularning vazifasi adolatli qonunlar ishlab chiqish va davlatni donolik bilan boshqarishdan iborat bo‘lgan²³.

Aflotunning fikriga ko‘ra, intellektual elitaga tegishli bo‘lish faqat kelib chiqishi bilan bog‘liq edi. Hukmronlik qila olish qobiliyatiga ega bo‘lganlar tabiatan qalbning eng yuqori fazilatlariga ega bo‘lganlarga donishmandlar va faylasuflardir. Ular axloqiy yuqori darajani saqlab turishlari va jamiyatning quyi qatlamlari uchun xatti-harakatlarning mutlaq modeli bo‘lishi kerak. Odamlarga jamiyatni boshqarish uchun ruxsat berilishi kerak:

- 50 yoshga to‘lgan, yuqori ma’lumotli va iste’dodli;
- assetik turmush tarzini olib borish va yer yuzidagi zavqlarga berilmaslik.

21 Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 2001. - С.343.

22 Платон. Государство // Государство. Законы. Политика / [Предисл. Е.И.Темнова]. — М.: Мысль, 1998. — С.110-111.

23 Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 2001. - С.344.

Demak, har bir sinf o'ziga xos funksiyani bajaradi, odamlarning butun hayoti davlatga bag'ishlangan. Faylasuflar boshchiligidagi davlat odamlar hayotini to'liq nazorat qiladi va tartibga soladi. Aflotunning ideal holatini ko'pincha birinchi totalitar utopiya deb atashlari ajablanarli emas.¹²⁴

Aflotun o'zining ideal davlat g'oyasini Sitsiliyada Dionisiya tiraniyasi asosida amalga oshirmoqchi bo'lgan. Ammo uning bu urinishi muvaffaqiyatsiz bo'ldi.

Qadim yunon faylasufi **Arastu** (Aristotel, m.a.384-322yy.) “Siyosat” nomli asarida siyosat to'g'risidagi fanga asos solgan. U Aflotunni o'zining ustoz sifatida tan olgan bo'lsada, uning ko'pgina fikrlarini inkor qilgan. Ammo bu ikki alloma yevropa madaniyati va sivilizatsiyasining rivojlanishiga ulkan hissa qo'shgan. Chunki ular ilk bor davlatning qaror topishi, shakllanishi va boshqaruvidagi teologik konsepsiyalarga²⁵ qarshi chiqib, mazkur jarayonning tabiiy ravishda kechishi g'oyasini ilgari surgan.

Arastu o'zining ijtimoiy qarashlarini “Metafizika” (“Birinchi falsafa”), “Jon to'g'risida”, “Analitika”, “Siyosat to'g'risida” kabi bir qator asarlarida bayon etgan.

Arastuning fikriga ko'ra, har qanday davlat tabiiy ravishda va tarixiy rivojlanish natijasida oiladan²⁶ boshlab shakllanadi. Arastu ham Aflotun kabi insonlarning ehtiyojlariga to'laligicha javob beruvchi ideal davlat boshqaruvini yaratishga intilgan. Yu.N.Davidov Arastuning ijodini o'rganib chiqish natijasida shunday xulosaga kelgan: “o'z asarlarida polis nomi bilan atalgan va

24 Фененко Ю.В. Социология / Ю.В. Фененко. - М.: ТК Велби; Проспект, 2007. - 232 с. - ISBN 5-482-01195-X. СТ-7

25 *концепция* – (лат. conceptio) тушуниш, тизим. Определенный способ понимания, трактовки явлений, основная точка зрения, руководящая идея для их освещения; ведущий замысел, конструктивный принцип различных видов деятельности.

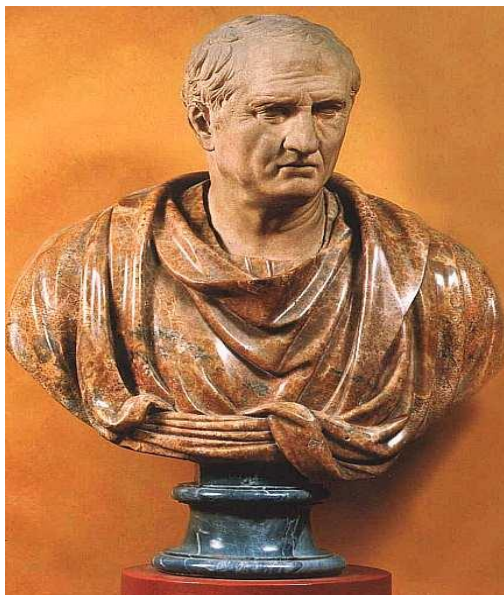
26 Аристотель. Политика // Соч.: В 4 т./ Академия наук СССР: Ин-т философии. — М.: Мысль, 1984. С.377-378.

bugungi kunda ilmiy manbalarimizda davlat sifatida tarjima qilingan tushuncha, aslida olim tomonidan jamiyat sifatida talqin qilingan va anglangan”²⁷.

Arastuning ideal jamiyatida qul va quldorlarning mavjudligi tabiiy holat, deya baholangan. Chunki davlatni kimdir boshqarishi, kimdir esa unga bo‘ysunib, bajaruvchi vazifasini ijro etishi kerak. Olim axloqiy fazilatlar faqat erkin kishilarga – quldorlarga xos, deb bilgan. Davlat boshqaruvida xalqni o‘z izmiga solish faqat ikki yo‘l: qo‘rqitish (qo‘rquvda saqlash) va mehr-muhabbat (g‘amxo‘rlik) ko‘rsatish orqali amalga oshiriladi.

Aflotun va Arastudan so‘ng T.Gobbs, J.Lokk, J.Mill, Sh.Monteske, J.J.Russo, M.Veber va boshqalar jamiyat va davlatni boshqarishdagi parlamentarizm muammolarini o‘z asarlarida ko‘rib chiqishgan²⁸.

Qadim Rim jamiyatidagi ijtimoiy muammolar, ya’ni, tabaqalar o‘rtasidagi va fuqarolar orasidagi munosabatlarni tartibga solish masalasi jamiyatda huquq normalarining yaratilishi, qonunlarning ishlab chiqilishiga olib keldi. Huquqshunoslik fanining yaralishi qadimgi Rimda boshlangan. Qadimgi Rim huquqi yevropada huquq ilmining rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Shuning uchun huquq

fanining rivojlanishi qadimgi Rim bilan bog‘liq. Chunki nisbatan mukammal sanalgan va xususiy mulk munosabatlariga asoslangan respublika tuzumi aynan shu diyorga ilk bor qaror topgan edi (m.a. 510-509yy.). Bu paytda Rim qonunlari quldorlar huquqi va manfaatlarini himoya qilishga va aholining kam ta’minlangan qatlamlari hamda qullarni ekspluatatsiya qilishni qonunlashtirgan bo‘lsada, keyingi davrlarda yaratilgan qonunlarning

27 Давыдов Ю.Н. От «Этики» к «Политике» // История теоретической социологии: В 5 т./ Отв. ред. и состав. Ю.Н.Давыдов. - М.: Наука, 1995. -Т. 1.- Разд.2. -Гл.1. - С.61]

28Bobobekov A. Yuqori palata va parlamentarizm rivoj topishining asosiy yo‘nalishlari. «Qonun himoyasida». 2004. 2-son. 22-b.

tayanch asosi hisoblanadi.

Qadimgi Rimda Yunonistondagi kabi faylasuf olimlar ko'p bo'lmagan. Bu diyorda asosan qonunlar ishlab chiqilgan. Rim huquqi va jamiyatini o'rgangan mashhur olim **Mark Tulliy Sitseron (m.a.106-43yy.)** yunon falsafasini Rim aholisi orasida keng yoyish orqali aholining dunyoqarashini shakllantirishga harakat qilgan. U Aflotun asarlaridan ruhlaniib, "Davlat haqida", "Qonunlar haqida" nomli asarlarni yozgan (m.a.54-51yy.). Mazkur ishlarida Sitseron Rimning davlat tuzilishini o'rganib, uni mukammallashtirish yo'llarini qidirgan. Sitseronning fikricha, davlat (respublika) xalqning boyligidir²⁹. Shuning uchun u xalq tushunchasi borasida quyidagilarni bildirgan: "xalq qandaydir tarzda birgalikda to'plangan har qanday odamlarning birlashmasi emas, balki huquq va manfaatlar umumiyligi masalalarida o'zaro bir-birlari bilan, kelishish bilan bog'liq bo'lgan ko'pchilik odamlarning qo'shilmasidir³⁰". Shuningdek, mutafakkir barqaror va adolatli jamiyat qurishni orzu qilar ekan, uning markazini ideal fuqarolar tashkil etishini chuqur anglab yetgan. Ideal fuqaro burchlari sifatida Sitseron haqiqatni, adolatni anglagan, ruhiyati ulug'vor va odob-axloq doirasida bo'lgan, o'z intilishlarini faqat ezguliklarga qaratgan insonni tushunadi. Olim fuqarolarning burchlari borasida fikr yuritib, fuqaroning vatan oldidagi askar sifatida himoya qilish majburiyatini³¹ asosiy burchlardan biri sifatida ko'rsatgan. D.Markovichning ta'kidlashicha, Sitseronning Rim huquqini o'rganishdagi hissasi juda ulkan bo'lib, buni sinfiy jamiyatni o'rganishdagi ilk sotsiologik tadqiqot sifatida baholash mumkin³².

29 Новикова С.С. Социология: история, основы, институционализация в России. - М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. - С.223-224.

30 Цицерон. Диалоги о государстве, о законах. – М., 1966. С. 39.

31 Цицерон. Диалоги о государстве, о законах. – М., 1966. С. 46.

32 Маркович Д. Общая социология: [Пер. с серб.-хорв.] — Ростов н/Дону.: Изд-во Рост. ун-та, 1993. С.

Fozil jamiyat qurishga oid nazariy izlanishlar bir qator Sharq uygʻonish davri mutafakkirlari tomonidan yaratilgan. Adolatli jamiyat qurish, fuqarolik jamiyati unsurlarining shakllanishiga doir ulkan ilmiy meros qoldirgan buyuk mutafakkirlardan bir **Abu Nasr Farobiy (875-950yy)**. Uning fikricha, jamiyatda har bir tabaqa yaxlit ijtimoiy organizmning ajralmas qismi sifatida, oʻzining muayyan funksiyalariga ega

boʻlib, shu vazifalarni bajarish uchun ixtisoslashgan boʻladi³³. Olim jamiyatning kelib chiqishi haqida shunday yozgan: “Har bir inson oʻz tabiatiga koʻra shunday tuzilganki, u yashash va oliy toifali yetuklikka erishish uchun koʻp narsalarga muhtojlik sezadi, uning oʻzi esa bunday narsalarni qoʻlga kirita olmaydi. Shu bois ularga ega boʻlishda kishilik jamoasiga ehtiyoj tugʻiladi... Shu sababli yashash uchun zarur boʻlgan, kishilarni bir-biriga yetkazib beruvchi va oʻzaro yordamlashuvchi koʻp kishilarning birlashuvi orqaligina odam oʻz tabiati boʻyicha intilgan yetuklikka erishuvi mumkin³⁴”.

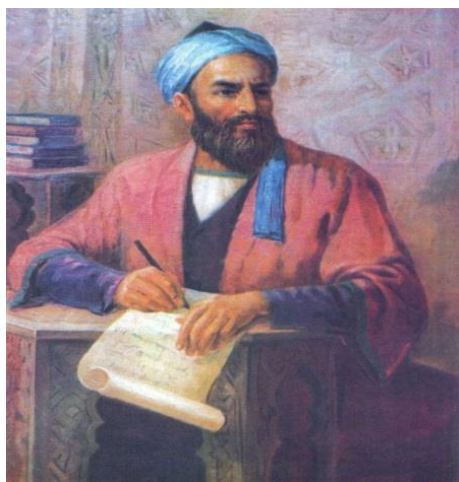
Olim jamoani uch toifaga ajratgan: buyuk jamoa – dunyodagi barcha xalqlarning birlashuvi; oʻrta jamoa – bir xalq yoki millatni birlashtiruvchi jamoa; kichik jamoa – alohida bir shahar. Albatta bunda olim oʻrta jamoa doirasida ilk fozil jamiyatni tushungan va tadqiq etgan. Uning fikricha, fozil jamoa qurish uchun insonlarning maʼnaviy yuksalishi va ularda fuqaroviy fazilatlarining shakllanishi zaruriy shartdir. U shunday yozadi: “Fuqarolardan saylangan rahbar yoki boshliqlar hokimi mutloq emas. Ular odamlar ichidan koʻtarilgan, sinalgan, eng olijanob, rahbarlikka loyiq kishilar boʻladilar. Shuning uchun bunday rahbarlar oʻz saylovchilarini toʻla ozodlikka chiqaradilar, ularni tashqi dushmandan himoya qiladilar.

33 Farobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. – T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashr., 1993. 189-b.

34 Farobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. – T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashr., 1993. 189-b.

Bunday rahbarlar hammaga barobar munosabatda bo'ladilar, hatto hammaning manfaatini o'zlarining manfaatlaridan ortiq ko'radilar, umumning manfaati uchun o'zlarining Shaxsiy manfaatlaridan voz kechadilar, xalq manfaati uchun o'zlaridagi kuch-g'ayrat va boyliklarni ayamaydilar³⁵“.

Farobiy o'z davridagi turli mamlakatlar hayotiy faoliyatini, ularning boshqaruv usullarini o'rganish davomida ideal jamiyatning asosiy maqsadi insonlarni baxt va saodatga yetkazish, deya ta'kidlagan.

Abu Rayhon Beruniy (973-1048)

jahon fani va taraqqiyotida ulkan iz qoldirgan Sharq olimlaridan biri. U o'zining “Qadimgi xalqlardan qolgan tarixiy yodgorliklar”, “Mineralogiya”, “Hindiston” kabi asarlarida o'zining ijtimoiy hayotga tegishli bo'lgan muhim fikrlarini qoldirgan. “Minerologiya” asarining muqaddimasida olim inson va uning jamiyatdagi ijtimoiy ahvoli,

burchlari, olijanoblighi, ijtimoiy adolat borasidagi g'oyalari bitilgan.

Amerikalik olim Sarton Beruniyning ijodini o'rganish davomida uning qoldirgan ilmiy merosini o'ta haqqoniylik va xolislik bilan yozilganini ta'kidlagan, shu bilan birgalikda olim faoliyat olib borgan XI asrni “Beruniy asri” nomi bilan atagan.³⁶

Beruniyning asarlarini o'rganish davomida ularda ilgari surilgan etnosotsiologik g'oyalarni ko'rish mumkin. U “Qadimgi xalqlardan qolgan tarixiy yodgorliklar” asarida forslar, yunonlar, yahudiylar, xristian-molikiylar, xristian-nasturiylar, ma'jusiylar, sobitlar, budparast arablar, musulmon arablar, turklarning hayoti, dini, an'analari, ijtimoiy hayotdagi munosabatlar to'g'risida qimmatli ma'lumotlar qoldirgan.

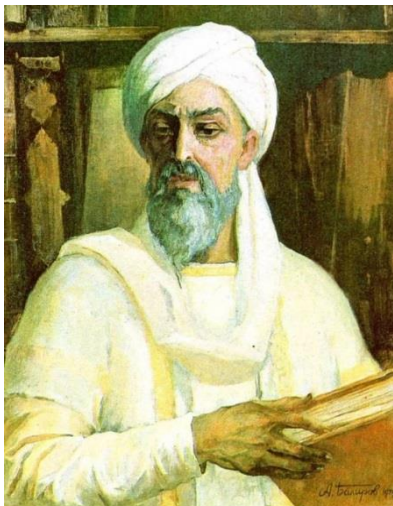
Olimning “Hindiston” nomli asarida o'sha davr hind jamiyatining, ichki tuzilishi, mazkur zaminda yashovchi xalqlarning urf-odatlarini,

35 Farobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. – T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashr., 1993. 190-b.

36 Karimov I.A.Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch.Ikkinchi nashri.T.: « Ma'naviyat »,2010, 42-b.

tarixiy sanalari, oilaviy munosabatlari, marosimlari, nikoh masalalari to'g'risida ishonchli ma'lumotlar keltirilgan.

Beruniy ham ideal jamiyat borasida o'z fikrlarini bildirib, adolatli jamiyatni barpo etish uchun komil inson shakllanishi kerak, degan g'oyani ilgari surgan. "Olijanob inson o'zining joni va mulkidan boshqa hech narsaga egalik qilmaydi, qonunan o'ziga tegishli bo'lgan mulkni boshqaradi. Agar bunday odam boshqalarning og'irini o'z yelkasiga olib, ular uchun o'zi mashaqqat tortib, Olloh unga in'om etgan narsalarni muhtoj odamlarga bersa, unday odam javonmard, deb ataladi. Javonmard o'zining olijanoblighi va xayr-sahovati bilan mashhur bo'lgan odam. Ayni vaqtda u o'zining xushmuomalalighi, mehr-shafqati, sabr-matonati, sabr-toqati, obro'-izzati bilan ham nom chiqargan odamdir³⁷".

Ibn Sino (980-1037) Sharqda "Shayhur-rais" – "olimlar boshlig'i" nomini olgan, uyg'onish davri madaniyatining yirik qomusiy olimlaridan biri. Allomaning bizgacha 242ta asari yetib kelgan bo'lib, ular falsafa, ilohiyot, tasavvuf, tabobat, mantiq kabi sohalarga bag'ishlangan. Ular orasida "Kitob ash-shifo", "Donishnoma", "Kitob ul-insof", "Tib qonunlari kitobi" bugungi kunda ko'pchilik tomonidan o'qib o'rganiladi. Olimning "Solomon va Ibsol", "Yusuf qissasi" nomli risolalarida uning ijtimoiy, ma'naviy, axloqiy qarashlari o'z ifodasini topgan. Uning komil insonni shakllantirishga doir qarashlarida ilk uyg'onish davri mutafakkirlari kabi ma'naviy qadriyatlarining moddiy hayot qadriyatlaridan ustun bo'lishiga moyillik kuchliligi sezilib turadi³⁸.

37 Беруни А.Р. Минералогия: собрание сведений для познания драгоценностей. – М.: 1963. С.14.
38 Jakbarov M. Komil inson g'oyasi: tarixiy-falsafiy tahlil. – T.: Abu Ali ibn Sino nashr., 2000. 106-108-b.

Birinchi prezidentimiz I.Karimov o‘z asarida olimga quyidagicha ta’rif beradi: “Ibn Sinoning butun faoliyati dunyo taraqqiyotini insonparvarlik ruhida, ya’ni ma’naviy negizda rivojlantirishga ulkan ta’sir o‘tkazdi, deb aytishga barcha asoslar bor³⁹“.

Arab tarixchisi va mutafakkiri **Ibn Xaldun (Ibn Xaldun Abdurahmon Abu Zayd, 1332-1406)** o‘zining asarlarida sotsiologiyaga oid fikrlarini ilgari surib, mazkur bilimlarini “ilm al-ijtimo” nomi bilan yuritgan. Shuning uchun Sharqda aynan shu mutafakkir sotsiologiya fanining asoschisi sifatida tan olinadi. Olim 1370-yilda yozilgan “Kitob ul-Ibar”

asarining muqaddimasida o‘zining tarixiy sotsiologik nazariyasini bayon qilgan. U insoniyat ijtimoiy fikri rivojlanishi tarixida birinchi bo‘lib, jamiyat va uning ichki rivojlanish qonuniyatlari hamda taraqqiyot an’analari haqidagi fanni yaratdi.

Olim “Muqaddima” (1381) asarining kirish qismidagi dastlabki bo‘limni “Kishilarning umumiy ijtimoiy hayoti to‘g‘risida”, deb nomlagan. Ibn Xaldun tomonidan yaratilgan sotsiologik ta’limotning asosiy mohiyati quyidagilardan iborat:

1. Insonlarning o‘zaro sotsial munosabatlari va ularning mohiyati jamiyatning vujudga kelishini, uning mavjudligini, turmush tarzining asosiy shart-sharoitlarini belgilab berib, aholining mazmunli hayot kechirishi uchun asos bo‘ladi.

2. Insonning jismoniy qiyofasi va kishilar ruhiyatining shakllanishida tabiiy fizik, ya’ni jo‘g‘rofiy muhit hamda sotsial muhit muhim o‘rin egallaydi.

3. Insonga tabiat kuchlari bilan birgalikda g‘ayritabiiy kuchlar ham ta’sir ko‘rsatadi. Insonlarning ijtimoiy mohiyati ularni mazkur kuchlardan qutilish imkoniyatlarini birlashish orqali qidirishga undaydi.

39 Karimov I.A.Yuksak ma’naviyat-yengilmas kuch.Ikkinchi nashri.T.: « Ma’naviyat »,2010, 43-b.

4. Insoniyat jamiyati insonlarning o‘z manfaatlarini asosida o‘zaro birikmasidan tashkil topadi.

5. Insonlarning bunday birlashmalarini boshliqlar boshqaradi. Boshliqlar Olohdan tayinlanmaydi. Ular insonning hayot vositalariga bo‘lgan intilishi hamda tabiiy ehtiyojlari asosida sodir bo‘ladi.

Ibn Xaldun shu fikri bilan Arastuning “inson siyosiy mavjudot” degan g‘oyasiga nisbatan muholif qarashni shakllantirgan.

6. Insonning ijtimoiy mavjudot ekanligi uning ma‘naviy tabiati hamda tabiiy ehtiyojlari belgilab beradi.

Kishilar mavjud ekan ularning ehtiyoj va intilishlari o‘rtasida farq bo‘lishi tabiiy va ayrim aholi guruhlari hamda shaxslar o‘rtasida kelishmovchilik, qarama-qarshiliklar sodir bo‘ladi. Bu esa o‘z navbatida tartibni o‘rnatish va tashkil qilish ehtiyojini yuzaga keltiradi, bu vazifani “hokimiyat” amalga oshiradi. Mulkiy va mulkka aloqador bo‘lgan munosabatlarni davlat tartibga solib, jamiyatda regulyativ va nazorat funksiyalarini amalga oshiradi.

Olimning fikricha, jamiyatda yuzaga keluvchi oddiy xalqning norozilik kayfiyati asosan boshqaruvda band bo‘lgan hukmdor sinf vakillarining adolatsiz qarorlari va o‘z imkoniyatlarini suiiste‘mol qilishi, zo‘ravonlikka asoslangan siyosatidir. Shuning uchun Ibn Xaldun tomonidan boshqaruvchi hukmdor adolatli va adolatsiz shoh toifalarga ajratilgan. Olimning nazaridagi adolatli shohning siyosati shu qadar adolatli va uddaburon bo‘lishi kerakki, amalga oshirilayotgan qarorlar xalq tomonidan zo‘ravonlik yoki majburlov sifatida qabul qilinmasligi, xalq tazyiqni his qilmasligi kerak. Adolatli hukmdor boshqargan jamiyat aholisi o‘zini kuchli, erkin va himoyalangan his etadilar va jamiyat ravnaqi yo‘lida qudratli bunyodkor kuchga aylanadilar. Shu bois, mutafakkir shohlarga maslahat berib, xalq erkinligini xaddan ortiq bo‘g‘maslikka va erkinlik berishga chaqiradi: “Agar tarbiya kuch ishlatish, qo‘rqitish yo‘li bilan bo‘lar ekan, u xoh o‘quvchi, xoh qul, xoh xizmatkor bo‘lsin, tahdid soluvchi qo‘rquv hissi natijada fuqaro ruhining o‘sishiga to‘sqinlik qiladi, harakatchanlikni so‘ndiradi va uning o‘rniga yalqovlik, aldash, yolg‘onchilikni kuchaytiradi. Bu xislatlar aynan shu zo‘ravonlik ta‘sirida yuzaga keladi”.

Mazkur g'oyalar Ibn Xaldun sotsiologik qarashlarining muhim xulosalaridan bo'lib, unda boshqaruv va konflikt sotsiologiyasiga doir fikrlarni ko'rish mumkin.

4. Sotsiologiyaning obykti va predmeti, vazifalari, metodlari va metodologiyasi

Har bir fan o'zining obykti va predmetiga ega bo'ladi. *Fanning obykti* deyilganida, obyektiv va subyektiv reallikning mazkur fan o'rganadigan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan bir qismi tushuniladi. Fanning *predmeti* esa izlanishlar natijasida aniqlangan obyektning ma'lum qismlaridir.

Sotsiologiyaning fan sifatida shakllanish davri boshqa fanlarga nisbatan qisqa bo'lganligi uchun uning obykti va predmeti borasidagi muammo bugungi kunda ham dolzarbligicha qolmoqda. Mazkur muammoni yechilishiga sotsiologiyaning murakkab strukturasi ham to'sqinlik qiladi, chunki u o'z ichiga bilimning turli bosqichlari, nazariy-metodologik tamoyillar, tadqiqot yo'nalishlari va amaliy usullarni qamrab olgan.

Ammo jamiyatni boshqa ijtimoiy fanlar deb ataluvchi: tarix, falsafa, madaniyatshunoslik, iqtisodiy nazariya, siyosatshunoslik, huquqshunoslik, etnografiya deb ataluvchi boshqa fanlar ham o'rganadi. Shuning uchun sotsiologiya jamiyat haqidagi o'ziga xos fan ekanligini aniqlash uchun sotsiologiya obykti va predmetining o'ziga xosligini ko'rib chiqish kerak.⁴⁰

Har bir fanning obykti o'ziga xos reallik, aloqadorlik, munosabatlar va hodisalardan iborat. Tabiiy fanlarda obyekt borasidagi muammo osonlikcha yechilsa, ijtimoiy fanlarda bu murakkabdir. Bugungi kunda sotsiologiya ko'plab tartiblangan bilimlar, turli nazariy konsepsiyalar va metodologik tamoyillar, amaliy sohalar va sotsiologik tadqiqotlar tajribasi majmuasidan iborat. U o'z rivojlanishining har bir bosqichida o'zining obykti va predmeti borasidagi bilimni takomillashtirib bormoqda. Mazkur muammo ko'plab nazariyalarda ko'rib chiqilgan. Misol uchun O.Kontning pozitivizmida, M.Veberning sotsial doktrinasiga asoslangan gumanistik konsepsiyada va h.k.

40 Гаврилов Н.И. Социология для пользователя. Учебное пособие для вузов. - Донецк: ДонГУУ, 2009. - 163 с., 7 с.

E. Dyurkgeymning fikricha, sotsiologiyaning mohiyatini boshqa fanlar o'rganuvchi faktlar emas, o'zi o'rganuvchi alohida faktlar tashkil etsagina fan sifatida qaror topishi mumkin. U sotsiologiyaning obykti sifatida *sotsial faktlarni*, ya'ni ularni yaratuvchi guruhiiy tasavvurlarni ko'rgan. Fanning predmetini esa mazkur guruhiiy tasavvurlarning vujudga kelishi, namoyon bo'lishi va rivojlanishidagi umumiiy qonuniyatlar tashkil etgan. Olimning fikricha, ijtimoiy – jamoaviiy deganidir. Shuning uchun, sotsiologiyaning predmeti turli xil ko'rinishlardagi *jamoaviiylikda* o'z ifodasini topadi. Garchi Dyurkgeym mazkur muammoni ishlab chiqilishi va ijtimoiylik tushunchasi mohiyatini ochib berishda yetarlicha hissa qo'shgan bo'lsada, pozitivistik yondashuvda qoldi.

Nemis jamiyatshunosi *Maks Veberning* tushunuvchan sotsiologiyasi nuqtai nazaridan olib qaraganda, sotsiologiya - bu ijtimoiy harakatni tushunishga va shu bilan uning jarayoni va ta'sirini tushuntirishga intiladigan fan⁴¹. Uning fikricha, ijtimoiy axloq odamlarning munosabatlari, boshqacha qilib aytganda, qandaydir bir ishni amalga oshirish yoki undan o'zini tiyishga qaratilgan ichki yoki tashqi ko'rinishga ega bo'lgan holat. Bu munosabat subyekt uni ma'lum bir mohiyat bilan bog'lagandagina sotsial harakatga aylanadi. Inson harakati unga subyekt berayotgan ma'no boshqa individlarning o'zini tutishi bilan aloqaga kirishgandagina ijtimoiylik kasb etadi.

Marksistlarning g'oyalariida sotsiologiyaning predmeti sifatida jamiyatning tarkibiiy qismlari – Shaxslar, ijtimoiy jamoalar, ijtimoiy muassasalar namoyon bo'ladi. Vatanimiz adabiiyotlarida keng tarqalgan sotsiologiyaning ta'rifi quyidagicha: Sotsiologiya – jamiyatning butun bir yaxlit tizim sifatida hamda uning tarkibiiy qismlari (shaxslar, ijtimoiy jamoalar va muassasalar) orqali bu tizimning ishlashi va rivojlanishi to'g'risidagi fan.

Neopozitivistik yondashuvlar sotsiologiyaning fan sifatida mustahkamlanishiga katta hissa qo'shgan. Ular avvalgi olimlardan farqli ravishda sotsiologiyani amaliiy tadqiqotlar asosida rivojlantirishga intildi. Bu davrda sotsiologiya *inson xatti-harakati* to'g'risidagi amaliiy fan sifatida talqin etildi. Sotsiolog esa olim emas,

41 Социология : учебник для академического бакалавриата / под общ. ред. А. С. Тургаева. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Издательство Юрайт, 2018. — 397 с. — (Серия : Бакалавр. Академический курс). Ст-14.

balki *sotsial muhandis*, ya'ni jamiyatni quruvchi sifatida qabul qilindi. Demak, obyekt sifatida insonning xatti-harakati olinsa, predmet mazkur xatti-harakatlarning *mehnat faoliyati, siyosiy, iqtisodiy va hayotning boshqa jabhalarida namoyon bo'lish mexanizmlari* bo'lgan. Sotsiologiya haqidagi bunday qarashlar bixeviorizm, belgili interak-sionizm va empirizm ustunlik qilib, asosan AQSHda shakllandi.

Amerikalik sotsiolog, empirizm yo'nalishining asoschisi *F. Znanetskiy* o'zining "*Polshalik dehqon yevropa va Amerikada*" asarida sotsiologiyani obyektini aniqlashga intilgan. U fizik va sotsial reallikni (borliq) chegaralash maqsadida "inson koeffitsiyenti" tushunchasini qo'llagan va bu tushuncha orqali sotsiologiyani o'ziga xosligini ifodalab bergan. Olimning nazarida sotsiologiya o'z ichiga to'rt asosiy bo'limni qamrab olishi kerak: *sotsial harakat nazariyasi; sotsial munosabatlar nazariyasi; sotsial shaxslar nazariyasi va sotsial guruhlar nazariyasi*. Olim sotsiologiyani obyekt sifatida jamiyatda sodir bo'layotgan barcha individlarning *o'zaro ongli ta'siri va munosabatlarini* ko'rsatgan.

Gumanistik yondashuvning diqqat markazida ong hayoti yotadi. Mazkur yo'nalish tarafdorlari sotsiologiyani o'ziga xos boshlanishlar asosida qurishga intiladi. Misol uchun *M. Veber* fanni jamiyat nuqtai nazaridan emas, balki alohida individ nuqtai nazaridan o'rganish tamoyili asosida rivojlantirish fikrini ilgari surgan. Uning qarashlari fenomelogik sotsiologiya tarafdorlari tomonidan davom ettirilgan. Mazkur yo'nalish asoschisi *A. Shuts* sotsiologiyani obyektini *Veber* kabi *sotsial harakat*, deb bilsada, uni o'ta idealizmida tanqid qiladi. *Shuts*ning sotsiologik nazariyasi kundalik sezgi, tajriba va onga asoslanganligi bilan ancha qiziqarli sanaladi. Uning fikricha, ilmiy va kundalik tafakkur o'rtasida farq katta emas.

Mashhur amerikalik sotsiolog *T. Parsons* ta'kidlagan ediki, sotsiologiya boshqa ijtimoiy fanlardan farqli o'laroq, «butun jamiyatga, ijtimoiy tizimlarning birlashuviga taalluqli bo'lgan tizim va jarayonlarni o'rganadi»⁴².

Rus-amerika sotsiologi *P. Sorokin* fikricha "sotsiologiya, bir tomondan, odamlarning bir-biri bilan o'zaro ta'siri hodisalarini va

42 Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. Под ред. Т. Парсона. М.: 1972. С.364.

boshqa tomondan ushbu o‘zaro ta’sirlashish jarayonidan kelib chiqadigan hodisalarni o‘rganadi”⁴³

G.V.Osipovning fikricha⁴⁴, sotsiologiya tarixan aniqlangan ijtimoiy tizimlarning umumiy va xususiy ijtimoiy qonun va qonuniyatlarning ishlashi, rivojlanishi, bu qonun va qonuniyatlarning shaxslar, ijtimoiy jamoalar, sinflar, xalqlar faoliyatlarida namoyon bo‘lishining mexanizmlari to‘g‘risidagi fan.

Zamonaviy sotsiologiya bu ijtimoiy tizimlar, ularning vazifalari, ijtimoiy tizim va jamoalarning (dunyo, jamiyat, institut, guruh, tashkilot, oila shaxs) harakatlanish va rivojlanish (faoliyati va o‘zaro ta’siri) qonuniyatlari haqidagi fan. U tabiiy va aniq fanlar bilan ko‘p umumiylikka ega. Mazkur o‘zaro munosabatlarning sababi shundaki, sotsiologik bilishning *obyekti jamiyat* hisoblanadi. Ammo jamiyat barcha gumanitar fanlarning obyekti sanaladi. Sotsiologiya obyektining o‘ziga xos jihati shundan iboratki, u jamiyatni yaxlit sotsial voqelik sifatida obyektiv jihatdan barcha ijtimoiy hodisalarini o‘rganadi (ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy tashkilotlar, ijtimoiy jamoalar, ijtimoiy jarayonlar, ijtimoiy institutlar, ijtimoiy subyektlar). Shundan kelib chiqqan holda *sotsiologiyaning predmeti sifatida Shaxs, ijtimoiy guruhlar, jamoa va butun jamiyat faoliyati hamda rivojlanishining qonuniyatlari, shuningdek, jamiyatning ijtimoiy hayotidagi voqea va hodisalari (ijtimoiy rollar, ijtimoiylashuv muammolari) namoyon bo‘ladi.*

Zamonaviy sotsiologiyaning predmeti uzoq yillar davomida olimlar tomonidan yaratilgan nazariyalar asosida shakllanib, boyitib borilgan. Kravchenkoning fikricha, “status”, “rol”, “sotsial normalar” zamonaviy sotsiologiya predmetining bosh tushunchalari hisoblanadi. “Status” sotsiologiya predmetining statik holatini, “rol” esa uning dinamikasini namoyon qiladi. Status insonning jamiyatdagi mavqeini belgilab beradi. Ijtimoiy mavqe ijtimoiy munosabatlarga, shaxsiy statuslar esa Shaxslararo munosabatlarga dahldor bo‘ladi. Sotsiologiya aynan ijtimoiy mavqelarni o‘rganadi. Har qanday sotsial status unga muvofiq bo‘lgan sotsial rolga ega bo‘ladi. Inson sotsial rollarni

43 Социология : учебник для академического бакалавриата / под общ. ред. А. С. Тургаева. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Издательство Юрайт, 2018. — 397 с. — (Серия : Бакалавр. Академический курс). Ст-14.

44 Осипов Г.В. Социология. Учебное пособие. М.: Мысль, 1990. – С.25.

bajarish orqali jamiyatda sotsial munosabatlarga kirishadi. Jamiyatdagi mavjud bo'lgan sotsial normalar esa mazkur rollarni ma'lum qolipga solib turadi. Shu nuqtai nazardan sotsiologiya insonlar o'rtasidagi sotsial munosabatlarni o'z o'rganish predmeti sifatida qabul qiladi.

Sotsiologiya jamiyatni murakkab ijtimoiy organizm sifatida o'rganib, undagi sotsial mohiyatga ega bo'lgan har qanday elementlarni (guruh, voqea, hodisa, jarayon) va sotsial munosabatlarni ularning rivojlanish tendensiyalari hamda taraqqiyot qonuniyatlari nuqtai nazaridan tadqiq qiladi. Shu nuqtai nazardan sotsiologiya jamiyat hayotining ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy, axloqiy va boshqa sohalarida o'zining tarmoq va maxsus yo'nalishlari doirasida tadqiqotlarini olib boradi.

Sotsiologiyaning vazifalari (funksiyalari)

Har bir mustaqil fan o'zining obykti va predmetiga ega bo'lgan holda ma'lum vazifalarni bajaradi. Sotsiologiya fani ham o'zining bir qator funksiyalariga ega. Mazkur fanning jamiyat hayoti bilan xilma-xil aloqasi uning bajarayotgan ijtimoiy funksiyalarida o'z ifodasini topadi.

Gnoseologik funksiya, ya'ni nazariy bilish vazifasi sotsiologiyada jamiyat to'g'risidagi yangi konsepsiyalarning yaratilishi va zamonaviy sotsiologik ilmlarning shakllanishini ta'minlaydi. Har qanday fanda bo'lgani kabi sotsiologiyada nazariy bilim bilan amaliyotning birlashuvi uning eng asosiy vazifalaridan biri sanaladi.

Sotsiologiyaning *boshqarish funksiyasi* deyilganida, fan tomonidan taklif qilingan yangi boshqaruv usullari va muammolarni hal etish yo'llari tushuniladi.

Axborot yetkazish funksiyasi orqali sotsiologiya butun jamiyatga, o'limlarga yangi bilimlarni yetkazishi tushuniladi.

Tashviqot funksiyasi nafaqat sotsiolog olimlar yoki biror guruh vakillariga nisbatan, balki barcha jamiyat a'zolariga qarata amalga oshiriladi.

Tashkillashtirish funksiyasi orqali sotsiologiya keng jamoatchilikni birlashtirish, ishlab chiqarishda, dam olish sohasida yoki siyosatda biror yo'singa yo'naltirishda namoyon bo'ladi.

Sotsiologiyaning asosan siyosiy hayotda, marketing tadqiqotlarida, OAV tadqiqotlarida va boshqa sohalarda o'z ifodasini topadi. Sotsiologik tadqiqotlarning ko'pchiligi amaliy muammolarni

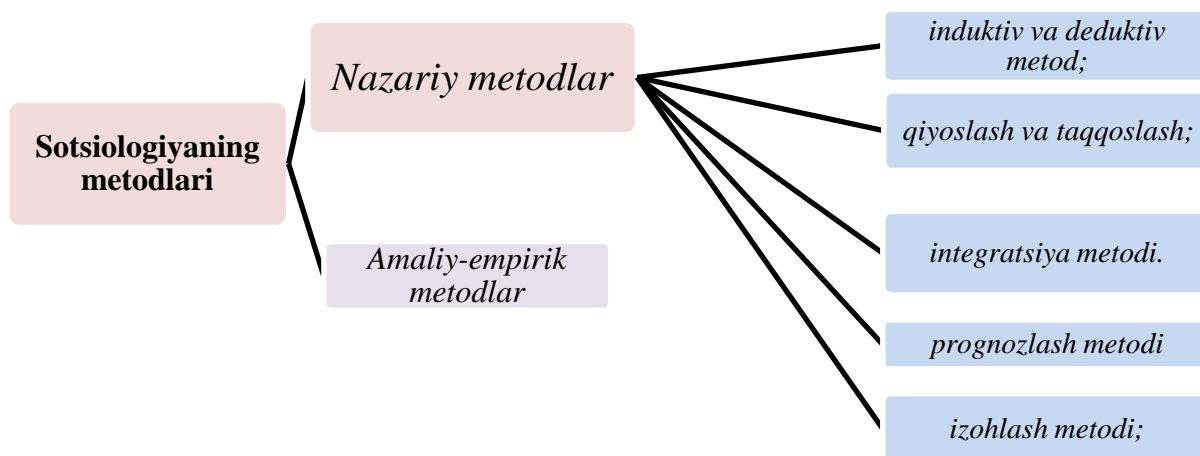
hal etishga qaratilgan. Amaliy tadqiqotlar orqali olingan ijtimoiy bilimlar ijtimoiy jarayonlarning rivojlanishi haqida ilmiy asoslangan xulosalarni ishlab chiqish orqali kelajakdagi muammolarni bartaraf etish yo‘llarini ko‘rsatadi. Shuning uchun sotsial rejalashtirish ijtimoiy tizim qanday bo‘lishidan qat’iy nazar barcha mamlakatlarda rivojlanmoqda.

Bundan tashqari sotsiologiyaning *dunyoqarashni shakllantirish, metodologik, ijtimoiy va insonparvarlik* kabi funksiyalari ham mavjud.

Sotsiologiya fanining metodlari va metodologiyasi

Sotsiologiya fan sifatida shakllanishini boshlagach, uning asoschilari bo‘lmish O.Kont, E.Dyurkgeym, M.Veber va boshqalar tomonidan fanning ilmiy metodlarini yaratish ishlari boshlab yuborilgan.

Sotsiologiyada metodlar deyilganida, sotsiologik bilimni asoslab berish va ko‘rish usuli, sotsial tizimlarni nazariy va empirik o‘rganishning amallari tushuniladi. Bugungi kunda sotsiologik metodlar ikkiga: *nazariy va amaliy-empirik metodlarga* ajratiladi.

Sotsiologiya fanining murakkab vazifalarini nazariy jihatdan hal etishga qaratilgan quyidagi nazariy metodlari mavjud: *qiyoslash va taqqoslash; nazariy metod (fikrlash orqali mavhumlikdan aniqlik sari); induktiv va deduktiv metod; izohlash metodi; prognozlash metodi; integratsiya metodi.*

Sotsiologiyaning amaliy-empirik metodlari jamiyatda kuzatilayotgan yoki o‘rin topishi mumkin bo‘lgan turli amaliy muammolarni hal etish, tadqiq etishga qaratilgan bo‘lib, ularga quyidagilar kiradi:

- *eksperiment metodi;*
- *kuzatish metodi;*
- *hujjatlarni tahlil etish metodi;*
- *so'rov metodi.*

Fanda qo'llaniladigan metodlarning yig'indisi shu *fanning metodologiyasini* tashkil qiladi. Metodologiya qo'yilgan muammolarni yechish usullarini tanlab, ilmiy yechimning yo'nalishlarini va bosqichlarini aniqlab beradi. Sotsiologiya fanida ham bir qator metodologiyalar mavjud. Misol uchun *funksional metodologiya* – jamiyatdagi sotsial hodisalarning ahamiyatini aniqlashga harakat qiladi, *fenomenologik metodologiya* – jamiyat a'zolarining sotsial mavqeini aniqlashga harakat qiladi, *tasniflash metodologiyasi* esa qo'llanilishiga ko'ra, klassifikatsiya, guruhlash, taqqoslash, turlash, sistemalashtrish kabilarni o'z ichiga oladi.

Undan tashqari sotsiologiya fani ijtimoiy munosabatlarni tadqiq etishda *umumiy, maxsus va empirik metodologiya* tamoyillariga asoslanadi.

Sotsiologiyaning zamonaviy rivojlanish bosqichi

Sotsiologiya fani rivojining ikkinchi bosqichi XX asrning 20-yillarida boshlanib, bugungi kunga qadar davom etmoqda. Mazkur davrda sotsiologiya rivojlanishining markazi sifatida AQSH tan olinadi. Bu yerda sotsiologiya faniga davlat va ko'pchilik universitetlar tomonidan ko'mak beriladi. Doktorlik darajasini beruvchi dunyodagi birinchi sotsiologiya fakulteti 1892-yil Chikago universitetida paydo bo'lgan. 1910-yilga kelib Amerika universitetlari va kollejarining aksariyati talabgorlarga sotsiologiya kurslarini taklif qila boshlaydi. Amerikada sotsiologiya nisbatan yangicha nazar bilan qaralgani, ya'ni uning amaliy jihatdan hayotga tatbiq etilgani uning yevropadan o'zib ketishiga sabab bo'ldi. Ammo nazariy jihatdan Amerika sotsiologiyasi fan uchun faqatgina belgili – interaksionizm oqimini va *Tolkott Parsonsni (1902-1979)* bera oldi. T.Parsonsning nazariyasi jamiyatning barcha darajalarini va ijtimoiy materiya harakatining barcha shakllarini tushuntirib berishga qaratilgan urinishdir. U kishilik voqeligining xilma-xil ko'rinishlarini qamrab oluvchi mavhum tushunchalarning ulkan deduktivizmini yaratishga muvaffaq bo'ldi. AQSH mana shu deduktiv nazariyalar borasida ancha muvaffaqiyat qozondi.

AQSH sotsiolog olimlarning ko‘p sonli guruhini dunyoga taqdim etdi: *R.Merton, P.Blau, Ch.Kuli, J.Mid, R.Park, I.Gofman, D.Bell, A.Toffler* va b. Ular zamonaviy sotsiologiyaning amaliy-ilmiy mazmunini belgilab berishdi. Agar yevropada sotsiologik bilim falsafa bilan chambarchas bog‘liq bo‘lsa, Amerika sotsiologlari orasida sotsial psixologiya keng tarqaldi. Ikkala madaniyat vakillari ham jamiyat evolyutsiyasi va faoliyatini tushuntirishga harakat qilib, turlicha usullardan foydalandi: yevropaliklar ko‘pincha global tarixiy sxemalarga suyanishsa, amerikaliklar aniq modellar va amaliy ishlanmalarga tayandi. Shu tariqa Amerikada XX arsning boshida *bixeviorizm*, ya’ni xulq-atvorni o‘rganishga asoslangan yo‘nalish paydo bo‘ldi.

XX asrdaga qadar sotsiologiyaning shakllanishi va rivojlanishini ta’minlab bergan qator nazariyalar va ilmiy ishlar natijasida fan doirasida turli yo‘nalishlar va maktablar paydo bo‘ldi. Sotsiologiyada bugungi kunda mavjud bo‘lgan biror bir maktab, yo‘nalish yoki paradigm mukammal yoki universal bo‘la olmaydi. Ularning mazmuni va mohiyati, shuningdek, yondashuvlari turlicha bo‘lib, ma’lum ma’noda bir-birlarini to‘ldiradi.

Strukturaviy–funktionalizm yo‘nalishi – zamonaviy sotsiologiyadagi asosiy metodlardan biri sanaladi. Unga ko‘ra, jamiyat yaxlit tizim sifatida o‘zaro aloqador tagtizimlardan tashkil topgan. Har bir tizim o‘zining jamiyatdagi o‘rnidan kelib chiqqan holda ma’lum vazifalarni (funktionalarni) bajaradi. Strukturaviy – funksionalizm paradigmasiga G. Spenser va E. Dyurkgeymning qarashlari asos bo‘lgan. Amerikalik R. Merton va T. Parsons ushbu yo‘nalishning rivojlanishiga o‘z hissasini qo‘shishgan.

Konfliktologik paradigma – funksional nazariyaga qarama-qarshi ma’noga ega bo‘lib, unga ko‘ra, jamiyat rivoji konsensus emas, balki turli ijtimoiy qatlamlarning kurashi natijasida sodir bo‘ladi. Konfliktologik paradigma XX asrning 50-60-yillarida R.Darendorf, R. Mills, L. Kozer, R. Mur, K. Boulding va boshqalar tomonidan rivojlantirildi. Nemis sotsiologi Rolf Darendorfning fikricha, konflikt har qanday integratsiyaning qarama-qarshi tomoni bo‘lgani uchun undan qochib qutilishning iloji yo‘q.

Bixeviorizm (ingl. behavior — xulq-atvor) — Amerika sotsiologiyasidagi asosiy yo‘nalishlardan biri – xulq-atvor to‘g‘risidagi fan.

Bixeviorizmning asosini insonning tashqi ta'sirlarga nisbatan "stimul-reaksiya" ko'rinishidagi javob xulq-atvorini tadqiq etish masalasi yotadi. Mazkur yo'nalishning metodologik asosini pozitiv falsafa tamoyillari va struktur-funksional tahlil tashkil etadi. Bixeviorizm yo'nalishining zamonaviy tushunchalari E.Torndayk, Dj.Uotson va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan.

Sotsiologiyada bixeviorizm metodlarining keng qo'llanilishi va ta'sir doirasining ortishi XX asrning 20-yillarga to'g'ri keladi. Ammo keyinchalik qator olimlar mazkur yo'nalishda insonning xulq-atvori masalasiga bo'lgan yuzaki yondashuv tanqid qilina boshlangan. Klassik bixeviorizm inson xulq-atvorining psixologik va sotsiomadaniy xususiyatlari inobatga olinmagan. Bugungi kunda bixeviorizm yo'nalishini mukammallashtirish, fan talablariga moslashtirish bo'yicha ishlar olib borilmoqda. Natijada sotsiologiyada *neobixeviorizm* yo'nalishi paydo bo'lib, rivojlanmoqda.

Belgili interaksionizm (ingl.interaction — o'zaro harakat) — zamonaviy sotsiologiyaning yo'nalishlaridan biri. Mazkur yo'nalishning mohiyati shundan iboratki, sotsial xulq-atvorni o'rganish davomida individning tashqi holati bilan birga uning ichki olami ham o'rganiladi. Bunda ular til belgilariga alohida e'tibor qaratishadi, ya'ni inson tashqi tomondan qabul qilgan har bir so'zini o'zining nuqtai nazari asosida ma'lum belgi sifatida qabul qiladi.

Inson o'zaro anglangan harakatlar davomida hamkorining harakatlarini o'zicha baholaydi va tushunadi, shuning asosida o'zining harakatlarini moslashtiradi. Natijada sotsial borliqda o'zgarishlar sodir bo'ladi. Sotsial o'zaro harakat davomida belgilarning qay darajada muhimligi aniqlanadi. Belgili interaksionalizmning nazariy-metodologik asoslari Ch. Kuli, G. Zimmel, K. Boulding kabi olimlar tomonidan yaratilgan. Yo'nalishning rivojlanishida Dj.Mid, G.Kun, I.Gofman, G.Blumer, A.Stross, T. Shi-butu kabi olimlarni hissasi katta.

Sotsial ayirboshlash (almashish) nazariyasining tarafdorlari ijtimoiy munosabatlarning asosini almashish munosabatlari tashkil etadi, deb hisoblashadi. Ularning fikricha, sotsiallik xususiyatiga ega bo'lgan har qanday holat sotsial ayirboshlash uchun yaroqli sanaladi.

Misol uchun mehnat moddiy rag'batga, jismoniy ko'rkamlik boylikka almashiladi. Shu bilan birgalikda yuqoriroq statusni egallagan tomonning ayirboshlash shartlarini belgilashi jamiyatda ko'p uchraydigan holat bo'lib, u almashish munosabatlarining notengligi muammosini keltirib chiqaradi.

Sotsial ayirboshlash nazariyasining nazariy-metodologik asosini siyosiy-iqtisodchilar I.Bentam va A.Smitning qarashlari tashkil etadi. Ulardan so'ng bir qator sotsial antropologlar B.Malinovskiy, Dj.Freyzer, M.Moss mazkur yo'nalishni rivojlanishiga o'z hissasini qo'shdi. Sotsial ayirboshlash yo'nalishining sotsiologik jihatdan rivojlanishiga Dj.Xomans, P.Blau, R.Emerson o'z hissasini qo'shdi.

5. Sotsiologiyaning fanlar tizimida tutgan o'rni

Sotsiologiya fanlar tizimida o'ziga xos o'rinni egallaydi. U o'zining ijtimoiy mohiyati hamda amaliy tadqiqotlari orqali ham ijtimoiy, ham tabiiy, ham aniq fanlar bilan o'zaro uzviy aloqada bo'ladi.

Sotsiologiya fani *falsafa* fanidan ajralib chiqqan. Shuning uchun ularning uzviy aloqadorligini inkor qilib bo'lmaydi. Falsafada mavjud bo'lgan nazariyalar boshqa fanlar qatori sotsiologiya uchun ham nazariy-metodologik jihatdan asos sanaladi.

Sotsiologiya fani *siyosatshunoslik* fani bilan uzviy bog'liq. Sotsiologiya tomonidan jamiyatda mavjud bo'lgan sotsial guruhlar, siyosiy vaziyat va kuchlar borasida olingan ma'lumotlar va xulosalar siyosatshunoslik fani tomonidan keng qo'llaniladi. Siyosiy sotsiologiya, davlat sotsiologiyasi, hokimiyat sotsiologiyasi, siyosiy munosabatlar sotsiologiyasi siyosatshunoslik fani bilan nazariy va amaliy hamkorlikda rivojlanib kelmoqda. Sotsiologiya siyosatshunoslik fanidan farqli ravishda jamiyat a'zolarining ijtimoiy hayotida yuz beradigan o'zgarishlarga qanday munosabatda bo'lishini va mehnat jamoalari, aholi turli qatlamlarining fikr-mulohazalarini umumlashtirish asosida xulosalar chiqarib, mazkur xulosalar amaliy ko'rsatkichlarga, matematik hisob-kitoblarga asoslangan bo'ladi.

Sotsiologiya fani takomili *umumiy va ijtimoiy psixologiya* fanlari bilan ham yaqin hamkorlikda bo'lishni taqozo etadi. Zero, u

yoki bu jamoadagi mehnat unumdorligini o'rganishni maqsad qilib sotsiologik tadqiqot o'tkazilayotganda mazkur jamoa tarkibidagi individlarning xatti-harakatlari motivlarini aniqlash, ularni temperamentlari xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ilmiy xulosa qilishda, odamlar bilan jamoada muomala qilishni tashkil etish va ijtimoiy xulqni boshqarishda, albatta, ijtimoiy psixologiya qonuniyatlarini chetlab o'tish mumkin emas.

Sotsiologiya fani *statistika* fani bilan ayniqsa yaqin aloqada rivojlanadi. Har bir sotsiolog muayyan mavzuda sotsiologik tadqiqot o'tkazishni maqsad qilib qo'yar ekan, u albatta, shu sohadagi predmetning konkret holati va ahvolini, real voqelik manzarasini statistika manbalaridan topa oladi. Keng ko'lamdagi konkret sotsiologik tadqiqotlarning sotsiolog tomonidan statistik idoralar xodimlar bilan hamkorlikda o'tkazilishi ijobiy samaralar berishi shubhasizdir.

So'nggi yillarda sotsiologiya fanida konkret sotsiologik tadqiqotlar amaliy natijalarining hayotga faolroq va ko'proq tatbiq etila borishi uning *axloq, estetika, meditsina va pedagogika, rejalashtirish nazariyasi va boshqaruv* singari fanlar bilan aloqasini yanada mustahkamlamoqda.

Sotsiologiya va *iqtisod fanining* o'zaro aloqadorligi va hamkorligi tarixga nazar tashlasak, shuningdek, insonlarning moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimot va ayirboshlash jarayonlarida yaqqol namoyon bo'ladi. Bugungi kunda esa bozor munosabatlariga o'tish, mehnatga yangicha munosabatning shakllanishi jarayonida uning ahamiyati yanada ortmoqda. Iqtisod va mehnat sotsiologiyasi kabi fanning maxsus sohalari jamiyatning iqtisodiy hayotiga aloqador bo'lgan ijtimoiy tomonlarini tadqiq etadi va muammolarini hal etishga xizmat qiladi. Iqtisod fanining nazariyalari yuqorida tilga olingan sotsiologiyaning sohalariga asos bo'lib xizmat qilsa, o'z navbatida shu sohalarda olib borilgan amaliy sotsiologik tadqiqotlar natijalari iqtisod fanlarining rivojlanishi, iqtisodiy muammolarni hal etishga xizmat qiladi.

Sotsiologiya va *sotsial ish* o'zaro uzviy bog'liq fanlar sanaladi. Sotsiologiya jamiyatdagi turli ijtimoiy muammolarni, jumladan sotsial ishning faoliyat doirasiga kiruvchi muammolarni tadqiq etish

va taklif-tavsiyalar ishlab chiqish orqali sotsial ish uchun faoliyat dasturini yaratadi, desak bo'лади. Tarixga nazar tashlasak, sotsiologiya AQSH va Angliyada ijtimoiy ish sifatida qabul qilingan. Shuning uchun 1940-yilga kelib AQSHning ko'pgina yirik bilim yurtlaridagi sotsiologiya fakultetlarida ijtimoiy ishni o'qitish to'xtatilgan. Ammo shunga qaramay bu ikki fanni yagona fan sifatida talqin qiluvchi fikr XX asrning 60-yillariga qadar davom etgan.

Sotsiologiya va *tarix fani* jamiyat hayotini izchil ravishda o'rganadigan ikki fan. Sotsiologiya nazariy jihatdan o'tmish voqea-hodisalarini tarix fani natijalari, tarixiy manbalardan foydalangan holda o'rganadi. Tarix asosan jamiyatdagi bo'lib o'tgan voqea va hodisalarni xronologiyasini yaratishga, tarixiy shaxslarning ahamiyati va rolini aniqlashtrishga harakat qilsa, sotsiologiya olingan mazkur ma'lumotlar asosida jamiyatning ijtimoiy rivojlanish qonuniyatlarini aniqlashga intiladi.

Insoniyat tomonidan fan – texnikaning rivojlantirilishi jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni keskinlashuviga olib keldi. Bu o'z navbatida sotsiologiya va *tabiiy fanlarning* hamkorlikda faoliyat olib borishiga sabab bo'lmoqda. Insonning tabiatga ko'rsatayotgan ta'siri kundan-kunga ortib borishi ekologik sotsiologiya va demografik vaziyatning keskinlashuvi sotsiologiyasining rivojlanishi va mazkur muammolarni hal etishga jalb qiladi.

Hozirgi kun sotsiologiyasini *matematika* fanisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Chunki matematik usullarsiz sotsiologiya mavhum qarash bo'lib qoladi. Matematik usullarning sotsiologiyaning empirik tadqiqotlari darajasida egallagan o'rni juda muhim.

Shunday qilib, murakkab umumiy va xususiy sotsiologik fanlardan iborat bo'lgan zamonaviy sotsiologiya tizimi uni ko'plab ijtimoiy-gumanitar, tabiiy va aniq fanlar bilan keng aloqalarni taqozo etadi. Bu aloqalar ham umummetodologik bosqichda, ham maxsus xususiy fanlar va ilmiy yo'nalishlar bo'yicha olib boriladi, bu esa uni zamonaviy fanlar tizimidagi o'rnini aniqlab beradi. Sotsiologiya ijtimoiy-gumanitar fanlari iyerarxiyasida eng yuqori bosqichni egallaydi. Falsafa va tarix bilan birgalikda, u ijtimoiy fanlar tizimining umummetodologik negizini shakllantiradi.

Nazorat savollari

1. Sotsiologiya fanining mustaqil fan sifatida vujudga kelishi sabablarini izohlang.
2. O.Kont jamiyatni o'rganishda qo'llanilishi mumkin bo'lgan qanday usullarni ishlab chiqishga harakat qilgan?
3. O.Kontning "Uch bosqich qonuni" mohiyatini izohlang.
4. Sotsiologiyaning obyekti va predmeti, vazifalari, metodlari va metodologiyasi nimalardan iborat?
5. Sotsiologiyaning zamonaviy rivojlanish bosqichlarini aytib bering.
6. Sotsiologiyaning boshqa fanlar bilan munosabati qanday?

Test savollari

1. "Sotsiologiya" terminini fanga birinchi bo'lib kim joriy etgan olim...

- A) Sh.Monteskye
- B) M.Veber
- C) O.Kont
- D) P.Sorokin.

2. Quyidagilarning qaysi biri haqiqatga yaqin: sotsiologiya nimani o'rganadi?

- A) Har qanday sotsial hodisalarni
- B) Katta miqdordagi obyektlar soni
- C) Chegaralangan ijtimoiy obyektlar soni
- D) Faqat bitta obyekt.

3. Jamiyatni xayotini tahlil qilishda sinfiy yondashuv nazariyasiga tayangan olim... .

- A) E. Dyurkgeym
- B) K. Marks
- C) R.Park
- D) F. Znanetskiy

4. Sotsiologiya fan sifatida qayerda vujudga kelgan?

- A) AQSH
- B) G'arbiy Yevropa
- C) Lotin Amerikasi
- D) Sharqiy Yevropa

5. Sotsiologiya fanining vujudga kelish davri...

- A) XX asr boshida
- B) XIX asr II yarmida
- C) XVII-XVIII asr boshlarida
- D) XIX asr I yarmida

6. Sotsiologiyaning fan sifatida shakllanishining obyektiv sababi...

- A) Texnika va ishlab chiqarishning taraqqiyoti
- B) Insonning absolyut ozodlikka intilishi
- C) Ijtimoiy tartibni tashkil etishning zaruriyligi
- D) Ijtimoiy taraqqiyot nazariyasining ishlab chiqish zaruriyati

7. E. Dyurkgeym “sotsial fakt” nazariyasiga nimani asos qilib oladi?

- A) Kollektiv tasavvur
- B) Shaxslararo munosabatlar
- C) Ijtimoiy aloqalar
- D) Ijtimoiy hamkorlik

8. Quyidagilardan qaysi biri Kontning «asosiy fanlar iyerarxiyasi»ga tegishli.

- A) Matematika, astronomiya, fizika, biologiya, sotsiologiya
- B) Sotsiologiyadan tashqari barcha aniq fanlar
- C) Iqtisodiy fanlar, siyosiy fanlar, diniy fanlar, huquq, sotsiologiya
- D) Iqtisodiy fanlar, siyosiy fanlar, huquq, sotsiologiya

9. Pozitivizm yo‘nalishi bu...

- A) Naturalizm, evolyutsionizm, mexanizm, organitsizm
- B) Struktura funksionalizm, fenomenologiya
- C) Konflikt, keomarksizm
- D) Simvolik interaksionizm, organistik

10. Ilk bor «Sotsial dinamika» va «Sotsial statika» tushunchalarining sotsiologiyaga joriy etgan olim.

- A) Aristotel
- B) Forobiy
- C) Kont
- D) Veber

2-MAVZU. SOTSILOGIYA FANINING STRUKTURASI (ICHKI TUZILISHI)

Reja:

- 1. Sotsiologiya fani ichki tuzilishining tarkibiy qismlari**
- 2. Fundamental va amaliy sotsiologiya. Nazariy va empirik tadqiqotlar. Sotsiologiyada maxsus va tarmoq yo‘nalishlar.**
- 3. Makrosotsiologiya, o‘rta darajadagi sotsiologiya va mikrosotsiologiya.**

Tayanch iboralar:

Fundamental sotsiologiya. Amaliy sotsiologiya. Dunyoqarash. Metodologiya. Integratsiyalashtiruvchi. Evristik. Makrosotsiologiya, Mikrosotsiologiya.

1. Sotsiologiya fani ichki tuzilishining tarkibiy qismlari

Sotsiologiya fani boshqa fanlar kabi o‘zining strukturasi, ya’ni ichki tuzilishiga ega. Fanning strukturasi deyilganida, fandagi asosiy elementlarning o‘zaro aloqadorlikda joylashishi, munosabati va tartibi tushuniladi. Fanning rivojlanganlik darajasi uning strukturasi holatini hamda mukammalligini belgilab beradi. Fan o‘zining umumiy asoslari, kategoriya va tushunchalari, bilishning turli darajalari va shakllarini ishlab chiqib, ularning o‘rtasida qat’iy mantiqiy bog‘lanish va muvofiqlikka erishsa, bir yaxlit sistema sifatida qaror topgan va o‘z strukturasi ega bo‘lgan hisoblanadi.

Sotsiologiya fani boshqa ijtimoiy fanlarga nisbatan kech yuzaga kelgani uchun bugungi kunda hali o‘zining tugal va mukammal strukturasi ega emas. U yosh fan sifatida turli xil rivojlanish yo‘nalishlari va ilmiy tizimlarning to‘plami sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Bugungi kunda sotsiologiyaning fanining o‘rganish predmeti va mazkur predmet asoslangan ilmiy konsepsiyalar sotsiologik bilimning strukturasi belgilab bermoqda. Shuning asosida sotsiologiya o‘zining bilim darajasiga ko‘ra, nazariy va empirik sotsiologiya; tashkil etuvchi sotsiologik bilim vazifalariga ko‘ra, fundamental va amaliy sotsiologiya; tadqiqot obyekti (butun jamiyat yoki uning ma’lum qismi)ga ko‘ra, umumiy va tarmoq sotsiologiyasi (makrosotsiologiya va mikrosotsiologiya); tuzilish sohasiga ko‘ra, maxsus va tarmoq

yoʻnalishlar sotsiologiyasiga boʻlinadi. Sotsiologiya fanining mazkur tarkibiy qismlari oʻzaro uzviy bogʻliqlikda boʻlib, ayrim hollarda bir-birlariga qoʻshilib ketadi, boshqa hollarda esa bir-birlarini inkor qiladi.

2. Fundamental va amaliy sotsiologiya. Nazariy va empirik tadqiqotlar. Sotsiologiyada maxsus va tarmoq yoʻnalishlar

Sotsiologiya strukturasi bilim olish darajasiga koʻra fundamental va amaliy sotsiologiyaga ajratiladi.

Fundamental sotsiologiya oʻz doirasida oʻrganayotgan muammolarning koʻlami kengligi bilan ajralib turadi. U sotsial olamning mavjudligi va tarqqiyoti uchun zarur boʻlgan umumiy sotsial qonun va qonuniyatlarni izlash asosida shakllangan.

Fundamental va amaliy sotsiologiya nazariy va empirik sotsiologik bilimlarni qabul qilish va jamiyatni tahlil qilish darajasi bilan bir-biridan farq qiladi.

Amerikalik sotsiolog DJ.Terner fundamental sotsiologiyadagi nisbatan shunday fikr bildirgan: “nazariylashtirish orqali fan oʻzining uchta asosiy maqsadini amalga oshiradi: olamda shakllanayotgan voqea va hodisalarni oʻrganish natijasida ularni tasniflash orqali ularning istiqboldagi holatini bashorat qila bilish; boʻlib oʻtgan voqealarning sabablarini aniqlash va tushuntirish orqali kelajakda boʻladigan voqealarni oldindan koʻra bilish; voqealarning nima uchun va qay tarzda boʻlib oʻtishini intuitiv ravishda taklif qilish.

P.Sorokinning fikricha, fundamental sotsiologiya mavjud holat yuzasidan insonlarning oʻzaro harakatini oʻrganadi. U sotsial borliq borasidagi bilimlarni shakllantirish, sotsial rivojlanish jarayonlarini tushunish va tushuntirish, sotsiologiyaning konseptual apparatini ishlab chiqish kabi ilmiy-nazariy vazifalarni hal etadi. U “nima oʻrganilayapti?” va “qanday oʻrganiladi?” savollariga javob beradi.

Fundamental sotsiologiya oʻz ichiga sotsiologiya fanining asosini ijodiy izlash bilan band boʻlgan koʻplab sotsial maktablar va yoʻnalishlarni qamrab oladi. U sotsiologiyaning asosini tashkil etuvchi bilimlarni yaratishda uchta aspektga tayanadi.

Ontologik aspekt orqali sotsiologiya fanining obyektini, uning faoliyat koʻrsatish shakllarini tahlil qilib oʻrganish davomida sotsial voqelikning mohiyatini ochib beruvchi qonun va qonuniyatlarni

yaratadi. Sotsial olamning dinamik xarakteri, doimiy o'zgaruvchanligi va turli qatlamlardan tashkil topgani sotsiologiyada ikkinchi jahon urushidan so'ng ontologiya muammosining ko'tarilishiga sabab bo'ldi. So'nggi o'n yilliklarda esa mazkur muammo yanada keng ko'lamda o'rganildi. Chunki mazkur davrda "pozitivistik" inqiroz jarayoni, ya'ni an'anaviy sotsiologik metodlarning, jumladan, statistik ma'lumotlarga tayangan sotsiologiyaning kutilgan ilmiy natijalarni bermagani olimlar tomonidan yangi yo'llarni va yondashuvlarni qidirishga sabab bo'ldi.

Natijada sotsiologiya fani doirasida bilishning shakl va metodlarini qayta ko'rib chiqish ehtiyoji paydo bo'ldi. Shu bilan birga sotsiologiya obyektining mohiyati, bilishning darajalari va mezonlarini qayta ko'rib chiqish talabi paydo bo'ldi.

Ontologik muammo masalalarini sotsiologiyadagi barcha yo'nalish vakillari o'z qarashlaridan kelib chiqqan holda hal qilishga intilgan. Ular orasida ekzistensial, fenomenologik va realistik maktab vakillarining ontologik izlanishlari e'tiborga loyiq.

Fundamental sotsiologiya fanning nazariy asoslarini ishlab chiqish barobarida bilishning umumsotsiologik fundamental tamoyillarini ham keng ma'noda ishlab chiqadi. Shuning uchun sotsiologik bilishning mohiyati va vazifalari, bilimlarning obyektivligi, u yoki bu tamoyilni vaziyatdan kelib chiqqan holda qo'llash kabilar fundamental sotsiologiyaning obyektini sanaladi.

Sotsiologiya fanida turli nazariya va konsepsiyalar asosida "sistemalilik", "funktional yondashuv", "sababiyat", "tushunuvchi" yo'nalish kabi fundamental tamoyillar ishlab chiqildi.

Sotsiologiya yildan-yilga rivojlanib, mukammallashib bormoqda. Uning doirasida turli sotsial muammolar zamon va makon o'zgarishi sharoitida o'rganib kelinmoqda. Garchi insoniyat jamiyati yildan-yilga o'zgarib, taraqqiy etayotgan bo'lsada, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy vaziyat kundan-kunga o'zining o'ziga xos xususiyatlarini namoyon qilayotgan bo'lsada, fundamental sotsiologiya o'z ichiga olgan asosiy qonun va qonuniyatlar, umumiy tamoyillar (sotsiologiyaning obyektini va predmeti, sotsial reallikning mohiyati, uning rivojlanish qonunlari, sotsial olamda inson o'rni, shaxs ongi va tafakkuri kabilar) o'z qiymatini yo'qotmagan. Ular sotsiologiya fanining rivoji va faoliyatida asosiy bazani tashkil etadi.

Fudamental sotsiologiyaning maqsadi – sotsial olamning to‘liq tasvirini yaratish, mazkur sotsial olamning taraqqiyot manbai va shakllarini aniqlash.

Fundamental nazariyalar o‘zining shakllanishini boshlagan davrda tabiiy fanlar, jumladan, biologiya va fizika yutuqlaridan keng foydalangan. XIX asrning ikkinchi yarmidagi yo‘nalishlar – pozitivizm, naturalizm va psixologizm sotsial hayotning doimiy harakatlantiruvchi mexanizmini kashf etish, sotsiologiyada empirik metodni yaratish uchun o‘z kuchlarini birlashtirdilar. Buning natijasida ular tabiiy fanlarning tushunchalarini, umumilmiy metod va yo‘nalishlardan foydalanadilar. Ammo XX asrning boshlariga kelib sotsiologiya tabiiy fanlar tizimidan ajralib chiqa boshlaydi.

Pozitivizmning o‘rniga kelgan struktur-funksionalizm yo‘nalishi sotsiologiyaning empirik ko‘rinishda shakllanishida katta hissa qo‘shdi.

Ammo empirizm fundamental nazariya ahamiyatini va mazkur nazariyaning o‘zini inkor qila boshladi. Natijada sotsiologiyaning nazariy va amaliy bilim qismlari o‘zining yaxlitligini yo‘qota boshladi. Mazkur holat XX asrning ikkinchi yarmiga qadar davom etib, jamiyatdagi sotsial muammolarni o‘rganish faqatgina empirik metodlar vositasida tugal amalga oshirilmasligi, bashorat qilish paytida nazariy bazaning muhim ekanligining namoyon bo‘lishi sotsiologiyadagi nazariy va amaliy bilimlarning integratsiyalashuviga olib keldi. Fanda metodologik tadqiqotlarning ahamiyati ortib bordi. Sotsiologlar orasida nazariy bilimlarni boyitish maqsadida falsafaga yuzlanish holati sotsiologiyada ekzestensial va fenomenologik yo‘nalishlarni paydo qildi. Ular sotsiologiyaning metanazariyasini, ya’ni asosini yaratishga harakat qilishgan. Hozirgi kunda mazkur yo‘nalishdagi harakatlar kuchaymoqda.

Shunday qilib, fundamental sotsiologiya – bu nazariya, u fanning strukturasi, mazmuni, kategoriya va tushunchalari, metodlarini o‘rganadigan umumsotsiologik muammoni tadqiq qiladi. Shuning uchun fundamental sotsiologiya tadqiqotlarining roli beqiyos, bajaruvchi funksiyalari esa xilma-xil. Uning quyidagi funksiyalarini alohida ko‘rsatish mumkin: *dunyoqarash, metodologik, integratsiyalashtiruvchi, evristik* va h.k.

Fundamental sotsiologiya *dunyoqarash funksiyasi* orqali bevosita borliq va ong, insonning mohiyati kabi dolzarb muammolarning yechimini topishga harakat qiladi. Chunki bu muammolar sotsiologiyaning obykti va predmeti mohiyatini ochib beradi. Bu muammolarni hal etish barobarida sotsiologiya falsafa bilan uzviy aloqada ish olib borib, sotsial olam haqida ilmiy tasavvur yaratiladi. Umumsotsiologik nazariya negizida sotsiologiyaning umumiy metodologiyasi ishlab chiqiladi.

Integratsiyalashtiruvchi funksiya fundamental sotsiologiya nazariyasini boshqa fanlar bilan bog'laydi. Mazkur yaxlit yondashuv natijasida yangi sotsial muammolarni hal qilish, ijtimoy hayotning hali yaxshi o'rganilmagan tomonlarini chuqur ilmiy tahlil qilishga imkon yaratadi.

Amaliy sotsiologiya fundamental sotsiologiyadan o'zining strukturasi, mazmuni, maqsadi va metodlari bilan farqlanadi. U nazariy va amaliy tadqiqotlarning natijalarini qanday qilib tahlil qilish, qanday uslub va vositalar orqali ularni tushuntirish yo'llarini ishlab chiqadi.

Amaliy sotsiologiya jamiyat hayotida bevosita sodir bo'layotgan dolzarb sotsial muammolarni tadqiq etuvchi metodlar, metodologiyalar va metodikalarni o'z ichiga oladi va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan bo'ladi. U XX asr boshlarida empirik tadqiqotlar asosida shakllandi. Bu davrda empirik tadqiqotlar sotsial amaliyotga olib chiqadigan vosita hisoblangan. Ammo amaliy sotsiologiyani bu yo'sinda tushunish u qadar to'g'ri emas. Empirik tadqiqotlar jonli faoliyatning bevosita shakllanishini o'rgansada, u o'zgartiruvchanlik faoliyati emas.

Amaliy sotsiologiya tizimida ham nazariy, ham empirik bilimlar mavjud bo'lib, ular ijtimoiy hayotning turli sohalari faoliyatini takomillashtirish maqsadida amaliy tadqiqotlarning natijalari asosida amaliy tavsiyanomalar ishlab chiqadi. Boshqaruv tizimining elementi sifatida amaliy tadqiqotlar fanning ijtimoiy funksiyalarini bajarib, uning natija va yutuqlarini amaliy faoliyatga aylantiradi. O'zining amaliy yo'nalishiga qarab ayrim hollarda amaliy tadqiqotlar ilmiy tadqiqotlar bilan qarama-qarshilikka boradi.

Mashhur sotsiolog olim M.Veber fanda ilmiylik va foydalilik bir-biri bilan ziddiyatga kirishmasligi uchun tadqiqotchi olimlar haqiqatni ochishga intilishi zarur, ya'ni ilmiy bilimlardan to'g'ri foydalanish

uchun jamiyatdagi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy elementlarning tizimi mavjud bo'lishi lozim.

Amaliy sotsiologiya “nima uchun o'rganilayapti?”, degan savolga javob beradi. M. Veber tomonidan amaliy sotsiologiyaning vazifalari aniq ko'rsatib berilgan. Uning fikricha, amaliy sotsiologiya quyidagi holatlarni aniq ochib, ko'rsatib berishi kerak:

- Amaliyot uchun zarur bo'lgan vositalarni.
- Amalga oshirilgan harakatlarning aniq salbiy oqibatlarini.
- Tahlil natijasida o'rganilayotgan hodisa yuzasidan uning bir necha xil rivojlanish variantini ko'rsatib, ularga mos ravishda takliflar ishlab chiqish.

P. Sorokin amaliy tadqiqotlarni amaliy meditsina faoliyatiga qiyoslagan. Uning fikricha, sotsiologiyaning mazkur qismida “sotsial kasalliklarni yengish bo'yicha aniq chora-tadbirlarni ko'rsatuvchi yo'llar” ishlab chiqiladi. Olim ko'rsatkichlar, statistik ma'lumotlar, anketa javoblari va so'rov natijalari amaliy hamda empirik sotsiologiyaning vositalari bo'lib, ular asosidagina o'rganilayotgan muammo borasida fikr bildirish noto'g'ri, deb hisoblaydi. Tadqiqot tugallanishi uchun nazariy asosga ega bo'lishi lozim. Shu o'rinda fundamental va amaliy sotsiologiyaning o'zaro aloqadorligi va ko'magi sotsiologiya fanining rivojlanish istiqbolini belgilaydi.

Shunday qilib amaliy sotsiologiya nafaqat tayyor bilimlarni ishlatadi, balki yangi nazariy, metodologik bilimlarni shakllantiradi. Amaliy sotsiologiya fundamental sotsiologiyaning amaliy samaradorligi masalalarini hal qilish, yangi muammolarni o'rta qo'yish orqali fundamental tadqiqotlarning rivojiga turtki beradi. Amaliy sotsiologiya doirasida nazariy va metodologik muammolar bilan birgalikda, protsedura va metodik muammolar o'rganiladi. Bugungi kunda metodologiya va metodika muammolari orasida konseptualizatsiya, formalizatsiya va operatsionalizatsiya masalalari dolzarb sanaladi. Bu muammolar sotsial qurilish va sotsial muhandislikning muammolarini hal etishda muhim o'rin tutadi.

Sotsial muhandislik amaliy tadqiqotlarning negizida shakllangan faoliyatning bir turi. U sotsial strukturani (iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ma'naviy) ma'lum maqsadga yo'naltirish yoki tubdan o'zgartirish vositasida eng samarador holatga keltirishni nazarda tutadi.

Amaliy sotsiologiyaning sotsial muhandislikdan tashqari *sotsial texnologiya* qismi ham mavjud. U maqsadga erishishni ta'minlaydigan metodlar va vositalarning yig'indisidan iborat.

Amaliy sotsiologiyaning taraqqiyotini belgilab beruvchi asosiy omil jamiyatdagi *ijtimoiy-siyosiy holat*. Chunki amaliy sotsiologiyaning muammolarini aniqlab, ularni o'rganish va hal etish yo'llarini ishlab chiqish uchun buyurtmani zamon va makon belgilab beradi. Turli mamlakatlarda turli tarixiy davrlarda ijtimoiy-siyosiy holatning xususiyatidan kelib chiqqan holda har xil muammolarni o'rganish ehtiyojini shakllantiradi. Ilk bor ishlab chiqarishni tashkil etish, Shaxsning ijtimoiylashuvi, deviant xulq-atvor, urbanizatsiya va jamiyatni barqarorlashtirish muammolarini yechish uchun *sotsial buyurtmalar* (jamiyat talabi) kerak.

Nazariy va empirik tadqiqotlar

Sotsiologiyada sotsiologik tadqiqotlar shartli ravishda nazariy va amaliy turlarga ajratiladi. Chunki ular o'rtasida qat'iy chegarani o'tkazish mushkul. Zero har qanday fundamental sotsiologiya nazariydir, empirik tadqiqotlar esa nazariya bilan jipslashgan holda amalga oshiriladi. Ammo ular o'rtasida farq mavjud.

Nazariya – bu kategoriya, tushunchalar, holatlar va prinsiplarning konseptual birligi bo'lib, u hodisalarni xossalari, munosabatlari va qonuniyatli aloqalarini ochib beradi⁴⁵.

Umumsotsiologik nazariyalar jamiyatni yaxlit qamrab oladigan muammolarni hal etadi. Masalan, jamiyatning rivojlanish davrlari va strukturasi, uning faoliyat qonunlari va b.

Maxsus nazariyalar sotsiologiya obyektining muhim tomonlarini o'rganadi. Sotsial struktura nazariyasi, institutlar nazariyasi sotsiologiyada maxsus sohalar sifatida shakllandi. Maxsus nazariyalar mavhum tushunchalardan foydalanadilar, ammo ular ko'pincha faktlarga asoslanadilar.

Xususiy nazariyalar ko'proq empirik tadqiqotlarga tayangan holda quyi darajadagi sotsial jarayonlarni o'rganadi. Misol uchun referent guruhlar nazariyasi, kichik guruhlar nazariyasi va h.k. Bu nazariyalar inson fe'l-atvorining mustahkam mexanizmlarining har xil sharoit va holatlardagi ko'rinishini aniqlashga harakat qiladi.

45 N.Aliqoriyev “ Umumiy sotsiologiya”A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.Toshkent-2002 .23-b.

Empirik tadqiqotlar. Dastlabki empirik tadqiqotlar XVII asrdayoq o'tkazilgan bo'lsada, XX asrning birinchi yarmida AQSHda ommalashdi. Empirik tadqiqotlar deyilganida, bilimlarni tajriba orqali olish tushuniladi. Empirik sotsiologik tadqiqotlarning obyekti – ijtimoiy hayotning mikrojarayonlari, insonlarning harakatlari, tafakkur tarzi, fikri va munosabatlari. Ularning asosiy maqsadi sotsial guruhlar, individlar, tashkilotlar muammolarini, ya'ni jonli sotsial muammolarni bevosita o'rganishdan iborat.

Empirik tadqiqotlarni sotsiologiyaning muhim qismi sifatida empirizm konsepsiyasi bilan solishtirish mumkin emas, Chunki empirizm konsepsiya sifatida nazariy bilimlarni butkul inkor qiladi. Hissiy idrokning bevositaligi empirizm konsepsiyasida fanning asosini tashkil etadi.

Empirik tadqiqotlarning obyekti mikrojarayonlar, predmeti esa individlar, sotsial guruhlar, sotsial tashkilotlar, mehnat faoliyatining sermahsulligi, shaxs xususiyatlari va h.k. Ularning vazifasi kuzatish, eksperiment, hujjatlarni o'rganish va so'rov metodlari orqali sotsial jarayonlar borasida faktlar va ma'lumotlar yig'ishdan iborat. Empirik tadqiqotlar natijalarini ham amaliy, ham nazariy maqsadlarda ishlatish mumkin.

Tarixiy rivojlanishga nazar tashlasak, empirik tadqiqotlarni o'tkazish chog'ida ko'plab metodologik xarakterga ega bo'lgan muammolar: sotsial faktning mohiyati, nazariy bilimning empirik ma'lumotlar bilan o'zaro munosabatlari, so'rov, kuzatish va ma'lumotlarni qayta ishlash jarayonida subyektiv omilning roli kabilar paydo bo'ldi.

Empirik tadqiqot usullari amaliy sotsiologiya doirasida shakllanib, mukammallashdi. Bular: so'rov, kuzatish, hujjatlarni tahlil qilish va eksperiment usullari. Amaliy sotsiologiya doirasida qaysi metod qay tarzda va qay vaziyatda qo'llanilishi kerakligi, metodlarning yutuq va kamchiliklari o'rganib, ishlab chiqilgan. Misol uchun eng keng tarqalgan so'rov metodi insonlarning ichki dunyosini, subyektiv fikrini o'rganishga yo'naltirilgan.

Amaliy sotsiologiyaning oldida bugungi kunda sotsiologik tadqiqotlar davomida olinayotgan empirik axborotlarning haqqoniy-ligini va obyektivligini ta'minlashga xizmat qiluvchi optimal tamoyil-larni ishlab chiqish muammosi dolzarbligicha qolmoqda.

Amaliy sotsiologiya tarkibiga empirik metodlar bilan bir qatorda metodologiya, ma'lumotlar tizimi va empirik ma'lumotlarni qayta ishlash tizimi kiradi. Shuning uchun odatda empirik tadqiqotlar turli xil mutaxassislar tomonidan ham olib borilishi mumkin.

Empirik tadqiqotlar asosan statistika ma'lumotlarga tayangan holda amalga oshiriladi. Rivojlangan mamlakatlarda axborot ta'minoti empirik tadqiqotning muhim manbasi hisoblanadi. Mazkur tadqiqotlarni amalga oshirishda texnikaning rivojlanganlik darajasi muhim ahamiyatga ega. Chunki empirik ma'lumotlar qayta ishlanishi zarur. So'rov, kuzatish, eksperiment metodlari vositasida empirik tadqiqotlar o'tkazilganida ma'lum ma'noda moddiy va texnik vositalar talab qilinadi. Shuning uchun empirik tadqiqotlar anchagina qimmat tadbir sanaladi.

Sotsiologiyada maxsus va tarmoq yo'nalishlar

Sotsiologiya fanining tarixiy rivojlanishi davomida unda *maxsus va tarmoq* yo'nalishlar paydo bo'ldi.

Sotsiologiyada bugungi kunda maxsus yo'nalishlar qatoriga kiruvchi ayrim nazariyalar sotsiologiya asoschilari tomonidan ishlab chiqilgan bo'lsada, maxsus yo'nalishlar XX asrning birinchi yarmida neopozitivizm asosida shakllandi va keyinchalik bir qancha nazariy yo'nalishlar tufayli rivojlandi.

Sotsiologiya hodisalarni yaxlit ijtimoiy struktura elementi sifatida qabul qiladi. Jamiyat taraqqiyotiga taalluqli bo'lgan sotsial institutlar, boshqaruv shakllari, sotsial munosabatlar va sotsial harakatlar, guruh xarakteri va tafakkuri kabi masalalarni chuqurroq o'rganish ehtiyoji oqibatida sotsiologiyada maxsus yo'nalishlar paydo bo'ldi. Ularning qatoriga bugungi kunda institutsional sotsiologiya, shaxs sotsiologiyasi, sotsial harakat va sotsial munosabatlar sotsiologiyasi, taraqqiyot sotsiologiyasi, o'zaro harakat sotsiologiyasi, sotsial struktura sotsiologiyasi.

O'z navbatida yuqoridagi masalalarni o'rganish davomida sotsiologiya boshqa fanlarning yutuqlariga tayanishi kerak. Misol uchun siyosiy sotsiologiya va siyosatshunoslik.

Maxsus yo'nalishlardan tashqari sotsiologiyada *tarmoq yo'nalishlari* mavjud. Tarmoq yo'nalishlarning eng rivojlanganlari qatoriga sanoat sotsiologiyasi, deviant xulq-atvor sotsiologiyasi va jamoatchilik

fikri sotsiologiyasi kabilar kiradi. Bu yo‘nalishlar XIX asr oxiri va XX asr boshlarida vujudga kelgan.

Tarmoq sotsiologiyasi amaliy tadqiqotlar uchun asos hisoblanadi. Ular ijtimoiy hayotning turli tomonlarini tadqiq qilish orqali xususiy va maxsus nazariyalarning rivojiga yordam beradi, fundamental sotsiologiya rivojiga ta’sir ko‘rsatadi. Mazkur yo‘nalishlar asosida ayirboshlash nazariyasi, referent guruh nazariyasi, yetakchilik nazariyasi kabilar yaratildi. Tarmoq yo‘nalishlarining shakllanishi natijasida fundamental sotsiologiya oldiga jamiyatning yaxlit strukturasi turli xil ijtimoiy tizimchalarning roli va ularning o‘zaro harakat turlari, taraqqiyoti asoslari kabi muammolarni qo‘ydi.

Tarmoq sotsiologiyasining maqsadi ijtimoiy strukturadagi moddiylik va ma’naviylik holati, mehnatning sermahsulligini oshirish tamoyillari, ishlab chiqarish va oilaviy munosabatlar kabilarning o‘zaro faoliyat ko‘rsatishi hamda rivojlanish qonuniyatlarini yaratishdan iborat.

3. Makrosotsiologiya, o‘rta darajadagi sotsiologiya va mikrosotsiologiya

Sotsiologiya fani jamiyat istiqboli xususida sotsial utopiyaga asoslangan nazariyaga suyanmasdan, balki jamiyat taraqqiyotining bugungi ijtimoiy-iqtisodiy holatini atroflicha o‘rganish asosida yaqin kelajakda bu taraqqiyot tarkibi va mazmunidagi tadrijiy o‘zgarishlar manzarasini ilmiy asoslab beradi.

Ogyust Kontning fikricha, sotsiologiya ijtimoiy hayot jarayonlarini uch bosqichda o‘rganadi: aniq-empirik, xususiy(maxsus), umumiy. Shunga muvofiq bugungi kunda ham sotsiologiya empirik, maxsus va umumsotsiologik tadqiqot jarayonlarini o‘z ichiga oladi.

- Umumsotsiologik nazariyalarni bevosita tadqiq etishga mo‘ljallangan yo‘nalish - *makrosotsiologiya*.

- Maxsus (xususiy) sotsiologik nazariyalar asosiga quriluvchi tadqiqot yo‘nalishi – *o‘rta darajadagi sotsiologiya*.

- Bevosita empirik sotsiologik tadqiqotlar bilan shug‘ullanuvchi *mikrosotsiologiya*.

Makrosotsiologiya jamiyatni yaxlit tizim sifatida tushunishga ko‘maklashuvchi xulq-atvor modellariga e’tibor qaratadi. Mazkur

modellar yoki strukturalar deyilganida, oila, ta'lim va din kabi ijtimoiy institutlarni tushunishimiz mumkin. Inson tug'ilishidan boshlab jamiyatdagi mazkur sotsial strukturalarning tarkibida bo'ladi va sotsial institutlarning ta'sirini sezadi. Makrosotsiologiyaning asosiy vazifasi jamiyatdagi turli elementlarning o'zaro munosabatlarini va mazkur munosabatlarning o'zgarish tendensiyalarini tadqiq etishdir. Makrosotsiologik darajada tadqiqotlarini olib boruvchi olimlar mavjud bo'lgan ikki raqobatdosh nazariyalar: funksionalizm va konflikt nazariyasidan biriga asoslanib o'z sotsiologik bilimlarini shakllantiradi. Funksionalizm nazariyasining tarafdorlari sifatida Gerbert Spenser, Emil Dyurkgeym, Talkott Parsons, Robert Mertonni ko'rsatish mumkin. Konflikt nazariyasi esa Karl Marks, Ralf Darendorf kabi olimlar tomonidan rivojlantirilgan, qo'llangan.

Sotsiologiya strukturasi tarixiy rivojlanishiga nazar tashlasak, avvalboshdan makro – va mikrosotsiologiya o'rtasida aniq chegara bo'lmagan.

P.Lazarfeld mikrosotsiologik tadqiqot deganda, “zamonaviy sharoitda shaxsning bevosita xulq-atvorini miqdoriy metodlar va sifatiy protseduralarning keng qo'llanilishi asosida o'rganuvchi tadqiqotlar⁴⁶”ni tushungan. Makrosotsiologik tadqiqotlar esa “shunday umumiy qonunlarni ochib berishga qaratilganki, ular ijtimoiy rivojlanishning o'tmish va kelajakdagi tendensiyalarini belgilab beradi”.

R.Merton mikrosotsiologik muammolar sifatida “kichik guruhlarni o'rganish davomida ochib beriladigan muammolar”ni, makrosotsiologik muammolar deyilganida esa “sotsial mobillik, formal tashkilotlarning qiyosiy tadqiq etish va sotsial institutlarning o'zaro bir-biriga bog'liqligi muammolari”ni ko'rstagan.

Barcha olimlar uchun bu ikki bilim sohasini bir-biridan ajratuvchi shart sifatida mikrosotsiologik darajada empirik tadqiqotlarning o'tkazilishi, makrosotsiologik darajada esa umumiy nazariya sohasiga tegishli tadqiqotlarning o'tkazilishi namoyon bo'ldi.

Kont tomonidan sotsiologiyaga asos solingan davrdan boshlab XX asrning 20-yillariga qadar sotsiologiyada makrosotsiologik tadqiqotlar ustuvor bo'lgan. Bu davrda yaratilgan barcha sotsiologik

46 Новикова С.С. Социология: история, основы, институционализация в России. - М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. - С.22.

bilim umumnazariy bilimlardan iborat bo'lgan. Mikrosotsiologik yo'nalishning shakllanishi taxminan XX asrning 30-yillaridan boshlangan. Bu shartli ravishda mazkur asrning 20-30-yillarida AQSHda boshlangan ijtimoiy jarayonlar bilan bog'liq edi. Iqtisodiy inqiroz, buyuk depressiya, yirik shaharlarda gettoning paydo bo'lishi, ko'p sonli sotsial anomaliyalarning paydo bo'lishi (alkogolizm, tilamchilik, jinoyatchilik) kabilar mikrosotsiologik tadqiqotlar, ya'ni empirik tadqiqotlarning rivojiga sabab bo'ldi. Mikrosotsiologiyaning paydo bo'lishidan so'ng sotsiologlarning aksariyati jamiyatda kuzatilayotgan sotsial muammolarni o'rganish davomida ularni makro darajadagi bilimlar, ya'ni umumiy nazariyalar nuqtai nazaridan birgalikda o'rganmay qo'ydi. O'tkazilgan sotsiologik tadqiqotlar asosan mikro darajada amalga oshirilib, pragmatik yo'nalishda, ya'ni tor doiradagi aniq sotsial muammoni yechishga qaratilgan bo'lgan.

Ammo makrosotsiologiya ham avvalgi shijoati bilan bo'lmasada o'zining rivojlanishida davom etgan. P.Sorokin va T. Parsonsning ijod namunalari bunga misol bo'ladi.

XX asrning 60-yillari so'ngida strukturaviy – funksionalizmning makro va mikro darajadagi sotsiologik bilimlarni bir yaxlit tizimga birlashtira olmaganligi ularning qat'iy ravishda bir-biridan ajralishiga olib keldi. Fanda yuzaga kelgan mazkur holat butun dunyo olimlarining makro- va mikrosotsiologiyaning integratsiyasi masalasida izlanishlar olib borishga rag'batlantirdi.

R.Mertonning mazkur yo'nalishda olib borgan izlanishlari taxsinga sazovor. U o'zining ustozlaridan (P.Sorokin, T.Parsons) farqli ravishda yevropa nazariy sotsiologiyasining AQSHda tarqalishiga o'z hissasini qo'shgan. Uning fikricha, yevropaning nazariy sotsiologiyasi va AQSHning amaliy tadqiqotlari birlashishi sotsiologiyaning mukammallashuviga olib keladi. U nazariya va amaliyotning integratsiyasi tarafdori bo'lgan. Shu maqsadda Merton "o'rta daraja nazariyasi"ni yaratgan. Olimning "o'rta daraja nazariyasi" kundalik hayotdagi sotsial muammolarni tadqiq etish davomida yuzaga keluvchi kichik ishchi gipotezalar bilan umumsotsiologik nazariyalar o'rtasidagi oraliq bo'g'inni tashkil etishi kerak bo'lgan. Shunday qilib, Merton "o'rta darajadagi sotsiologiya"ni yaratdi hamda makro va mikrosotsiologiyani o'zaro uzviy bog'ladi.

Bugungi kunda maxsus sotsiologik nazariyalar yoki *o'rta darajadagi nazariyalar* amaliy tadqiqotlar asosida shakllantirilib, umumsotsiologik nazariyalarni to'ldirishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birgalikda reallik bilan uzviy bog'liq bo'lgan empirik sotsiologiyani rivojlantirishga o'z hissasini qo'shmoqda.

O'rta darajadagi nazariya sotsiologiyada asosan empirik tadqiqotlar uchun yo'nalish sifatida ishlatiladi. O'rta darajadagi nazariyalar, albatta, mavhum tushunchalarni o'z ichiga oladi, ammo ular kuzatiladigan ma'lumotlar bilan yetarlicha chambarchas bog'liq bo'lib, ularni empirik sinovdan o'tkazilishi mumkin bo'lgan bayonotlarga kiritish mumkin. O'rta darajadagi nazariyalar, ularning nomlaridan ko'rinib turibdiki, ijtimoiy hodisalarning o'ziga xos jihatlari bilan shug'ullanadi. Biz narxlar nazariyasi, virusli kasalliklar nazariyasi yoki gazlarning kinetik nazariyasi haqida gapirganimiz kabi, mos yozuvlar guruhlari nazariyasi, ijtimoiy harakatchanlik yoki rol to'qnashuvi va ijtimoiy me'yorlarning shakllanishi haqida gapiramiz.⁴⁷

Mikrosotsiologiya insonlarning kundalik hayotidagi o'zaro sotsial muloqotlarini (interaksiya, o'zaro munosabatlar) o'rganadi. Mazkur yo'nalish tarafdorlari sotsial hodisalarning mazmunini mazkur hodisalarga insonlarning o'zaro munosabatlarga kirishganidan so'ng bergan ma'nolarini o'rganib tushunish mumkin, deb hisoblashadi. Ularning asosiy e'tibori individlarning xulq-atvori, qilmishlari va motivlariga qaratilgan. Chunki insonlarning xulq-atvori, motiv va xatti-harakatlari jamiyatdagi Shaxslararo o'zaro harakatga ta'sir ko'rsatib, jamiyatning barqarorligi va unda kechuvchi o'zgarishlarda o'z aksini topadi.

Sotsiologiyada ayirboshlash nazariyasi (Dj.Xomans), etno-metodologiya nazariyasi (G.Garfinkel), belgili interaksionizm nazariyasi (G.Blyumer) namoyandalari mikrosotsiologik tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlashgan.

A.M.Rumyansev va G.V.Osipov 60-yillar so'ngida sotsiologiya strukturasi tahlil qilish natijasida sotsiologik bilimlarni *umumsotsio-*

47 Социальная теория и социальная структура / Роберт Мертон. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. — 873, [7] ст-43

*logik nazariya; jamiyat sotsial strukturasi nazariyasi; turli sotsial tizimlar nazariyalari; empirik darajalarga ajratgan*⁴⁸

Xulosa qilib aytish mumkinki, XXasr 70-yillari oxiri – 80-yillar boshlaridan boshlab butun dunyo olimlari orasida sotsiologiyaning *uch darajali strukturasi konsepsiyasi* (makro, mikro va o'rta darajadagi sotsiologiya) keng tarqaldi.

Nazorat savollari

1. Fanda struktura tushunchasining ahamiyatini ayting.
2. Zamonaviy sotsiologiyaning strukturasi chizib bering.
3. Fundamental sotsiologiya boshqa elementlardan qaysi jihatlari bilan alohida ajralib turadi?
4. Nazariy sotsiologiya asosiy vazifalarini izohlang.
5. Amaliy sotsiologiya deganda nimalarni tushunasiz?
6. Makro va mikro sotsiologiya haqida ma'lumotlar bering.

Test savollari

1. Sotsiologiya strukturasi bilim olish darajasiga ko'ra qanday qismlarga ajratiladi?

- A) Fundamental va amaliy sotsiologiya
- B) Nazariy va amaliy
- C) Maxsus va yo'nalish
- D) Nazariy va empirik

2. Fundamental sotsiologiyaning maqsadi?

A) Sotsial olamning to'liq tasvirini yaratish, mazkur sotsial olamning taraqqiyot manbai va shakllarini aniqlash.

B) Nazariy va amaliy tadqiqotlarning natijalarini qanday qilib tahlil qilish, qanday uslub va vositalar orqali ularni tushuntirish yo'llarini ishlab chiqish

C) Ko'proq empirik tadqiqotlarga tayangan holda quyi darajadagi sotsial jarayonlarni o'rganish

D) Barcha javoblar to'g'ri

3. Fundamental sotsiologiyada XIXasrning ikkinchi yarmidan qanday yo'nalishlar paydo bo'ldi?

48 Румянцев А.М., Осипов Г.В. Марксистская социология и конкретные социальные исследования // Вопросы философии. — 1968. — №6. — С.3-13.

- A) Pozitivizm, naturalizm va psixologizm
- B) Bixeviorizm, naturalizm, struktur-funksionalizm
- C) Neobixeviorizm, psixologizm, pozitivizm
- D) Pozitivizm, neobixeviorizm, psixologizm

4. Sotsiologiya tabiiy fanlar tizimidan qachon butkul ajralib chiqa boshlaydi?

- A) XX asrning boshlariga kelib
- B) XX asrning o'rtalariga kelib
- C) XIX asrning so'nggi choragidan
- D) XIX asrning o'rtalaridan

5. Pozitivizmning o'rniga kelgan qaysi yo'nalish sotsiologiyaning empirik ko'rinishda shakllanishida katta hissa qo'shdi?

- A) Struktur funksionalizm
- B) Konfliktologik paradigma
- C) Bixeviorizm
- D) Psixologizm

6. Sotsiologiyaning nazariy va amaliy bilim qismlari qachondan boshlab yaxlit va uzviy holatda rivojlana boshladi?

- A) XX asrning ikkinchi yarmidan
- B) XX asr boshlaridan
- C) XIX asr so'ngidan
- D) XIX asr ikkinchi yarmidan

7. XX asrning ikkinchi yarmidan sotsiologlar orasida nazariy bilimlarni boyitish maqsadida falsafaga yuzlanish holati sodir bo'lib, sotsiologiyada qanday yo'nalishlar paydo bo'ldi?

- A) Ekzestensial va fenomenologik yo'nalishlar
- B) Struktur-funksionalizm, sotsiologizm
- C) Naturfalsafa, nepozitivizm
- D) Bixeviorizm, ekzestensial yo'nalish

8. Amaliy sotsiologiyaning tadqiqot doirasi?

A) Sotsial muammolarni tadqiq etuvchi metodlar, metodologiyalar va metodikalarni o'z ichiga oladi va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan bo'ladi

B) Sotsiologik metodlarni ishlab chiqadi

C) Sotsiologik texnika va protseduralarni ishlab chiqadi va ularni qo'llash yo'llarini ko'rsatadi

D) Empirik metodlar vositasida sotsial hayotni o'rganadi va tavsiyalar ishlab chiqadi

E) Barcha javoblar to'g'ri

9. Amaliy sotsiologiya qachon paydo bo'ldi?

A) XX asr boshlarida

B) XX asr oxirlarida

C) XX asr o'rtalarida

D) XIX asr so'ngida

10. Mashhur sotsiolog olim M. Veber fanda ilmiylik va foydalilik bir-biri bilan ziddiyatga kirishmasligi uchun tadqiqotchi olimlar tadqiqot davomida nimaga e'tibor berishi kerakligi ta'kidlangan?

A) Ilmiy bilimlardan to'g'ri foydalanish uchun jamiyatdagi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy elementlarning tizimi mavjud bo'lishi lozim

B) Xolislik bilan yondashuv lozim

C) Ideal tiplarni yaratish lozim

D) Barcha javoblar to'g'ri

3-mavzu. JAMIYAT YAXLIT TIZIM SIFATIDA

Reja:

- 1. Jamiyat va ijtimoiylik tushunchasi hamda Sharq mutafakkirlarining jamiyat to‘g‘risidagi qarashlari.**
- 2. Jamiyat strukturasi va uning tasnifi.**
- 3. T.Parsons va jamiyat evolyutsiyasi bosqichlari.**
- 4. Jamiyat taraqqiyoti.**

1. Jamiyat va ijtimoiylik tushunchasi va sharq mutafakkirlarining jamiyat to‘g‘risidagi qarashlari.

Sotsiologiya fanining eng muhim tushunchalardan biri *jamiyat* bo‘lib, u muayyan hududda istiqomat qiluvchi, yagona siyosiy hokimiyatga itoat qiladigan va o‘zlarini boshqa qo‘shni guruhlardan farqlaydigan odamlar guruhi⁴⁹dan tarkib topadi. Jamiyat kishilar hayotiy faoliyatining tarixiy rivojlanish shakli bo‘lib, o‘z tuzilishi jihatidan murakkab tizimni tashkil qiladi. Jamiyatni sotsial tizimining muayyan aniq shakli sifatida, funksional va rivojlanish qonuniyatlari nuqtai nazaridan, shuningdek, har bir elementining o‘ziga xos tomonlarini va shaxslarning o‘zaro ijtimoiy munosabatlarini ilmiy jihatdan sotsiologik asosda o‘rganish orqali jamiyat taraqqiyotiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan holatlarni bartaraf etish mumkin.

“Sotsiologik ensiklopedik lug‘at”da jamiyat tushunchasiga quyidagicha ta’rif berilgan: jamiyat – tarixiy rivojlanish natijasida insonlar orasida birgalikdagi faoliyat natijasida hosil bo‘lgan sotsial aloqa va munosabatlarning nisbatan mustahkam tizimi⁵⁰“.

Tarixga nazar tashlasak, ko‘p olimlar tomonidan jamiyat – o‘z ijtimoiy ehtiyojlarini qondiruvchi kishilar birligi sifatida tushunilgan. Ammo jamiyat ijtimoiy munosabatlar majmuasini ham o‘z ichiga oladi.

Jamiyatda kishilar birgalikda faoliyati olib borishlari natijasida turli ijtimoiy guruhlar, tashkilotlar va ijtimoiy munosabatlarning

49 Giddings E. Sotsiologiya. – Toshkent, 2002.820.b.

50 Социологический энциклопедический словарь: На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / Ред.-координатор Г.В.Осипов; Ин-т соци-ально-политич. исслед. РАН: Ин-т социологии РАН. — М.: Издательская группа ИНФРА*М-НОРМА, 1998. – С.212.

boshqa tashkiliy shakllari paydo bo‘ladi. Jamiyat o‘z navbatida mana shunday tashkiliy shakllarning turli darajalaridan iboratdir. Bu faoliyat doirasida turli-tuman jamiyat va uning a‘zolari, ularga mansub bo‘lgan birliklarning har biri uchun umumiy bo‘lgan ehtiyojlari qondiriladi. Aniqroq qilib aytganda, jamiyat o‘z a‘zolari turmush sharoiti uchun barcha zarur jarayonlarni yo‘lga qo‘yadi va amalga oshiradi.

Sotsiologik nuqtai nazardan, jamiyat ma’lum bir jamoada yashaydigan va bir xil madaniyatga ega bo‘lgan bir guruh odamlarni anglatadi. Kengroq miqyosda jamiyat atrofimizdagi odamlar va institutlardan, umumiy e’tiqod va madaniy g‘oyalari bir bo‘lgan kishilar uyushmasidir⁵¹.

Zamonaviy sotsiologiyaning diqqat markazida jamiyat tushunchasi turadi. U mamlakatning ijtimoiy tashkil etilishini xarakterlaydi. Sotsiolog *N.Smelzer* jamiyat haqida shunday deydi: «Muayyan geografik chegara, umumiy qonunchilik tizimi va muayyan milliy (ijtimoiy - madaniy) tenglikka ega bo‘lgan kishilar birlashmasi jamiyat hisoblanadi».

*Shilz*ning fikriga ko‘ra, agar kishilar birlashmasi quyidagi talablarga javob bersa, unga nisbatan «jamiyat» tushunchasini qo‘llash mumkin:

- 1) birlashma katta bir tizim(jamiyat)ning bir qismi bo‘lmasa;
- 2) nikoh ushbu birlashma namoyandalari orasida tuzilsa;
- 3) birlashma bolalar tug‘ilishi bilan to‘ldirib borilsa;
- 4) shaxsiy hisoblangan hududga egalik qilinganda;
- 5) o‘z nomi va tarixiga ega bo‘lish;
- 6) o‘z boshqaruv tizimiga ega bo‘lish;
- 7) birlashma qadriyatlarining umumiy tizimi (urf-odat, an’ana me’yorlar, qonun - qoidalar) madaniyat asosida tashkil topadi.

«**Jamoa**» va «**jamiyat**» atamalari anglatgan ma’nolariga ko‘ra yaqindir. Har ikki so‘z arabcha «jam’a»dan yasalgan bo‘lib, kishilarning turli darajada va maqomda olingan umumiylikni anglatadi. Agar «jamiyat» deyilganda keng ma’noda oldingi paragirflarda ko‘rsatib o‘tilganidek, kishilarning birgalikdagi manfaatlari va kelishuvi asosida, maqsadga muvofiq oqilona tashkil

51 Introduction to sociology 2e. OpenStax Rice University 6100 Main Street MS-375Houston, Texas 77005, 2015, pg-84.

etilgan, birgalikdagi faoliyati ifodasi tushunilsa, «**jamo**a» tushunchasida umumiy kelib chiqish, til, taqdir va qarashlar bilan bog‘liqlik o‘z aksini topadi.⁵² Oila, xalq va hokazolar ayni shunday jamoalardir. Har qanday jamoa ham jamiyat bo‘lavermaydi. Lekin istalgan jamiyat jamoa hisoblanadi. Ayniqsa, jamiyat murakkab jamoa bo‘lib, o‘z-o‘zidan mavjudlik va rivojlanish xususiyatlariga egadir.

Ijtimoiylik deganda insonlarning birgalikda mavjud bo‘lishini xarakterlaydigan hamma hodisalar tushuniladi. Bunda tabiiy-fiziologik-biologik jihatdan farq qiladigan tomon ham hisobga olinadi. Sotsial yoki ijtimoiylik odamlar o‘rtasidagi bevosita yoki bilvosita munosabatlarning o‘zaro ta’siri natijasida jamiyatning turli qatlamlarga bo‘linishidir. Insonlar munosabatisiz sotsiallik mavjud bo‘lmaydi. Uning tashuvchisi inson va mahsulotlar yaratishdagi insonning faoliyatidir.

Ijtimoiylik mezonlari:

1. Hamma hodisalar tabiiy-fiziologik-biologik jihatdan farqlanuvchi makrostrukturadir (katta).

2. Odamlar o‘rtasidagi bevosita va bilvosita munosabatlar o‘zaro ta’siridagi qatlamlar.

Shaxsga xos mikroqatlam (kichik) xususiyati va uning aloqadorligi.

3. Boshqa odamlarga ta’siri.

4. Tizimlilik ta’siri ostidagi umumiylik va o‘ziga xoslik.

5. Insonning ijtimoiylashuvi. Insonlar munosabatisiz sotsiallikning yo‘qligi.

6. Inson va uning yaratuvchanlik faoliyati.

Ijtimoiylik atamasi – jamiyat hayotining turli tomonlarini belgilash uchun xizmat qiluvchi tushunchadir. Insoniyatning ulug‘ mutafakkirlari doimiy o‘zgarish va rivojlanishda bo‘lgan jamiyatning tub mohiyatini bilishga, insonning jamiyatdagi o‘rni va rolini belgilashga, taraqqiyot mantig‘ini anglashga harakat qilganlar.

F.Tennis o‘zining “Jamo

52B.Aliyev, M.Mullajonova,B.Raxmonov«Sotsiologiya» Darslik. T. 2011 , 234-b.

holda bo‘lishi mumkin. Olim jamoaviy munosabatlarning quyidagi turlarini ko‘rsatgan: urug‘-aymoqchilik munosabatlari, qo‘ni-qo‘shnichilik munosabatlari, do‘stlik munosabatlari.

2. Jamiyat strukturasi va uning tasnifi

Jamiyat strukturasi o‘z ichiga barcha strukturaviy komponentlar va tagtizimlarni qamrab oladi. Har bir jamiyatda mazkur tagtizimlarning joylashish ketma-ketligi, iyerarxiyasi turli xil bo‘ladi va o‘ziga xos xususiyatlarni namoyon qiladi. Jamiyatning birlamchi va asosiy tashkil etuvchi komponentlari strukturaviy-funksional va tizimli yondashuv namoyandalari bo‘lmish Parsons, Merton va Lumman kabi olimlar tomonidan yoritilgan.

Bunda ular jamiyatda gorizontol ravishda joylashuvchi quyidagi komponentlarni ajratib ko‘rsatishgan:

- Sotsial subyektlar, ya’ni insoniy komponent (tabiiy farqlar tufayli yuzaga kelgan insonlar jamoalari va guruhlari)
- Sotsial institutlar
- Normativ-huquqiy komponentlar (jamiyatda o‘rnatilgan formal va noformal qonun-qoidalar)
- Mental komponentlar (e’tiqod, qadriyatlar, qiziqishlar)
- Infrastrukturaviy komponentlar.

K.Marksning fikricha, yuqorida keltirilgan barcha komponentlar insonlar faoliyatining turli sohalarini o‘z ichiga qamrab olib, beshta nisbatan mustaqil tagtizimga birlashadi. U jamiyatdagi quyidagi beshta sohani ajratib ko‘rsatgan:

- Iqtisodiyot (qishloq xo‘jaligi faoliyati oqibatida yuzaga kelgan)
- Sotsial soha (insonning o‘z avlodini yaratishi va rivojlantirishiga qaratilgan faoliyati yuzasidan kelib chiqqan)
- Siyosat (aholini mafkuraviy va ruhiy jihatdan jilovlash hamda boshqarish faoliyati asosida shakllangan)
- Huquqiy soha
- Madaniyat (ma’naviy rivojlanish asosida shakllangan).

Jamiyat hayotidagi mazkur sohalar o‘zaro bog‘liq va bir-biriga aloqalari orqali ta’sir ko‘rsatadi. Misol uchun jamiyatdagi iqtisodiy

tizim ishlab chiqarishning asosi sanalib, u jamiyatdagi siyosiy, huquqiy, diniy, ijtimoiy munosabatlarning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi va jamoatchilik fikrining ma'lum yo'sinda shakllanishini ta'minlaydi.

Jamiyat undagi moddiy bazis, ya'ni iqtisodiy tizim va ishlab chiqarish munosabatlariga ko'ra K.Marks tomonidan quyidagi turlarga ajratilgan:

- Ibtidoiy jamoa tuzumi
- Antik formatsiya, ya'ni quldorlik tuzumi
- Feodal tuzum
- Kapitalistik tuzum
- Inqilobiy yoki kommunistik tuzum

Aksariyat sotsiolog olimlar tomonidan jamiyatning rivojlanishi formatsiyalar asosida quyidagicha talqin qilinadi:

- Ibtidoiy jamoa tuzumi
- Quldorlik tuzumi
- Antik formatsiya
- Osiyo mamlakatlari formatsiyasi
- Feodal formatsiya
- Kommunistik yoki inqilobiy formatsiya
- Postindustrial formatsiya.

Postindustrial ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya deyilganida, zamonaviy postkapitalistik shakldagi tuzum tushunilib, unda ishlab chiqarishning asosini axborot – texnologiyalari tashkil etadi, fuqarolik jamiyati shakllangan, davlat demokratik ijtimoiy-huquqiy yo'ldan borayotgan bo'ladi.

O.Toffler tomonidan qo'llab-quvvatlangan va globalistlarning jamiyat sivilizatsion tasnifi nomini olgan nuqtai nazarga ko'ra, jamiyat quyidagi rivojlanish bosqichlarini boshdan kechirgan:

- Kosmogen sivilizatsiyalar
- An'anaviy sivilizatsiyalar (XVI-XVII asrgacha)
- Texnogen sivilizatsiyalar (XX asr o'rtalarigacha)
- Antropogen sivilizatsiyalar

Postindustrial tasnifning asosini jamiyatda fan va ta'lim rivojlanishi oqibatida ishlab chiqarish munosabatlarida va turmush tarzida sodir bo'lgan texnik va texnologik taraqqiyot darajasi tashkil etadi. Unga ko'ra jamiyat quyidagi turlarga ajratilgan:

- Agrar jamiyat (sanoatlashishgacha bo‘lgan jamiyat)
- Industrial jamiyat (sanoatlashgan jamiyat)
- Postindustrial jamiyat (kompyuterlashtirish, axborotlashtirish asri)

Agrar jamiyatlar dastavval Misrda tashkil topdi, ular omoch va hayvonlardan ishchi kuchi sifatida foydalanishni yo‘lga qo‘ydilar. Ularning ishlab chiqarishdagi mahsuldorligi ham yuqori bo‘lgan. Agrar jamiyatda qo‘shimcha mahsulotning to‘planishi natijasida davlat vujudga keldi, ma‘muriy apparat va armiya tashkil topdi. Yozuv kashf qilindi, pul tizimi shakllandi, savdo kengaydi.

Industrial jamiyatlar XVIII asr oxirlarida Buyuk Britaniyada sanoatlashtirishning vujudga kelishi natijasida barpo bo‘ldi. Eng zamonaviy sanoat jamiyatlari Shimoliy Amerika, Yevropa, Sharqiy Osiyoda tashkil topdi. Texnologiyaning takomillashuvchi, energiya-ning yangi manbalaridan foydalanish sanoat jamiyatlari rivojlanishida asosiy rol o‘ynadi.

Industrial jamiyat G‘arb sotsiologiyasida rivojlangan jamiyatning an‘anaviy jamiyat kategoriyasidan ajratib turuvchi, uning kelib chiqishi va tabiati to‘g‘risidagi ikki asosiy kategoriyalarning biri. Ushbu tushunchani birinchi bo‘lib Sen-Simon ishlatgan, uni O.Kont, G.Spenser, E.Dyurkgeym va boshqalar rivojlantirishgan.

Postindustrial jamiyat konsepsiyasi amerikalik sotsiolog *D.Bell* tomonidan ishlab chiqilgan. Uning fikricha, bu jamiyatda kapitalistlar hukmronligi yo‘qolib, uning o‘rnini yuqori bilimga ega bo‘lgan malakali huquqiy elita egallaydi. Xususiylik jamiyatning asosiy mezoni sifatida o‘zining ma‘nosini yo‘qotadi, uning o‘rnini ta‘lim va bilimning yuksak darajasi egallaydi. Industrial jamiyatda asosiy nizo mehnat kapitali orasida bo‘lsa, post industrial jamiyatda asosiy nizo bilim va chuqur bilimga ega emaslik o‘rtasida boradi. Chet el mamlakatlariga tayyor mahsulotga qaraganda yangi ishlab chiqarish texnologiyalari ko‘proq eksport qilinadi. Davlat – monopolistik kapitalizm o‘rnini bosadi. Xizmat ko‘rsatish sohasida fan va maorifga e‘tibor beradi. Olim, mutaxassis roliga yuksak baho ko‘rsatiladi. Sinflarga munosabati, uning ishlab chiqarishga egaligini inkor qiladi. Sotsial tengsizlik saqlanib qolishini e‘tirof etadi.

XX asr o‘rtalaridan qator G‘arb davlatlari jamiyat rivojlanishining uchinchi bosqichi – postindustrial jamiyatga o‘ta boshladi.

Sotsiologiyada bu jamiyat nomi har xil, jumladan «informatsion» jamiyat, maishiy xizmat qilish jamiyati deb yuritiladi.

Sotsiolog Gerxard Lenski (1924) jamiyatlarni texnologik nafliligi jihatidan belgilagan. Jamiyat taraqqiyoti bilan uning texnologiyalardan foydalanish darajasi ham yaxshilanadi. Rudimentar texnologiyaga ega jamiyatlar atrof-muhitning tebranishlariga bog‘liq, sanoatlashgan jamiyatlar esa atrof-muhit ta’sirini ko‘proq nazorat qiladi va shu bilan turli madaniy xususiyatlarni rivojlantiradi.⁵³

Ochiq va yopiq jamiyat tushunchasi sotsiologiyaga *K.Popper* tomonidan kiritilgan bo‘lib, taraqqiyotning turli bosqichlarida turli jamiyatlarning madaniy-tarixiy va siyosiy tasvirlanishi ifoda etiladi. Ochiq jamiyat – demokratik jamiyat bo‘lib, tashqi muhit sharoitlarida oson o‘zgaruvchi va moslashuvchi, tanqidni yorib o‘tmoqqa moslashgan jamiyat tushuniladi. Yopiq jamiyat esa dogmatik-avtoritar rejim asosida bo‘lib, sehrlilik, tafakkur, dogmatizm va kollektivizm tamoyillari bilan xarakterlanadi. K.Popper yopiq jamiyatlarga o‘zining siyosiy va ijtimoiy kelib chiqishi turlicha bo‘lgan davlatlarni kiritadi, ya’ni Sparta, Prussiya, chor Rossiyasi, natsistlar Germaniyasi va Sovet Ittifoqi. Ochiq jamiyatga qadimgi Afina va G‘arb rivojlangan davlatlarini kiritadi. Ochiq va yopiq jamiyat konsepsiyasi hozirgi zamon davlatlari uchun ideologik-siyosiy va ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan muhim hisoblanadi.

Sotsiologiyada jamiyatning quyidagi yo‘nalishlari mavjud.

Mexanik yo‘nalish (maktabi) – (XIX asrda paydo bo‘ldi, sotsial harakatni biologik harakat shaklida tushunadi, olamni mexanik talqin qiladi).

Organik yo‘nalish (maktabi): (XIX asr oxiri va XX asr boshlarida yuzaga kelgan, jamiyatni organizmga tenglashtirgan va ijtimoiy hayotni biologik qonuniyatlar bilan tushuntirishga urinadi, jamiyat organizm bilan bir, deydi).

Kulturologik yo‘nalish (maktabi) – qadriyatlar madaniyatni vujudga keltiradi, deb talqin qiladi.

53 Introduction to sociology 2e. OpenStax Rice University 6100 Main Street MS-375Houston, Texas 77005, 2015, pg-84.

V.Pareto: “jamiyat individlarning o‘zaro munosabatlari tizimi sifatida”

Olimning nazarida uning sotsiologik qarashlari va yaratgan tizimi jamiyat to‘g‘risidagi XIX asr ijtimoiy-siyosiy qarashlarida asosiy o‘rinni egallagan spekulyativ va metafizik qarashlarga chek qo‘yishi kerak edi. U Kont, Mill, Spenserning sotsiologik nazariyalarini qo‘llab-quvvatlagan bo‘lsada, bilimni amaliy jihatdan asoslash paytidagi uquvsizliklarini aytib o‘tgan. Uning fikricha, sotsiologiya huquq, siyosiy iqtisodiyot, siyosiy tarix, din tarixi kabi har xil fanlarning sintezi bo‘lib, asosiy maqsadi jamiyatni yaxlit tizim sifatida o‘rganishdan iborat bo‘lgan.

Jamiyatning tashkil topishi, faoliyati va o‘zgarishlarining asosiy tamoyillarini ochib berishda Pareto mantiqiy-eksperimental usuldan foydalangan. Uning asosiy g‘oyalaridan biri jamiyatning sekinlik bilan parchalanadigan va qayta tiklanadigan muvozanat holatidagi tizim ekanligidir. Muvozanat tushunchasini Pareto Vilrasning iqtisodiy nazariyasidan olgan bo‘lib, unga mexanistik mazmun bag‘ishlagan. Tizimning bir qismida sodir bo‘lgan o‘zgarish boshqa qismiga ham, albatta o‘tadi va “dinamik muvozanat” tiklangunga qadar butun tizim harakatga keladi.

V.Pareto jamiyatga qismlarning o‘zaro bog‘liqligidan tashkil topgan tizim sifatida qaradi. Xuddi kimyoviy elementlar qo‘shilishidan o‘ziga xos birikma tashkil topgani singari individlar ham o‘ziga xos molekulalar bo‘lib, ularning birikuvidan sotsial tizim tashkil topadi. Jamiyatni tizimli tahlil qilish Pareto sotsiologiyasining o‘ziga xos xususiyati va muhim yutug‘idir. Sotsiologiya tarixida bunday yo‘nalish jamiyatning ikki modeli (jamiyat organik birlik, jamiyat mexanik birlik) ta’sirida shakllangan bo‘lib, Pareto Dyurkgeymdan farqli ravishda jamiyatga mexanizm sifatida talqin qildi.

V.Pareto muayyan zamon va makondagi sotsial tizimning holatini quyidagi *omillar* bilan belgiladi:

- 1) tashqi tabiiy shart–sharoitlar (tuproq, iqlim, flora va fauna);
- 2) notabiiy xarakterga ega bo‘lgan omillar boshqa jamiyatlarning mazkur jamiyatga ta’siri;
- 3) sistemaning ichki elementlari: hissiyot, manfaatlar, intilishlar, kuzatish, mulohaza yuritish qobiliyati va h.k.

V.Paretoning fikricha, bir element boshqa elementga nisbatan qanday rol o'ynashi aniqlanganidan keyingina sotsial tizimning har bir elementini tushunish mumkin. Jamiyatdagi ta'sir va aks ta'sir jarayonlari bir-birini neytrallashtiradi. Shuning uchun ham jamiyat muvozanat holatida bo'ladi. Jamiyat muttasil ravishda revolyutsion o'zgarishlarni kechirib turar ekan, jamiyat muvozanati dinamik xarakter kasb etadi. Muvozanatni qo'llab-quvvatlashda his-tuyg'u, muhim ahamiyatga ega.

Pareto sotsial rivojlanishning «taraqqiyot (progress) nazariyasi»ni keskin tanqid qildi. Uning fikricha, sotsial tizim rivojlanishi huddi mayatnik kabi siklli (takrorlanuvchi) bo'ladi. Bu jamiyat hayotining barcha sohalarida kuzatiladi. Taraqqiyotning almashinuvchi tendensiyalari jamiyat muvozanatini ta'minlaydi.

Paretoga ko'ra, sotsial geterogenlik sotsial tizimning muhim elementi bo'lib, individlarning tug'ilgan paytlaridanoq noteng ekanligini anglatadi. U yoki bu sotsial guruhning xususiyatlari uning a'zolarining qobiliyati va iste'dodiga bog'liq. Bu esa o'z navbatida guruhning jamiyatda tutgan o'rnini belgilab beradi. O'z sohasida yuqori natijalarga ega bo'lgan guruhni Pareto elita nomi bilan atagan. Elita – bu aholining ma'lum kam sonli qismi bo'lib, jamiyatning boshqa a'zolari ularga intilib, ularning rag'batini kutib yashaydi. O'z navbatida elita ikki qismga ajratiladi. Birinchisi, “hukmron elita”, ya'ni bevosita yoki bilvosita jamiyatni boshqaruvchi guruhlar. Ikkinchisi esa boshqaruvda ishtirok etmaydigan, jamiyatning san'at va ilmiy sohalarida band bo'lgan guruhlar.

V.Pareto sotsial rivojlanishning siklli ko'rinishini *elita nazariyasida* asoslashga harakat qildi. Uning bu qarashlari E.Dyurkgeymning qarashlariga butunlay zid. U sotsiologiyaning vazifasi ideallarni asoslash, ilmiy zaminga qo'yish, deb hisoblagan va sotsial ideallar sotsial voqelikda mujassamlashganligini isbotlashga harakat qilgan edi. E.Dyurkgeym barcha dinlar o'z o'rnida yaxshi ekanligini ta'kidlagan, V.Pareto esa barcha *dinlar yolg'on ekanligini* isbotlashga harakat qildi. E.Dyurkgeym fan o'z obyektini buzmasligi kerak, desa, V.Pareto aksincha fan o'z obyektini buzishi va o'zgarishi kerak, deb hisobladi. V.Pareto ham E.Dyurkgeym singari ideallarni real harakatchan kuch deb hisobladi. Biroq u bu ideallarning va nazariyalarning birortasiga ishonmadi. Bu ideallar yo yaqinlik mahsuli

yoki hukmron elita qo‘lidagi keng ommani aldash vositasidir, deb hisobladi.

Elita sirkulyatsiyasi – bu geterogen jamiyat a‘zolari o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar jarayoni bo‘lib, Pareto uni piramida shaklida tasvirlagan. Bunda elita piramidaning yuqorisini egallaydi. Elita istalgan vaziyatda o‘zini sovuqqon tuta bilishi, hisob-kitob va boshqalarning nozik tomonlarini ko‘ra bilishi, bu kamchiliklarni o‘z manfaati yo‘lida ishlata olish kabi xususiyatlarga ega bo‘ladi. Oddiy omma esa odatda hissiyotlarga o‘ta beriluvchan bo‘ladi. Bu holat jamiyatning ikki qismga ajralishini asoslab beradi. Paretoga ko‘ra, bilimga ega bo‘lganlar hissiyotga beriluvchanlarni boshqara oladilar.

V.Pareto insonning aqliy mavjudot ekanligiga shubha bilan qaradi. Bu jihatdan unga Makiavveli qarashlari ancha yaqin edi. Uning yozishicha odamlar *minnatdor bo‘lishni bilmaydigan subitsizlikdir*, ular ikkiyuzlamachilik va yolg‘onchilikka moyil, boylikka o‘ch bo‘ladilar. Odamlarni faqat xavf-xatargina qo‘rqitib turadi. V.Paretoning antropologik falsafasi insonning ratsionalistik konsepsiyasiga qarshi qaratilgan edi. U inson o‘z xatti-harakatlarini avvalo yaxshi o‘ylab ko‘radi va keyin unga muvofiq xatti-harakat qiladi, degan qarashga keskin qarshi chiqdi. Uning fikricha, inson dastaval xatti-harakatni amalga oshiradi, keyin uni izohlashga, tushuntirishga, oqlashga, ratsionallashtirishga urinadi.

V.Pareto ratsionalistik modelga qarshi chiqar ekan, to‘laligicha mantiq va eksperimentga asoslanuvchi ratsional fan pozitsiyasida turdi. Olim–sotsiologning bu ratsionalizmi yolg‘on motivlar «nazariya»larni fosh etishga qaratilgan edi. Uning ta’kidlashicha, biror-bir nazariyaning eksperimental haqiqiyliги bilan uning sotsial foydaliligi ko‘p hollarda bir-biriga qarshidir.

F.Tyonnisning “Jamo va jamiyat” asari mohiyati

F.Tyonnisning “Jamo va jamiyat” asari uning sotsiologik konsepsiyasining asosini tashkil etadi. Asarning asosiy g‘oyasi jamoaviy va ijtimoiy munosabatlarni tahlil qilishdan iborat. Olimning fikricha. Jamoaviy munosabatlarning asosini emotsiya, rihiy yaqinlik, o‘zaro bog‘liqlik va simpatiya munosabatlari tashkil etadi. Bunday munosabatlar ongli ravishda amalga oshishi yoki emotsiyalar ta’siri ostida anglanmagan holda bo‘lishi mumkin. Olim jamoaviy munosabatlarning quyidagi turlarini ko‘rsatgan: urug‘-aymoqchilik

munosabatlari, qo‘ni-qo‘shnichilik munosabatlari, do‘stlik munosabatlari.

Jamiyatga xos bo‘lgan ijtimoiy munosabatlar jamoaviy munosabatlardan farqli ravishda ratsionallik va ratsional ayirboshlash munosabatlariga asoslanadi. Jamoa a‘zolari o‘rtasida ratsional munosabatlar kamdan-kam hollarda uchraydi. Ijtimoiy munosabatlarning asosini o‘zaro manfaat tashkil etadi.

Bu ikki turdagi munosabat nafaqat individlarning o‘zaro bir-biriga bo‘lgan munosabatlarini, balki ularning jamiyatga bo‘lgan munosabati bilan farqlanadi. Jamoa mantiqiy jihatdan o‘zidan so‘ng qismlarni ajratadi, jamiyatda esa aksincha, u qismlardan tarkib topgan bo‘ladi. Turli jamoa va jamiyatlar – bu sotsial butunlikni tashkil etuvchi qismlarning organik va mexanik birligi.

Mexanistik va organistik birlikni farqlash uchun olim ikki xil xulosaga keladi: 1) guruhlarining barcha a‘zolari oz yoki ko‘p jihatdan e‘tiqodlar va hissiyotlarning jamlanmasini tashkil etadi, natijada guruhning kollektiv turini hosil qiladi. 2) jamiyat — bu turli xil maxsus funksiyalarning sistemasidir.

Organik birlikning mexanik birlikdan farqi shundaki, u mehnat taqsimoti natijasida vujudga keladi. Mehnat taqsimoti ijtimoiy birlikning oliy funksiyasi sifatida axloqiy funksiyalarni vujudga keltiradi va «Shaxs individualligini» vujudga kelishini va rivojlanishini ta‘minlaydi.

Jamiyat va uning rivojlanish qonuniyatlari to‘g‘risida ko‘pgina sotsiologlar o‘z ta‘limotlarini yaratganlar, jamiyat to‘g‘risidagi nazariyalarni boyitib, o‘zlarining ulkan hissalarini qo‘shganlar, bular Zimmel, Parsons, Lumin, Chikago maktabi namoyandalari va boshqalar.

Tyonnis fikricha “Irodaning” g‘alabasi keng ko‘lamli jamiyatlarda zamonaviy shaharlar, mehnat taqsimoti va ishchi kuchining harakatchanligi an‘anaviy aloqalarni yo‘qqa chiqardi. Gemeinschaft o‘rnida Gesellschaft, uyushma yoki jamiyat yuzaga keldi. Aloqalar bunday jamiyatlarda shaxssiz va yuzaki bo‘lib, o‘zaro yordamga emas, balki shaxsiy manfaatdorlikka asoslangan. Gemeinschaft va Gesellschaftning ikki chekkasi har bir ijtimoiy guruhlarda ozmi-ko‘pmi mavjud.

Olim nazariyasining asosini uning “iroda” g‘oyasi (odamlarni harakatga undaydigan narsa) tashkil qildi. U irodani 2 turga Vesenvil “tabiiy iroda” va Kurvil “aql-idrok irodasi”ga ajratadi. Vesenvil, ya’ni tabiiy iroda deydi u o‘zi uchun yoki odatiga ko‘ra biror narsa qilish uchun instinktiv iroda odat yoki axloqiy majburiyat hisoblanadi. Bu Gemeinschaftning ijtimoiy buyurtmasi, jamiyat uchun va uning bir qismi sifatida ish qilish irodasi asosida turadigan motivdir. Kurvil “aql-idrok irodasi” bu irodaning turi bizni aniq maqsadga erishish uchun va yirik tashkilotlarda, xususan, korxonalarda qarorlar qabul qilinganda sof ratsional yo‘l tutishga undaydi. Bu Kurvil kapitalistik shahar jamiyatining Gesellschaftni tavsiflaydi.

Tyonnis nazariyasi, uning metodologiya bo‘yicha ishlari bilan bir qatorda, XX asr sotsiologiyasiga yo‘l ochdi. Veber Tyonnisning irodasi va ijtimoiy harakatga turtki berish tushunchalarini yanada rivojlantirdi va Dyurkgeymning mexanik va organik birdamlik g‘oyasi Gemeinschaft va Gesellschaft o‘rtasidagi ziddiyatni takrorladi.⁵⁴

3. T.Parsons va jamiyat evolyutsiyasi bosqichlari

T.Parsons jamiyat strukturaviy o‘zgarishlarini tahlil qilish oqibatida neoevolutsionizm g‘oyasiga asos soldi. Unga ko‘ra, jamiyat evolyutsion nuqtai nazardan oddiy ko‘rinishdan murakkablik tomoni rivojlanib boradi. Bunda u uchta bosqichni boshdan kechiradi: primitiv (oddiy) bosqich, oraliq bosqich, zamonaviy bosqich.

Olimning fikricha, jamiyat strukturasi murakkablashuvi jamiyat va uning tagtizimlarining barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Primitiv jamiyatlarda differentsiatsiya bo‘lmaydi, oraliq jamiyatlarda u o‘zini asta-sekinlik bilan namoyon qila boshlaydi va zamonaviy jamiyatlarda esa to‘laligicha qaror topadi. Parsonsning yozishicha, primitiv jamiyatdan oraliq jamiyatga o‘tish paytida madaniyatning ajralmas bo‘lagi sanalmish til asosiy o‘rinni egallaydi. Oraliq jamiyatdan zamonaviy jamiyatga o‘tish paytida esa sotsietal struktura va huquq tizimiga tegishli bo‘lgan normativ tartib-qoidalarining institutlashuvi, ya’ni qonunlar muhim o‘ringa ega.

54 The sociology book. Big ideas simply explained. Diana Loxley, Marek Walisiewicz, Christopher Westthorp First American Edition, 2015, pg-32

Olim o'z izlanishlarida jamiyat evolyutsiyasiga alohida e'tibor qaratgan. Uning fikricha, jamiyat evolyutsion rivojlanishi davomida, ya'ni bir bosqichdan boshqasiga o'tishi barobarida o'z boshidan qator revolyutsiyalar ketma-ketligini kechiradi. Albatta bu yerda Parsons K.Marksdan farqli ravishda revolyutsiyaga o'zgacha ma'no bergan. Olim zamonaviy jamiyatdagi uchta revolyutsiya haqida gapiradi. Bular sanoat, demokratik va ta'lim inqiloblari.

Shunga ko'ra, sanoat inqilobi jamiyat iqtisodiy va siyosiy tizimlarini bir-biridan ajratadi. Demokratik inqilob siyosiy va ijtimoiy tizimlarni bir-biridan ajratadi. Ta'lim inqilobining maqsadi esa madaniy ishlab chiqarish tizimini ijtimoiy tizimdan ajratishdan iborat.

T.Parsonsning zamonaviy jamiyatdagi evolyutsiya va revolyutsiya munosabatlari hamda ularning mutanosibligi muammosiga nisbatan yondashuvi ko'pchilikning e'tiborini tortadi. Nazariy sotsiologiyada Parsons birinchilardan bo'lib mazkur muammoni tadqiq qilgan sanaladi. U evolyutsiya va revolyutsiya o'zaro munosabatlarining mexanizmlarini ochib berib, ularni qanday tadqiq qilish mumkinligini ko'rsatgan⁵⁵.

T.Parsonsning fikricha, sanoat inqilobi, eng avvalo, fabrika ko'rinishidagi ishlab chiqarish tizimining shakllanishi, bozor hamda kredit-moliyaviy munosabatlarining o'rnatilishi bilan izohlanadi. Aynan shu jarayonlar tufayli sotsial strukturada bo'linish sodir bo'lib, yangi kasbiy rollar va millatlarning paydo bo'lishiga turtki bo'lgan. O'z navbatida sanoat inqilob demokratik inqilob uchun asos sanaladi.

Demokratik inqilob tufayli jamiyatda insonlarning erkinligi ortib boradi, mansabdor shaxslar ustidan nazoratning demokratik shakli o'rnatiladi, ya'ni saylov kabi shakllardan namoyon bo'ladi. Fuqarolik jamiyatining shakllanishi hamda huquqiy davlatning o'rnatilishi aynan demokratik inqilobning asosida amalga oshadi.

Sanoat va demokratik inqilob oqibatida jamiyatda ta'lim inqilobi uchun ehtiyoj tug'iladi. Ta'lim inqilobi asosida jamiyatning har bir a'zosi ta'lim olish uchun bir xil imkoniyatlarga ega bo'ladi. Parsonsning fikricha, mazkur inqilob tufayli jamiyatdagi tabaqalanishning asosini boylik va hokimiyat emas, balki bilim, qobiliyat va ma'lumotlilik darajasi belgilab beradi.

55 http://pidruchniki.com.ua/15840720/sotsiologiya/istoriya_sotsiologii_-_zborovskiy_ge

Xronologik jihatdan olib qaraladigan bo'lsa, sanoat inqilobi kapitalistik jamiyat rivojining boshlang'ich bosqichida, ya'ni qaror topishi paytida amalga oshgan. Demokratik inqilob rivojlangan kapitalizm davriga to'g'ri keladi. Ta'lim inqilobi esa XX asrning ikkinchi yarmi uchun xarakterli sanaladi.

T.Parsonsning mazkur nazariyasi, ya'ni strukturaviy funksionalizm paradigmasi bir necha bor o'zining konservatizmida ayblangan. Qator olimlar tomonidan uning nazariyasida jamiyatdagi sotsial qarama-qarshiliklar va sotsial tarangliklar inobatga olinmaganligi ta'kidlangan. Ammo strukturaviy funksionalizm paradigmasining mohiyati ham aynan mana shunda. Unda jamiyat rivojida ijtimoiy birdamlik hamda jamiyatdagi tartibga intilish g'oyasi ustunlik qiladi.

4. Jamiyat taraqqiyoti

Ijtimoiy rivojlanish – bu jamiyatdagi qator o'zgarishlar yig'indisi bo'lib, ular yangi ijtimoiy munosabatlar, sotsial institutlar, norma va qadriyatlarning yaralishiga turtki bo'ladi. Sotsial rivojlanishning uchta aniqlashtiruvchi xususiyati bor. Bular ortga qaytarilmaslik, yo'nalganlik va qonunlarga bo'ysunishi.

– Ortga qaytarilmaslik – jamiyatda miqdoriy va sifatiy o'zgarishlarning doimiy ravishda to'planishi, jamlanishi jarayonidir.

– Yo'nalganlik – bu jamlanish sodir bo'layotgan yo'nalishlar.

– Qonunlarga bo'ysunishi – o'zgarishlarni jamlashning zaruriy bo'lgan jarayoni.

Sotsial rivojlanishning muhim xususiyatlaridan biri u amalga oshayotgan vaqt oralig'idir. Chunki, sotsial rivojlanishning muhim xususiyatlari faqat vaqt o'tishi bilan namoyon bo'la boshlaydi. Sotsial rivojlanishning oqibati sifatida sotsial obyektning strukturasi va tashkilotida yangi sifatiy va miqdoriy o'zgarishlar kuzatiladi. Sotsiologiya fanida jamiyat rivojini o'rganish nuqtai nazaridan uchta yondashuv shakllangan:

1. *Jamiyatning rivojlanishi chiziqli-o'suvchanlik xarakteriga ega.* Unga ko'ra, jamiyat o'z rivojlanishi davomida qator bosqichlardan o'tib, ularning har birida bilimlarni, aloqalarni, hayot uchun kerakli bo'lgan ko'nikmalarni o'ziga xos jamlash va o'zidan keyin qoldirish usullaridan foydalaniladi. Shunga ko'ra har bir bosqichda jamiyat

tizimi va strukturasi murakkablik darajasi ortib boradi. Mazkur yoʻnalishning tarafdorlari sifatida *G.Spenser*, *E. Dyurkgeym*, *F.Tyonnis* kabi olimlarni koʻrsatish mumkin.

2. *Jamiyatning rivojlanishi sikl, yaʼni qaytariluvchanlik xususiyatiga ega.* Mazkur nuqtai nazar tabiat va jamiyatdagi oʻxshashlikka asoslangan holda tabiatda yil fasllarining qaytarilishi kabi jarayonlarning doimiy ravishda qaytarilishi jamiyatning rivojlanish jarayonlariga qiyoslanadi. Har bir jamiyatda kuzatiladigan sivilizatsiyaning paydo boʻlishi, rivojlanishi va yakun topishi holati jamiyatdagi siklik jarayonlarning biriga sabab boʻladi. Mazkur yondashuvning tarafdorlari *V.Pareto*, *O.Shpengler*, *O.Danilevskiy*, *L.Gumilev* va boshqalar.

3. *Jamiyat rivojlanishining chiziqli boʻlmagan koʻrinishi.* Soʻnggi yillarda jamiyat rivojida kuzatilayotgan jarayon va hodisalar unda chiziqli boʻlmagan yoʻnalishning ustuvorligini koʻrsatmoqda. Olimlar tomonidan shunday “oʻzgarish nuqtasi”, yaʼni bifurkatsiya aniqlanib, undan soʻng rivojlanish qay yoʻsinda borishini aniq aytish mushkul sanaladi. Sotsial rivojlanishning chiziqli boʻlmagan koʻrinishida bir hodisa yoki jarayonning keyingi rivojlanishi bir necha variantda amalga oshishi mumkinligi nazarda tutiladi. Bunda qaysi variantning amalga oshishi koʻp hollarda subyektning tanloviga asoslanadi. Mazkur yoʻnalishning tarafdorlari *S.L.Frank*, *M.Xetcher*, *D.Kollmen* va boshqalar.

Oʻz tabiatiga koʻra sotsial rivojlanish *evolyutsion va revolyutsion yoʻllarga* ajratiladi. U yoki bu sotsial rivojlanishning tabiati unda kechuvchi sotsial oʻzgarishlarga bevosita bogʻliq. Evolyutsion rivojlanish yoʻli deyilganida, jamiyatning barcha sohalri, yaʼni iqtisod, siyosat, ijtimoiy va boshqa sohalaridagi sekin-astalik va bosqichma-bosqich koʻrinishda amalga oshuvchi sotsial oʻzgarishlar nazarda tutiladi. Evolyutsion oʻzgarishlar odatda sotsial islohotlar koʻrinishi amalga oshib, jamiyat hayotining turli jabhalarida amalga oshuvchi chora-tadbirlarni nazarda tutadi. Sotsial islohotlar jamiyat sotsial tizimining asosiga dahldor boʻlmaydi va uni oʻzgartirishga qaratilmaydi. Odatda ular faqat sotsial tizimning maʼlum qismlari va strukturaviy elementlarini oʻzgartirish uchun amalga oshiriladi.

Har bir jamiyatning evolyutsiyasi o'ziga xos ekanligini unutmash kerak. Chunki, u jamiyatning an'analariga asoslangan bo'ladi.

Sotsial revolyutsiya yoki inqilob deyilganida, jamiyatning har tomonlama, tez fursatda va tubdan o'zgartirilishi nazarda tutiladi. Bunda jamiyat rivoji to'liqsimon ko'rinishga ega bo'lib, ma'lum bir sifatli ko'rinishdan boshqasiga o'tishni anglatadi.

Sotsial revolyutsiya har doim bir turdagi sotsial munosabatlarning zo'ravonlik yo'li bilan boshqa sotsial munosabatlarga o'zgartirilishini nazarda tutadi. Ko'p olimlar tomonidan sotsial revolyutsiya anomaliya, ya'ni tabiiy tarixiy rivojlanishdan og'ish sifatida talqin qilinadi. Ammo boshqa turdagi olimlar evolyutsion va revolyutsion yo'llarni sotsial rivojlanishning ajralmas va bir-birini almashtiruvchi jarayonlar sifatida tushunadi. Unga ko'ra, jamiyat rivojlanishining evolyutsion va revolyutsion yo'llarining o'zaro munosabatlari va o'rnini davlat va davrning aniq-tarixiy sharoitlari asosida aniqlanadi.

Sotsial rivojlanish jarayoni "sotsial taraqqiyot (progress)" tushunchasi bilan bevosita bog'liq. Sotsial taraqqiyot – bu rivojlanishning o'ziga xos yo'nalishi bo'lib, quyi, ya'ni oddiy jamiyatdan yuqori, ya'ni mukammaliga qarab rivojlanishini nazarda tutadi. Sotsiologiyada jarayonning taraqqiyot yo'lidan borayotganini aniqlashda asosan ikki kriteriydan foydalaniladi⁵⁶.

1. Mehnat samaradorligi va aholi iqtisodiy farovonligi darajasi;
2. Shaxs erkinligi darajasi.

Ammo zamonaviy sharoitda taraqqiyotning mazkur kriteriyalari aniqlashtirilishi lozim. Ko'p olimlarning fikricha, birinchi kriteriy ko'rsatkich sifatida o'z mazmunini saqlab qolmoqda. Ikkinchisi esa o'zining dolzarbligini yo'qotgan. Chunki so'nggi ma'lumotlarga qaraganda zamonaviy inson uchun ozodlikdan ko'ra, jamiyat oldidagi mas'uliyat hissi muhimroq sanaladi. Shuning uchun sotsial taraqqiyotning ikkinchi kriteriyasi sifatida jamiyat a'zolarining ozodlik va erkinlarini ta'minlovchi ijtimoiy-siyosiy vositalarning rivojlanish darajasini ko'rsatish mumkin.

56 http://www.e-reading.club/chapter.php/99772/21/Davydov_-_Sociologiya__konspekt_lekciii.html

Undan tashqari jamiyat a'zolarining ma'naviy-axloqiy o'zgarishlarini (ijtimoiy axloq darajasi) aks ettiruvchi kriteriyni qo'shish ham maqsadga muvofiq. Mazkur ko'rsatkichlardan tashqari sotsiologiyada sotsial taraqqiyot darajasi jamiyat a'zolarining savodxonligi, jamiyatdagi diferensiatsiya va integratsiya, sotsial birdamlik turi va darajasi, ishlab chiqarish kuchlarining o'sishi va insonni tabiatning stixiyali harakatlaridan himoyalanganligi kabilar asosida aniqlanadi.

Nazorat savollari

1. Sotsial tizim va sotsial struktura tushunchalarining mohiyatini yoriting.
2. V.Pareto muayyan zamon va makondagi sotsial tizimning holatini qaysi omillar bilan belgiladi?
3. F.Tyonnisning "Jamoal va jamiyat asari" mohiyati nimadan iborat?
4. Sotsiologiya fanida jamiyat rivojini o'rganish nuqtai nazaridan qanday yondashuvlar shakllangan?
5. T.Parsonsning zamonaviy jamiyatdagi evolyutsiya va revolyutsiya haqidagi qarashlarini ayting.

Test savollari

Jamiyat siyosiy boshqaruvining o'ziga xos jihatlari asosida qanday tuzilishga ega?

- A) Totalitar, avtoritar, demokratik
- B) An'anaviy va zamonaviy
- C) Agrar, industrial, postindustrial
- D) Ochiq va yopiq

2. G'arb sotsiologiyasida hozirgi kapitalistik davlatlarning qiyofasini ifodalovchi qanday nazariyalar paydo bo'ldi?

- A) «Umumiy rohat-farog'at jamiyati» va «iste'mol qilish jamiyati» degan nazariya
- B) «An'anaviy va zamonaviy jamiyat» degan nazariya
- C) Mexanistik; organistik; kulturologik jamiyat degan nazariya
- D) Agrar jamiyatlar va industrial jamiyatlar

3. Sotsiolog N.Smelzer jamiyat haqida shunday deydi:

- A) «Muayyan geografik chegara, umumiy qonunchilik tizimi va muayyan milliy (ijtimoiy - madaniy) tenglikka ega bo'lgan kishilar birlashmasi jamiyat hisoblanadi»

B) “Postindustrial jamiyatda intellektual mulk, insonning aql-zakovati, bilimi asosiy o‘ringa chiqadi”.

C) “Ochiq jamiyat – demokratik jamiyat bo‘lib, tashqi muhit sharoitlarida oson o‘zgaruvchi va moslashuvchi, tanqidni yorib o‘tmoqqa moslashgan jamiyatdir”.

D) Jamiyat bu kishilar majmuasi bo‘lib, ular muayyan ehtiyoj va muayyan manfaatlarga ko‘ra birlashishi natijaida vujudga keluvchi ijtimoiy munosabatlar mahsulidir. Jamiyat insonsiz bo‘lishi mumkin emas va jamiyat tushunchasi davlat tushunchasiga qaraganda kengroqdir.

4. “Jamo va jamiyat” asarining muallifi kim?

- A) Tyonnis
- B) O.Kont
- C) E.Dyurkgeym
- D) T.Parsons

5. Amerikalik sotsiolog D.Bell tomonidan ishlab chiqilgan konsepsiya?

- A) Industrial jamiyat
- B) Postindustrial jamiyat
- C) Agrar jamiyat
- D) Faravon jamiyat

6. Totalitar jamiyat – bu?

A) Siyosiy boshqaruvning zo‘ravonlikka asoslangan sistema, jamiyatning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, mafkuraviy va hatto boshqaruvchi rahbar elitaning maishiy hayotini yakka lider tomonidan o‘rnatilgan harbiy-byurokratik apparat tomonidan boshqariladi.

B) Demokratik bo‘lmagan siyosiy rejimga asoslangan va siyosiy ongning avtoritetga, umuman hokimiyat avtoritetiga bo‘lgan munosabatlarni aks ettiruvchi shaklidir.

C) Ozchilikni ko‘pchilikka bo‘ysunishi tamoyili hamda fuqarolarning erkinligi va teng huquqliligining e‘tirof etilishidir.

D) Bu jamiyatda kapitalistlar hukmronligi yo‘qolib, uning o‘r-nini yuqori bilimga ega bo‘lgan malakali huquqiy elita egallaydi.

7. Industrial (sanoat) jamiyati terminini birinchi bo‘lib kim ishlatgan?

- A) Sen-Simon
- B) O.Kont

- C) G.Spenser
- D) E.Dyurkgeym

8. Amerika sotsiologlari tomonidan XX asr 40-50-yillarida jamiyatning har bir a'zosining hayot darajasini yaxshilash maqsadidagi tasavvurlarning keng yoyilishi natijasida vujudga kelgan nazariya.

- A) Mo'l-ko'pchilik jamiyati nazariyasi
- B) Iste'mol qilish jamiyati nazariyasi
- C) Postindustrial jamiyat nazariyasi
- D) An'anaviy jamiyatlar nazariyasi

9. Qator G'arb davlatlari jamiyat rivojining uchinchi bosqich – post industrial jamiyatga o'tish qachon boshlandi

- A) XX asr o'rtalaridan
- B) XX asr boshlaridan
- C) XX asr 80-yillaridan
- D) XX asrning 50-yillaridan

4-mavzu. SOTSIAL GURUHLAR VA SOTSIAL SOTSIAL INSTITUTLAR

REJA:

1. Sotsiologiyada sotsial guruh tushunchasi, uning asosiy belgilari.

2. Sotsial guruh turlari (katta, kichik, referent, formal, noformal va h.k.)

3. Sotsial institut tushunchasi va uning funksiyalari, disfunktsiyasi.

4. Sotsial institut turlari va ko‘rinishlari (siyosiy, iqtisodiy, oila va nikoh, din)

Tayanch iboralar:

Sotsial jamoa. Sotsial birlik. Sotsial kategoriyalar. Nominal va real guruh. Sotsial guruh. Katta sotsial guruh. Kichik sotsial guruh. Ochiq va yopiq guruhlar. Referent guruh. Rasmiy va norasmiy guruh. Sotsial tashkilot. Sotsial institut. Oshkora va latent funksiyalar. Disfunktsiya, Siyosiy institutlar. Iqtisodiy institutlar. Din instituti. Oila instituti. Madaniyat instituti.

1. Sotsiologiyada sotsial guruh tushunchasi, uning asosiy belgilari

Sotsiologiyada sotsial guruh, sotsial tashkilot va sotsial institut tushunchalarini farqlash muhim ahamiyatga ega. Chunki ular tarkibiy jihatdan, tuzilishiga ko‘ra, maqsad va vazifalari asosida bir-biridan farqlanadi. Shular asosida ularni o‘rganishda turli yondashuv hamda omillar, tamoyillar asos qilib olinadi.

Misol uchun “sotsial institut” va “sotsial guruh” o‘rtasida quyidagi ichki farqlar mavjud:

Sotsial guruh o‘zaro harakatdagi insonlarning yig‘indisi bo‘lsa, sotsial institut inson faoliyatining ma’lum sohasida amal qiluvchi sotsial aloqalar tizimi va sotsial normalar yig‘indisidir. Misol uchun oila o‘zida ham kichik sotsial guruh ham sotsial institutning xossalarini birlashtirgan sotsiologik jihatdan betakror, ya’ni unikal sotsial tizim hisoblanadi.

Oila jamiyat strukturasi kichik modeli, o‘zida jamiyatning sotsiomadaniy xususiyatlarini mujassamlashtirgan hosila hamda mustahkam bog‘liqlikka ega bo‘lgan kichik guruh sifatida namoyon

bo‘ladi. Oila sotsiologiyada sotsial institut sifatida uning turmush tarzi va bajarayotgan vazifalari qay darajada jamiyatning ijtimoiy ehtiyojlari va talablariga muvofiqligi nuqtai nazaridan o‘rganiladi.

Tadqiqotchilarni, eng avvalo, kichik guruh sifatida oilaning xatti-harakat namunalari qiziqtiradi. Boshqacha qilib aytganda, oilada amalga oshiriluvchi sotsial xatti-harakatlar qay tarzda boshqarilishi va nazorat qilinishi tadqiq qilinadi. Bunda oilaning shakllanishi jarayonida tomonlarning bir-biriga ko‘rsatgan e‘tibori va g‘amho‘rliqi, bo‘lajak umryo‘ldoshini tanlashi, jinsiy xulq-atvori, bo‘lajak umr yo‘ldoshining ota-onasi bilan munosabatlari borasidagi jamiyatda o‘rnatilgan norma va standartlar hamda individlarning ularga muvofiqligi o‘rganiladi.

Er va xotin munosabatlari maxsus nikoh instituti tomonidan ma‘lum sanksiya va normalar vositasida nazorat qilinadi. Mazkur sanksiya va normalarning bir qismi huquqiy jihatdan qonun tomonidan kafolatlangan bo‘ladi. Misol uchun er-xotinning farzandlar va bir-biri oldidagi moddiy majburiyatlari, mulkka egalik qilish, nikohni bekor qilish shartlari va h.k.

Nikohning boshqa normalari axloq, an‘ana, madaniyat asosida ta‘minlanadi. Misol uchun to‘ygacha bo‘lgan munosabatlarning shakli, oilada er va xotin o‘rtasidagi vazifalarning taqsimlanishi, oilaning bo‘sh vaqtni o‘tkazish shakllari va h.k.

Oiladagi individlarning munosabatlari o‘rganilgan paytda oila kichik sotsial guruh sifatida talqin qilinadi. Shunday tadqiqotlar oilada er-xotin, ota-ona va farzandlar munosabatlarning dinamikasini, ajralishlarning sabab va motivlarini ko‘rsatib beradi. Oiladagi shaxslararo munosabatlarni tadqiq qilish davomida ular bevosita jamiyatdagi norma, qadriyatlar va xulq-atvor namunalari asoslanishini unutmaslik kerak. Tadqiqotchilarni bunda odatda guruhiy o‘zaro munosabatlarning maqsadi, strukturasi, tarkibi, xarakteri, hokimiyat strukturasi, oilaviy qadriyat va normalar, individlarning shu oila a‘zosi ekanligidan qoniqish hissi kabilar qiziqtiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining alohida bobi oilaga bag‘ishlanganligining mamlakatimizda oilaga berilayotgan e‘tiborning qay darajada yuqori ekanligi ifodasidir. Xususan, konstitutsiyaning 63-moddasida, Oila – jamiyatning asosiy bo‘g‘inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo‘lish huquqiga ega”, 65-moddasidagi, “Onalik

va bolalik davlat tomonidan muhofaza qilinadi”⁵⁷, deyilgan. Mazkur huquqiy norma oilalarning ijtimoiy muhofaza qilinishining huquqiy asosi sifatida belgilanganligini ko‘rishimiz mumkin.

Oila sotsial institut sifatida o‘rganilganida uning tashqi aloqalari nazarda tutiladi. Shu bilan birgalikda sotsial institut sifatida oila ma‘lum tipdagi oilalarga xos bo‘lgan norma va sotsial rollar kompleksini o‘z ichiga oladi.

Sotsiologiyada sotsial guruhlarni o‘rganish muhim masala hisoblanadi. Chunki shaxslarning ijtimoiy munosabatlari asosan sotsial guruhlar ichida o‘z ifodasini topib, sotsial guruhlar ichidagi munosabatlar jamiyatdagi barqarorlik holatida o‘z ifodasini topadi. Ma‘lumki, har qanday jamiyatda ko‘plab ijtimoiy uyushmalar, birliklar va tashkilotlar mavjud bo‘ladi. Inson butun hayoti davomida ehtiyojlari va manfaatlari, shuningdek, ba‘zan majburiyat yuzasidan turli sotsial jamoalar va sotsial guruhlariga a‘zo bo‘ladi. Shu o‘rinda sotsial jamoa va sotsial guruh tushunchalarini farqlash lozim.

*Sotsial jamoa – bu insonlarning nisbatan mustahkam uyushmasi bo‘lib, unga birikkan insonlar hayotiy faoliyatlari va tafakkur tarzining ma‘lum jabhalarida o‘xshash tomonlariga ega bo‘lish bilan birga ma‘lum darajada yagona qadriyatlar, an‘analar va manfaatlar asosida birlashadi.*⁵⁸

Sotsial jamoalar insonlar tomonidan ongli ravishda tashkil qilinmaydi. Ular ijtimoiy rivojlanishning tabiiy ketma-ketligi davomida hosil bo‘ladi. Har xil turdagi sotsial jamoalar turli obyektiv sabablar asosida vujudga keladi. Ba‘zi jamoalar ijtimoiy ishlab chiqarish asosida paydo bo‘ladi. Bularga ishlab chiqarish kollektivi, ijtimoiy sinf, ijtimoiy-kasbiy guruhni kiritish mumkin. Etnik asosda yaratilgan sotsial jamoalarga elatlar va millatlar misol bo‘ladi.

Tarixiy jihatdan birinchi hosil bo‘lgan sotsial jamoalar oila, qabila, urug‘ hisoblanadi. Ularning qon-qarindoshlik jihatdan yagonaligi, umimiy ishlab chiqarish faoliyati hamda umumiy etnik xususiyatlarning ilk kurtaklari mazkur jamoalarning hosil bo‘lishida obyektiv asos bo‘ldi. Ibtidoiy jamoa tizimidan xususiy mulkka asoslangan tizimga o‘tilishi natijasida oila bir qator o‘zgarishlarga uchraydi, yangi jamoalar, ya‘ni sotsial sinf va sotsial guruhlar tashkil

57 O‘zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2014. B. – 12.

58 Самыгин С.И. Социология. Ростов н/д: издательский центр «Март», 2001. С.49.

topadi. Mehnat taqsimoti tufayli o'zida aniq ijtimoiy-iqtisodiy tizimning tusini aks ettiruvchi kasbiy guruhlar qaror topadi. Mehnat kollektivlari shakllanib, o'z ahamiyatini oshira boradi.

Tashqi kuzatuvchilar tomonidan ko'rsatilgan qandaydir umumiy belgilarga ega bo'lgan kishilar yig'indisi ham sotsial jamoa, deb ataladi. Masalan, biz kishilar to'plamidan qora tanli kishilar to'plamini, ko'k ko'zli kishilar to'plamini ajratib ko'rsatishimiz mumkin. Bu jismoniy belgilarga asoslanib, jamoa yoki to'plamlarga ajratish hisoblanadi. Bu bilan ko'pincha antropologiya fani shug'ullanadi, jamoani u yoki bu kasb bilan shug'ullanuvchi kishilar ham tashkil etishi mumkin. Aynan bir kasb bilan shug'ullanadigan kishilar kasbiy (professional) kategoriyalar deb ataladi. Yoshiga qarab ajratiladigan kishilar to'plami yoki kategoriyalari deyiladi. Jinsiga qarab kishilar ikkita jins, ya'ni erkaklar va ayol kategoriyalariga ajratiladi.

*Aniq belgiga asoslanib ajratiladigan har qanday jamoa yoki to'plam sotsial kategoriyani (nominal va real guruh) tashkil etadi*⁵⁹. Sotsial kategoriyalar hech qanday ichki aloqalar bilan birlashmaydi. Bir kategoriyaga kiradigan, masalan, kasbiy (professional), yosh, jins, mulk, daromadi va boshqa kategoriyalarga mansub kishilar qandaydir umum belgilarga ega bo'ladi. Ana shu asosga ko'ra, sotsial kategoriyalar ichki aloqa va shaxsiy institutlariga ega bo'lishi mumkin. Sotsial kategoriyalar biror bir sotsial aloqada bo'lgan taqdirdagina sotsial birlikka aylanishlari mumkin.

«Sotsial guruh» tushunchasiga yaqin bo'lgan tushuncha — sotsial birlik» tushunchasidir. Zamonaviy sotsiologiyada bu tushunchalar sinonim sifatida ishlatiladi. «*Sotsial birlik*» so'zi *umumiylikni bildirib, u tabiiy va sotsial asoslar bilan, ya'ni qon-qarindoshlik, hudud, til va boshqalar asosida birlashgan guruhdir.* Sotsial birliklar sotsial guruhlarining bir turi sifatida sotsial struktura elementi hisoblanadi.

Sotsial guruh nazariyasi sotsiologiyada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida E.Dyurkgeym, G.Tard, G.Zimmel, L.Gumplovich, Ch.Kuli, F.Tyonnis tomonidan amalga oshirilgan. Garchi bunday tashkilotlar XIX asr uchinchi yarmida boshlangan bo'lsada, XX asrda nisbatan

59 Кравченко А.И. Социология. – Екатеринбург: Деловая книга, М.: издательская корпорация «Лотос», 1999. С.184.

fundamental xarakterga ega bo'ldi. Bunda E.Dyurkgeymning roli muhim.

Shunday qilib, *sotsial guruhlar deyilganida, xatti-harakatlari rasmiy va norasmiy institutlar tomonidan boshqariladigan, ma'lum norma va qadriyatlarga ega bo'lgan, boshqa birliklardan o'zining xususiyatlari bilan farq qiladigan, bir-birlari bilan ijtimoiy munosabatlar sistemasi asosida bog'langan kishilar yig'indisidan iborat bo'lgan sotsial birlik tushuniladi*⁶⁰.

Sotsial guruhlar guruhdagi shaxslar soni; ichki tashkilot (institutlar, nazorat shakllari); faoliyat namunalari; norma va qadriyatlar; farq qiladigan xususiyatlari kabi o'zining xarakterli tomonlariga ega bo'ladi.

Guruhdagi shaxslar soni deyilganda, mavjud birlikni hajm jihatdan tashkil etadigan a'zolar yig'indisi tushuniladi, hozirgi kungacha sotsiologiyada a'zolar soni qancha bo'lishi kerakligi haqida aniq bir to'xtamga kelinmagan. Guruhda a'zolar soni chegaralashi yoki chegaralamasligi mumkin. Shu asosga ko'ra, guruhlar "yopiq" yoki *chegaralangan guruhlar nomi bilan atalib*, ularda guruhga yangi a'zolarni qabul qilishda aniq mezonlar qo'yilgan bo'ladi. "Ochiq guruhlar" ga esa xohlagan miqdorda kishlari kirishi mumkin bo'lib, bu guruhlarda a'zolariga nisbatan aniq talablar qo'yilmaydi, aniq talablar a'zo qabul qilish va a'zolarni guruhdan chiqishi masalasi-dagina qo'yilishi mumkin.

O'z shaxsiy tashkilotiga ega bo'lmagan, faqatgina ijtimoiy aloqalarga asoslangan erkin sotsial birliklar sotsial guruh bo'lolmaydi. *Sotsial guruh faoliyatida sotsial institutlar, nazorat shakllari va faoliyat namunalari* muhim ahamiyatga ega. Ular o'zining nazorat va maqsadga yo'naltirish funksiyalari orqali guruhning faoliyatini ta'minlaydi, guruhda norma va qadriyatlarning shakllanishini belgilab beradi.

Sotsial guruh o'zining ma'lum *norma va qadriyatlariga ega bo'lib*, ular guruh a'zolarining o'zaro uyushishida muhim o'rin tutadi. Mazkur norma va qadriyatlar guruhning ma'lum mustahkam g'oyalari va shiorlarida, guruhning belgi va ramzlarida, asosiy maqsadlarida va

60 Новикова С.С. Социология: история, основы, институционализация в России. - М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. - С.225.

moddiy predmetlari kabilarda o'z ifodasini topadi. Bular orqali shaxsning o'zini mazkur sotsial guruh bilan identifikatsiyasi (mansublik hissi) masalasi ortib boradi.

Har bir sotsial guruh o'zining boshqa guruh va birliklardan ma'lum xususiyatlari bilan farq qiladi. Sotsial guruhlarni farqlaydigan xususiyatlarga ma'lum hududda yashash, alohida harakatlar, kasbiy farqlar, til, mafkura, din va boshqalar kiradi.

2. Sotsial guruh turlari (katta, kichik, referent, formal, noformal va h.k.)

Sotsial guruhlar ko'plab xususiyatlarga ko'ra tasniflash va turlarga ajratish mumkin. Shulardan biri *miqdor ko'rsatkichidir*. Sotsiologiyada mazkur ko'rsatkich asosida guruhlar asosan *katta va kichik sotsial guruhlarga* bo'lib o'rganiladi. Ammo o'rta sinf tushunchasi tarafdorlari ham bor.

Sotsiologiyada *katta sotsial guruhlar* deganda, a'zolari soni ko'p bo'lgan kishilar guruhlari tushuniladi. Katta sotsial guruhlarning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Bular:

- A. A'zolar sonining ko'pligi;
- B. Yagona hududning mavjud emasligi;
- C. A'zolar o'rtasidagi aloqalar asosan bilvosita, ya'ni ommaviy aloqa vositalari kabilor orqali o'rnatilishi;
- D. Guruh strukturasiining murakkabligi, ya'ni o'z ichiga ko'plab kichik guruhlarni olishi.

Katta guruhlar *paydo bo'lish shakliga* ko'ra, tasodifiy tashkil topgan va tarixiy rivojlangan turlarga ajratilishi mumkin.

Tasodifiy ravishda paydo bo'ladigan sotsial guruhlar asosan stixiyali kayfiyatga ega bo'lib, qisqa vaqt oralig'ida mavjud bo'ladi. Ularga olomon, omma (publika), auditoriya kabi guruhlarni kiritish mumkin.

Tarixiy rivojlanish natijasida vujudga kelgan sotsial guruhlar ijtimoiy munosabatlar sistemasida ma'lum o'ringa ega bo'lgan birliklar sifatida shakllanadi. Jamiyatning tarixiy rivojlanishi natijasida hosil bo'lgan sotsial sinflar, turli etnik guruhlar (elat, xalq, millat), kasbiy guruhlar, jinsiy va yoshga oid guruhlar (yoshlar, ayollar, keksalar) mazkur turdagi guruhlarga misol bo'ladi.

Katta guruh bilan kichik guruh o'rtasida *o'rta guruh* ham bor. Ammo guruh muammosi bilan shug'ullanayotgan sotsiologlar fikricha, o'rta guruhlar, ularning strukturasi, aloqasi, unda bo'ladigan hodisa va jarayonlar mohiyat jihatdan kattaroq guruhlariga xosdir. Kichik va katta guruhlar o'rtasidagi farqni kichik guruhning yiriklashuvi va uning katta guruhga aylanish jarayonida ko'rish mumkin. Masalan, bir yoki bir nechta taniqli kishilar atrofida birlashgan, 40—45 kishidan iborat partiya kichik guruhdir, Chunki bu guruh vakillarining Shaxsan bir-birlarini tanishlari (bilishlari) kichik guruhga xos bo'lgan xususiyatni beradi.

*Kichik guruhlar deganda, bir necha o'nlab a'zolaridan iborat bo'lgan kam sonli guruhlar tushuniladi*⁶¹. Sotsial guruhning minimal soni ikki kishidan, maksimal hajmi esa bir necha o'n kishidan iborat bo'lishi kerak. Bu guruhlar ko'pincha samimiy do'stlik munosabatlari bilan bog'langan bo'ladi, guruh a'zolari o'rtasida bevosita o'zaro aloqalar ustun turadi, guruh a'zolari o'rtasidagi munosabatlar norasmiy institutlar yordamida tartibga solinadi. Bundan tashqari, maxsus vazifalarni bajarishga mo'ljallangan, yuqori darajada shakllangan kichik maqsadli guruhlar ham mavjud. Bu guruhlarda a'zolar o'rtasidagi munosabatlar maxsus xizmat ko'rsatmalari bilan tartibga solinadi. Yashirin ishlayotgan partiya yacheykasi bunga misol bo'la oladi. Kichik sotsial guruhlariga oilani, do'stlarni, qo'shnilarni, harbiylar kollektivi, sport jamoasi, diniy sekta, ishlab chiqarish brigadasini va boshqa guruhlarini kiritish mumkin.

Bugungi kunda kichik guruhlarini o'rganuvchi sotsiologiyaning bo'limi – *mikrosotsiologiya* deb ataladi. Kichik guruhlarini o'rganigan olimlar qatorida Dj. Xomas, R.Merton, R.Beylz muhim o'rin egallaydi. Mikrosotsiologiya doirasida kichik guruhlarini o'rganish natijasida uchta yo'nalish tashkil topdi: *sotsiometriya, guruhiy dinamika va bixevioristik yo'nalish*⁶². Ilmiy adabiyotlarda kichik guruhlariga berilgan ta'riflar soni yuzdan ortiq. Odatda olimlar kichik guruhlarining quyidagi xususiyatlarini alohida ta'kidlashadi⁶³:

61 Самыгин С.И., Перов Г.О. Социология. Ростов н/д: Издательский центр «Март», 2001. С.51.

62 Самыгин С.И., Перов Г.О. Социология. Ростов н/д: Издательский центр «Март», 2001. С.51.

63 Кравченко А.И. Социология. – Екатеринбург: Деловая книга, М.: издательская корпорация «Лотос», 1999. С.199.

- *A'zolar sonining chegaralanganligi.* Kravchenkoning fikricha kichik sotsial guruhlarda a'zolar soni 2 (diada) dan 20kishigacha bo'lishi mumkin, aks holda guruh turli kichik guruhlarga ajralib ketadi. Odatda o'rtacha kichik guruhlar 7kishi va undan kam bo'lgan insonlar miqdoridan tarkib topadi.

- *Tarkibining nisbiy o'zgarishligi.* Odatda kichik guruhlarda har bir a'zo o'z vazifasiga ega bo'lib, qat'iy o'rinni egallaydi. Shu nuqtai nazardan guruh tarkib kam hollarda o'zgaradi.

- *Ichki struktura.* O'z ichiga noformal rol va statuslarni, sotsial nazorat mexanizmini, sanksiyalar, normalar va xatti-harakat qoidalarini qamrab oladi.

- *Agar a'zolar soni arifmetik progressiyaga ko'ra o'ssa, aloqalar soni geometrik progressiyaga ko'ra o'sib boradi.* Uch kishidan iborat bo'lgan guruhda aloqalar soni faqat to'rtta bo'lishi mumkin. To'rt kishidan iborat bo'lgan guruhda aloqalar soni 11ni tashkil etadi.

- *Guruh soni qanchalik kam bo'lsa, undagi o'zaro munosabatlar shunchalik jadalroq bo'ladi.* Guruh hajmining kattalashuvi uning a'zolari o'rtasidagi munosabatlarning formal tus olishi va guruh a'zolarining shaxsiy ehtiyojlarini borgan sari kam miqdorda qondirishi sodir bo'ladi.

- *Guruhning hajmi guruh faoliyatining xususiyatiga bog'liq.* Yirik banklarning moliyaviy kommitetlari odatda 6-7 kishidan iborat bo'ladi. Nazariy masalalarni muhokamasi bilan band bo'lgan parlament kommitetlari 14-15 kishidan iborat bo'ladi.

- *Guruhga tegishlilik.* Shaxsiy ehtiyojlarni qondirish uchun shaxs ma'lum guruhga a'zo bo'ladi. Kichik guruhlar katta guruhlarga nisbatan ko'proq darajada insonlarning hayotiy muhim ehtiyojlarini qondiradi. Shaxs guruh uning ehtiyojlarini qondirmasligiga ishonch hosil qilsa, uni tark etadi.

- *Guruhdagi o'zaro aloqadorlik.* O'zaro aloqadorlik guruh a'zolari tomonidan ta'minlangan taqdirdagina mavjud bo'ladi. Guruh a'zolaridan biri guruh uchun muhim bo'lgan vazifalarni bajarmay qo'ysa, u guruhdan haydaladi.

- *Guruh o'z a'zolarining barchasiga imkoniyatlar yaratadi.* Shaxs ma'lum kichik guruhning a'zosi sifatida o'ziga tegishli bo'lgan imkoniyatlardan foydalanadi.

Kichik sotsial guruhlar turli mezonlarga qarab turlarga ajratiladi. Guruhiy munosabatlar strukturasi qarab kichik sotsial guruhlar *rasmiy va norasmiy* guruhlariga, a'zolar o'rtasidagi munosabatlarning yaqinligiga qarab *birlamchi va ikkilamchi* guruhlariga, guruhga a'zo bo'lish va bo'lmasligiga qarab *a'zoli va referent* guruh turlariga bo'linadi.

Amerikalik sotsiolog *E.Meyo(1928y)* birinchi bo'lib kichik sotsial guruhlarini *rasmiy va norasmiy guruhlariga* bo'lib o'rganishni taklif qilgan. U 1924-1932-yillarda Chikagodagi Xotorn tashkilotlarida olib borgan eksperimentlari asosida mehnat samaradorligini oshirishni maqsad qilgan. Tadqiqotlarining natijasida olim har qanday ishchi guruhida rasmiy munosabatlardan tashqari norasmiy – do'stona munosabatlar ham bo'lishini aniqlagan. Aynan mana shu noformal do'stona munosabatlar ishchi guruhidagi mehnat motivatsiyasida muhim o'rin egallashi tadqiqot natijasida namoyon bo'lgan.

Guruhlarini rasmiy va norasmiy guruhlariga ajratishda u guruhiy munosabatlarning strukturasi asoslangan. Shunga ko'ra, rasmiy guruhlar huquqiy statusga ega bo'lgan va aniq maqsadga yo'naltirilgan sotsial guruhlardir. Rasmiy guruhlarining aniq va izchil maqsad, iyerarxiyaga solingan aniq funksiyalar, ma'lum qoidalarga muvofiq keladigan huquq va burchlar, a'zolar o'rtasidagi rasmiy munosabatlar, guruh faoliyatini nazorat qiladigan rasmiy institutning mavjudligi kabi xususiyatlar mos keladi. Har qanday rasmiy guruh tashkiliy jihatdan tartiblangan, ya'ni turli guruh va a'zolari o'rtasidagi munosabatlarning tartibi shakllantirilgan bo'lishi kerak. Ularda guruh maqsadlari, funksiyalari xatti-harakat qoidalari, hatto a'zolik shartlari maxsus hujjatlarda (dastur, instruksiya, qonun va boshqalar) qayd etilgan bo'ladi.

Rasmiy guruh – bu aniq sotsial guruh bo'lib, jamiyat sotsial strukturasi elementini hisoblanadi. U obyektiv holda mavjud. Uning strukturasi va xatti-harakat shakllari keng miqyosdagi guruh yoki jamiyat tomonidan boshqariladi. Rasmiy tashkilot yuqoriroq darajali sistema bilan aniq belgilangan funksiyalarni bajarish uchun tashkil etiladi. Bu funksiyalar ma'lum ma'noda individlar uchun yuzaki hisoblanadi. Masalan, ishlab chiqarish korxonasi sotsial tashkiloti ishlab chiqarish brigadasining asosiy vazifalarini belgilab beradi. Brigada doirasida bu funksiyalar har bir brigada a'zosining

guruhda tutgan individual martabasiga qarab taqsimlanadi. Individual rasmiy guruhga a'zo bo'lar ekan, o'zining shaxsiy sifatlarini yo'qotadi va rasmiy guruh tashkiloti doirasidagi u yoki bu rollarni bajaruvchi kishiga aylanadi.

Rasmiy guruhlarga siyosiy partiyalar, davlat, diniy va boshqa tashkilotlar, ishlab chiqarish kollektivi, maktab sinfi, sport komandasi va boshqalarni kiritish mumkin. Rasmiy guruhning eng sodda ko'rinishi sifatida ishlab chiqarishni ko'rsatish mumkin. Uning hajmi, tuzilishi, rahbarning vazifalari ishlab chiqarish tashkiloti qoidalari bilan qat'iy belgilanadi.

Shunday qilib, *rasmiy sotsial guruh deb, guruh alohida a'zolarining o'rni va xatti-harakati sotsial tashkilotning rasmiy qoidalari, qonunlari bilan chegaralanadigan guruhga aytiladi. Rasmiy guruh a'zolarining nufuzi (tutgan o'rni) shaxsiy sifatlar bilan emas, ularning martabalari bilan aniqlanadi. Shaxslararo munosabatlar esa rasman o'rnatilgan chegara doirasida amalga oshadi.*

Ammo rasmiy struktura tomonidan tan olinmagan va huquqiy jihatdan norasmiy hisoblangan sotsial guruhlar ham sotsiologik jihatdan rasmiy guruh sifatida baholanishi mumkin. Bularga turli yashirin tashkilotlar va norasmiy guruhlar misol bo'ladi.

Norasmiy guruhlar, ko'pincha «sotsial psixologik guruhlar» deb ataladi. Chunki bu guruhlarning tashkil topishida guruh a'zolari o'rtasidagi psixologik, hissiy munosabatlar va ijtimoiy ehtiyoj yotadi. Norasmiy guruhlarning paydo bo'lishida vaziyat va umumiy manfaatlar majmui muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun ham bu guruhlarni ba'zan, manfaat yuzasidan tuzilgan guruhlar deb atashadi.

Norasmiy guruhning tuzilishi rasmiy guruhlardan farq qiladi. Rasmiy guruhda guruh sotsial strukturaning yuqori organlar va hatto jamiyat tomonidan tuzilsa, norasmiy guruhlar esa *shaxsiy asosda*, ya'ni uni tashkil etadigan individlar tashabbusi bilan tuziladi. Tashabbuskor kishilar bu guruhda faol rol o'ynaydilar va o'z-o'zidan guruhda a'zolarining ehtiyojlarini qondirishga imkoniyat yaratuvchi xatti-harakat tizimi shakllanadi.

Norasmiy guruhlar rasmiy guruhlar doirasida ham, undan tashqarida ham tashkil topishi mumkin. Bu holda norasmiy guruh

rasmiy guruh tashkilotiga nisbatan *ikkilamchi* hisoblanadi. Masalan, oddiy ishlab chiqarish korxonasiidagi do'stlar guruhi.

Norasmiy guruhlar rasmiy guruhlariga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'ladi. Ular hudud yaqinligi asosida (qo'shnilar), qiziqishlarning bir xilligi asosida (jaz klubi a'zolari, kitobxonlar klublari), psixo-fiziologik xususiyat birligi asosida (bolalarning o'yin guruhlari, qariyalar guruhi), shaxsiy mayl (simpatiya asosida do'stlar guruhi) asosida paydo bo'ladi.

Norasmiy guruh a'zolari o'rtasidagi munosabatlar aniq ifodalangan shaxsiy sifatlarga ega. Bu aloqalar rasmiy guruhdagi aloqalarga nisbatan a'zolar uchun ahamiyatliroq bo'ladi. Masalan, ishchilar guruhi doirasida yuzaga kelgan do'stlar munosabati faqatgina birga ishlashlari bilan emas, bo'sh vaqtlarini ko'proq birga o'tkazishlari, ko'p uchrashishlari, bir-biriga o'zaro yordam berishlari bilan ham belgilanadi.

Norasmiy guruhlar muntazam tashkilotga ega emas, ularda rasmiy saylangan martabali shaxslar; nizomlar, kun tartibi va aniq rasmiy maqsad bo'lmaydi, guruhda tartib an'anaga, hurmat va obro' munosabatlariga asoslanadi. Biroq norasmiy guruhlar har doim o'ziga xos axloqiy kodekslarga ega emas. Norasmiy guruhlar rasmiy guruhlariga qaraganda ancha beqaror, ularga a'zo bo'lish erkin va belgilanmagan.

Norasmiy guruhlarini birlashtiradigan asosiy omillar – a'zolar manfaatlari, mayillari, odatlari hisoblanadi. Norasmiy tashkilotning o'ziga xos tomoni norasmiy sardorning va guruhga yaqin bo'lgan shaxsiy xususiyatlarning bo'lishidir. Norasmiy guruh a'zolarining faoliyati qayd qilinmagan norma va an'analar yordamida amalga oshiriladi. Bu norma va an'analar mohiyati guruhning jipslik darajasiga, uning boshqa sistemalar bilan munosabatiga bog'liq. Ba'zi norasmiy guruhda faoliyat qoidalari buzilgan taqdirda, aybdor shafqatsiz jazolanadi: masalan, banda, mafiyalarda bunday jazo usullari qo'llaniladi.

Shunday qilib, *norasmiy guruh deb, a'zolar aloqalarining shaxsiy sifatlari, boshqa sotsial strukturalardan mustaqilligi, guruh faoliyatining aniq bo'lmagan maqsadi, norasmiy nazorat sistemasi,*

*guruh jipsligining yuqori darajasi bilan xarakterlanadigan guruhga aytiladi*⁶⁴.

Guruhlarni rasmiy va norasmiy guruhlarga ajratish nisbiy xarakterga ega. Guruh rasmiy guruhga aylanishi mumkin. Masalan, oila a'zolari ma'lum bir tashkilot tuzishlari mumkin. Boshqa tomondan bir vaqtning o'zida guruh ham rasmiy, ham norasmiy bo'lishi mumkin. Masalan, kursdoshlar, korxonada xodimlari.

Birlamchi va ikkilamchi guruhlar. Shaxslarning yaqinligiga ko'ra, kichik guruhlar birlamchi va ikkilamchi guruhlarga bo'linadi. Fanga birlamchi guruh termini birinchi bo'lib XX asrning boshlarida amerikalik sotsiolog *Ch.Kuli*(1864-1926) tomonidan kiritilgan. Unga ko'ra, birlamchi guruhlarda muhit samimiy bo'ladi va a'zolarining sidqidildan o'zaro munosabatlari bilan belgilanadi. Mana shu xususiyati bilan birlamchi guruh boshqa guruhlardan farq qiladi.

Birlamchi guruhlarining xarakterli belgilari quyidagilardan iborat: *a'zolar sonining kamligi, guruh a'zolarining hududiy yaqinligi, bevosita samimiy munosabatlar, yashashning uzoq davom etishi, maqsadlarning umumiyliigi, guruhga a'zo bo'lishning erkinligi va a'zolar xatti-harakati ustidan norasmiy nazorat.* Shunga muvofiq, birlamchi guruh termini turli ko'rinishdagi kichik guruhlarni aniqlash va «ikkilamchi guruh» terminiga qarama-qarshi tarzda qo'llaniladi.

Birlamchi guruh, eng avvalo oiladir, guruhni birinchi navbatda a'zolarining manfaatlari bog'laydi. Bunday xarakterga ega insonning bolalik va o'smirlik chog'idagi tengdoshlar guruhiga ham ega, qo'shnilar, mahalla ham birlamchi guruhga aylanishi mumkin. Birlamchi guruhlar rasmiy aloqaga ega emas. Agar birlamchi guruh a'zolari o'rtasida rasmiy aloqalar paydo bo'lsa, bu guruh kichik rasmiy guruhga aylanganligini bildiradi.

Birlamchi guruhning shaxsga ta'siri katta. Ular a'zolarining axloqiy tomonini shakllantiradi va yangilaydi, mustahkamlaydi. Bu guruhlarda kishilarning birinchi sotsializatsiyasi amalga oshadi,

64 Кравченко А.И. социология. – Екатеринбург: Деловая книга, М.: издательская корпорация «Лотос», 1999. С.187.

kishilar o‘zlarining hislari va xatti-harakatlarini jamiyat talabiga muvofiq keladigan tarzda shakllantirishadi.

Ikkilamchi guruh (Secondary groups) ikki va undan ortiq odamlarning bir maqsadga erishish uchun o‘zoro xatti-harakatini muvofiqlashtiruvchi kishilar guruhi. Ikkilamchi guruhda ma’lum bir vazifani bajarish uchungina sotsial munosabatlar shakllanadi.⁶⁵ Umuman, ikkilamchi guruhlar — bu katta guruhlardir. Ba’zan birlamchi guruhlar ham ikkilamchi guruh bo‘lishi mumkin. Ikkilamchi guruhlariga kasbiy, diniy, siyosiy guruhlarini kiritish mumkin.

Referent va a’zoli guruhlar. «Referent guruh» termini amerikalik sotsial psixolog *Mustafo Sherif* tomonidan kiritilgan bo‘lib, u ingliz tilidan «mansub bo‘lish» deya tarjima qilinadi. «Referent guruh» termini *individ ongli ravishda kiradigan sotsial guruhlariga (iqtisodiy, siyosiy, madaniy kasbiy) nisbatan ishlatiladi.* Bu tushuncha quyidagi ma’nolarda ishlatiladi:

- Individ xatti-harakati uchun namuna, etalon yoki mezon bo‘lib xizmat qiladigan guruh.
- Individ o‘z harakatlarini shu guruhga yo‘naltiradigan guruh.
- Individ a’zo bo‘lishga intilayotgan guruh.
- A’zolarning qadriyat va fikrlari bevosita shu guruh a’zosi bo‘lmagan kishi uchun o‘ziga xos taqqoslash o‘lchovi, sotsial “o‘lchov doirasi” sifatida xizmat qiladigan guruh.

Real hayotda «referent guruh» nazariyasi shaxsning turli sotsial muhitlarga moslashuvi jarayonida, sotsial harakatlarni o‘rganishda qo‘llaniladi. Referent guruhlar real va ideal guruhlariga bo‘linadi. *Real referent guruh* shaxsga qulay sotsial norma va qadriyatlarni egallashi uchun etalon bo‘lib xizmat qiladigan alohida kishilar yoki kishilar birligidir.

Ideal referent guruh - bu ma’lum bir guruhning qadriyatli va normativ yo‘l-yo‘riqlarini inson ongida aks etishidir. Shaxs bu guruhga o‘z tasavvurlari va harakatlari bilan moslashishga harakat qiladi. Masalan, muhandis o‘zini real hayotda muhandislar guruhiga mansub deyish bilan birga o‘zini guruh sifatida mavjud bo‘lmagan ma’naviy “elitaga” mansub, deb hisoblaydi.

65 Sociology: A Global Perspective, Ninth Edition Joan Ferrante 2015, Cengage learning p-112

Sotsial guruhlar xarakteristikasi		
Sotsial guruh turlari	Birlamchi guruh	Kichik, maxsuslashmagan, yuzma –yuz bir-birini yaxshi biladigan, va yuzma-yuz munosabatlarga kirishadigan va ma'lum vaqt davomida sotsial kontakt mavjud bo'lgan guruh
	Ikkilamchi guruh	Kattaroq, ancha maxsuslashgan, personal munosablar shakllangan, maqsad-oriyentatsiyali sotsial munosabatlari shakllangan, cheklangan, nisbatan kam vaqt davomida shakllangan guruh
	Inguruh	Shaxs o'zi taalluqli bo'lgan guruh, Shaxsda mansublik xissi bo'lgan guruh
	Outguruh	O'zi mansub bo'lgan guruhdan tashqarida bo'lgan guruh. Bunda guruhga nisbatan mansublik hissi bo'lmaydi va e'tiborsizlik yoki raqobat, dushmanlik xarakterida bo'lishi mumkin.
	Referens guruh	Sahxsning turmush tarzi va xulq- atvoriga kuchli ta'sir ko'rsatuvchi guruh
Guruh hajmi	Diada	Ikkita a'zodan iborat guruh
	Triada	Uchta a'zodan iborat guruh
	Formal tashkilot	Yuqori tarzda tashkillashtirilgan ikkilamchi guruh bo'lib, ma'lum maqsadlarga erishish uchun tashkil etilgan tashkilot.
Tashkilot turlari	Normativ	Volontyorlik asosida umumiy qiziqishlar, nimadandir qoniqish hissini hosil qilish uchun yoki prestijga erishish uchun tashkil etilgan tashkilot.
	Majburiy	Shaxslarni majburiylik prinsiplari asosida bir tashkilotga umumiy tarzda, majburan tashkil topgan tashkilot. Masalan, qamoqxona
	Utilitar	Volontyorlik asosida birlashadigan va a'zolar birlashushidan ular xohlagan materiallarni oladigan tashkilot ⁶⁶

66 Diana Kendall. Sociology in Our Times: The Essentials, Tenth Edition Cengage Learning USA 2016 151

3. Sotsial institut tushunchasi va uning vazifalari, disfunktsiyasi

Sotsial institut tushunchasi etimologik jihatdan lotincha “institutum” soʻzidan olingan boʻlib, nizom, qoidalar yoki ularning toʻplami, mahkama, muassasalar, deya tarjima qilinadi. Sotsiologiyaga sotsial institut tushunchasi huquqshunoslik fanlaridan kirib kelgan. Yurisprudensiyada sotsial institutlar deyilganda, ijtimoiy-huquqiy munosabatlarni idora qiladigan huquqiy normalar tushuniladi.

Sotsial institut – sotsial guruh va individlar tomonidan insonlarning ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan normalar asosida bajarilgan sotsial harakatlarning qatʼiy strukturasi.

G.Spenserning fikricha, sotsiologiyaning asosiy vazifasi sotsial institutlarning funksiyalarini oʻrganishdan iborat. Olim sotsial quyidagi holatlarni sotsial institut sifatida baholagan:

- davlat va cherkov vositasida sotsial nazoratni amalga oshiruvchi *regulyativ tizim*

- munosabatlarni nazorat qiluvchi urf-odatlarini taʼminlovchi status va ranglarni *qoʻllab-quvvatlovchi tizim*

- maqsadga yetkazuvchi hamkorlikni taʼminlaydigan *distributiv tizim*.

S.Frolov gʻarb sotsiologik adabiyotlarining tahlili asosida sotsial institutga quyidagicha taʼrif bergan: “sotsial institut - bu jamiyat sotsial ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan ijtimoiy qadriyat va protseduralarni oʻz ichiga oluvchi tartibga solingan sotsial aloqalar va normalar tizimi⁶⁷“. Misol uchun oila instituti oʻz ichiga er, rafiq, farzand, qaynota, qaynona, buvi, bobo kabi sotsial rol va sotsial statuslarni qamrab oladi. Oiladagi ijtimoiy qadriyatlar sifatida muhabbat, farzandlarga nisbatan mehri munosabat, oilaviy hayot namoyon boʻladi. Farzandlar tarbiyasi bilan shugʻullanish, farzandlarning jismoniy rivojlanishini tashkil etish, oilaviy tartib va burchlar ijtimoiy protseduralar sifatida baholanishi mumkin.

Koʻrib turganimizday, institut – bu ijtimoiy sinf emas. Masalan, boylar sinfi yoki ijtimoiy guruh, aytaylik barcha nafaqaxoʻrlar. Ular ham, bular ham – insonlar yigʻindisi. Sotsial institut esa mexanizm yoki muassasalar yigʻindisidir. Ammo elementlarning mexanik

67 Фролов С.С. Социология: [Учебник для высш.учеб.заведений] — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательская корпорация «Логос», 1996. С.162.

yig'indisi emas. Istalgan muassasaga yoki ijtimoiy tashkilotga nazar tashlasak, u yerda aniq yo'lga qo'yilgan nazorat, rejalashtirish, hisob, xodimlar shtati, binolar va uskunalari, boshqaruv pog'onasini va boshqa narsalarni ko'ramiz.

Shunday qilib, sotsial institut bir tomondan me'yorlar yig'indisi, ikkinchi tomondan rollar va mavqe'lar yig'indisi sifatida baholanishi mumkin. Demak, sotsial institut – me'yorlar va ijtimoiy munosabatlarning muayyan sohasini tartibga soluvchi muassasalar yig'indisidan hamda muayyan ijtimoiy ehtiyojni qondirish uchun mo'ljallangan rollar va mavqe'larning yig'indisidan iborat.

Sotsial institutlarning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, ular quyidagilar:

1. Asosiy ehtiyojlarni qondiruvchi sotsial harakat va sotsial amaliyotning qat'iy tartiblangani strukturasi mavjudligi.
2. Institut faoliyati amalga oshadigan rasmiy va norasmiy normalar, stereotiplar, xulq-atvor normalarining borligi.
3. Normalar bilan belgilangan status va roller.
4. Sotsiomadaniy simvol va urf-odftlarning mavjudligi.
5. O'zini – o'zi tashkil etish va boshqarish organlarining mavjudligi.

Sotsial institut strukturaviy jihatdan o'z ichiga quyidagi *komponentlarni* qamrab oladi:

- Sotsial subyektlar, ya'ni shaxs va guruhlar.
- Institut faoliyatiga bo'lgan asosiy ehtiyoj, maqsadlar, vazifalar, tamoyillar.
- Asosiy normativ ustanovkalar. Ular asosida institut va undagi status, rollar o'z faoliyatini olib boradi.
- Institutning asosiy va yondosh funksiyalari.

Har bir sotsial institut quyidagilarga *tashkiliy elementlariga* ega bo'ladi:

- o'z faoliyatining ma'lum darajada aniq shakllangan maqsadlariga;
- individlarga belgilangan ijtimoiy mavqe va rollarning to'plamiga;
- individlarning xulq-atvorini nazorat qiladigan sanksiyalar tizimiga;

- ehtiyojlarni qondirishga yo'naltirilgan aniq xususiy vazifalarga;
- harakat qilayotgan individlar o'rtasidagi hamjihatlikni ta'minlash vazifasiga.

Institutashtirish va sotsial institutlarning rivojlanishi. Sotsial institutlar o'zaro ijtimoiy ta'sirining muhim shakli hisoblanadi. Sotsial institutlar kategoriyasi *B.Malinovskiy va A.Radklyff-Braun* tomonidan batafsil ishlab chiqilgan: odamlarning faoliyati muayyan guruhlar tomonidan amalga oshiriladi hamda muayyan axloqiy va huquqiy qoidalar bo'yicha bajariladi. *Ushbu «moslashish» institut deyiladi.* Ijtimoiy hayotda institutashtirishning o'rni va roli sotsial institutlarning o'rni va roli bilan belgilanadi. Jamiyatda institutashtirish – bu shaxsning hayotdagi ijtimoiylashuvining o'zidir. Ularni jamiyat hayotining yo'llari tartibga solinishi, to'g'rilanishi kerakligi birlashtirib turadi. Sotsiolog *S.Frolovning* fikricha, institutashtirish – bu o'z-o'zidan yuzaga keladigan xulq-atvorning o'rniga kelishi kerak bo'lgan, jamiyatda muayyan ijtimoiy me'yorlarni o'rnatish, ushbu jamiyat a'zolarining mavqe va rollarini belgilash orqali boshqarilishi va kerakli yo'lga yo'naltirilishi lozim bo'lgan, oldindan bashorat qilinadigan xulq-atvordir. U institutashtirish bosqichlarini belgilab berdi:

- yuzaga kelgan ehtiyojni qondirish uchun tashkillashtirilgan harakatlar zarur;
- barcha uchun umumiy bo'lgan maqsadlar shakllantiriladi;
- o'zaro ijtimoiy munosabatlar jarayonida muayyan me'yor va qoidalar vujudga keladi;
- shu qoida va me'yorlar bilan bog'liq protseduralar yuzaga keladi;
- topilgan me'yor va qoidalar tasdiqlanadi, ular real hayotda qo'llaniladi, ya'ni institutashtirish jarayonining o'zi sodir bo'ladi;
- belgilangan me'yorlar bajarilmagan taqdirda sanksiyalar belgilanadi;
- jamiyatda institutning barcha a'zolariga tegishli bo'lgan mavqe va rollar paydo bo'ladi.

S.Frolov, institutashtirish jarayoni yakunlanishi bilan o'z qoida va me'yorlariga ega mavqeli-rolli tuzilma o'rnatiladi, u ko'pchilikning ehtiyojini qondiradi, deydi. Bir qator shartlar mavjud bo'lib, ularni

bajarishda ijtimoiy institutlarning to'g'ri va muvaffaqiyatli faoliyat yuritayotganini ko'rish mumkin:

- har bir institut uchun vazifalar va maqsadlarni belgilanishi shart;
- institut faoliyati institutlashtirish vazifalarini bajaruvchi kishilarning shaxsiy manfaatlariga bog'liq bo'lmasligi kerak (xolis bo'lishi lozim);
- har qanday institut guruh oldida o'z pozitsiyalarini mustahkamlashga va ko'tarishga harakat qilishi lozim;
- barcha sotsial institutlarning faoliyatini muvofiqlashtirish juda muhim.

Ushbu shartlarning bajarilishi katta ahamiyatga egadir, Chunki sotsial institutlar qanday faoliyat yuritishi butun ijtimoiy hayotda aks etadi. Agar institutga misol bo'ladigan oilani ko'rib chiqadigan bo'lsak, bu qadimiy institutlardan biri ekanini bilamiz, ammo u ba'zida inqirozlarni ham boshidan kechirgan bo'lsa-da, hozir ham dolzarb hisoblanadi. Oilani institutlashtirish ayni paytda uning asosini davlat tomonidan ruxsat berilgan nikoh ittifoqi tashkil etishi bilan belgilanadi.

Institutlashtirish – bu shunday jarayonki, unda biror bir ijtimoiy ehtiyoj xususiy emas, balki umum ijtimoiy sifatida anglana boshlanadi va uni amalga oshirish uchun jamiyatda alohida axloqiy me'yorlar o'rnatiladi, kadrlar tayyorlanadi, zaxiralar ajratiladi.

Institutlashtirishning samaradorligi qabul qilingan hamda institutlar, individlar faoliyatining ijtimoiy –madaniy konteksti hisoblangan qadriyat –me'yorlar tizimi o'zaro uyg'unlashish-ishlamasligi bilan belgilanadi.

Sotsial institut vazifalari. Amerikalik sotsiolog olim R.Merton tomonidan sotsial institutlarning “yashirin” va “oshkora” funksiyalarini ajratib ko'rsatish kerakligini taklif qilgan. U ba'zi hollarda sotsial institutlar faoliyatida kuzatiladigan va jamiyatga salbiy ta'sir qiladigan holatlarni o'rganish davomida shunday xulosaga kelgan. Chunki odatda tadqiqotchilar sotsial institutlarning barcha uchun ma'lum bo'lgan, kuzatilayotgan funksiyalarinigina o'rganib, yashirin funksiyalari tufayli jamiyatda yuz bergan ba'zan salbiy holatlarni inobatdan qochirishgan. Mertonning yozishicha, “oshkora va latent funksiyalarga ajratishda quyidagilar asos sanaladi: oshkora funksiyalar sotsial harakatning obyektiv va oldindan rejalashtirilgan

oqibati sanalib, sotsial birlikning moslashishi va ko'nikishiga olib keladi; Latent funksiyalar esa o'sha tartibning anglanmagan va ko'zlanmagan oqibati hisoblanadi⁶⁸. Misol tariqasida Merton xopi qabilasining yomg'irni chaqirishga qaratilgan ritual raqsini keltiradi. Bu raqsning latent funksiyasi guruh ichidagi birlikni mustahkamlash va qabila davomiyligini ta'minlashdan iborat.

Sotsial institutlarning *oshkora funksiyalari* odatda avvaldan rejalashtirilgan, ko'zlangan va guruh a'zolari tomonidan anglangan bo'lib, formal jihatdan belgilangan va status hamda rollar tizimida mustahkamlanadi. Misol uchun sog'liqni saqlash, ta'lim, ijtimoiy ta'minot masalalarida maxsus qonun yoki qoidalar to'plamining qabul qilinishi. Shu nuqtai nazardan sotsial institutlarning oshkora funksiyalari bevosita jamiyat tomonidan boshqarilishi mumkin.

Har qanday sotsial institutlarning asosiy va umumiy funksiyalaridan biri uning maqsadidan kelib chiqqan holda a'zolarining va jamiyatning *sotsial ehtiyojlarini qondirish*. Mazkur funksiyani bajarish uchun har bir institut bir qator boshqa funksiyalarni bajarishi kerak. Bularga ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlash va ishlab chiqarish; nazorat funksiyasi; birlashtirish (integrativ) funksiya; uzatish funksiyasi; kommunikativ funksiya⁶⁹.

- ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlash va ishlab chiqarish funksiyasi qat'iy belgilangan norma hamda qoidalar asosida sotsial institut elementlarining harakatlarini oldindan aytish imkonini yaratadi;

- nazorat (regulyativ) funksiyasi – sotsial institut tomonidan ishlab chiqilgan xatti-harakat, norma va nazorat shablони asosida guruhdagi a'zolarining o'zaro munosabatlari boshqariladi;

- birlashtirish (integrativ) funksiyasi – bu sotsial guruh a'zolarining o'zaro birlashishi, o'zaro aloqadorligi va bir-biriga bog'liqlik hissi, bir-birining oldidagi mas'uliyat hissining sotsial institut tomonidan mustahkamlangan norma, qoida, sanksiya va rollar tizimi orqali ta'minlanishi;

68 Мертон Р. Явные и латентные функции // Американская социологическая мысль: Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс, А. Шюц: Тексты / Сост. Е.И. Кравченко: Под ред. В.И. Добренкова. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. — С.427.

69 Фролов С.С. Социология: [Учебник для высш.учеб.заведений] — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательская корпорация «Логос». 1996. С.173-175.

- uzatish funksiyasi – bu avlodlar almashinuvi hamda sotsial institut chegaralarining kengayishi natijasida sotsial institutga qo‘shiluvchi yangi a‘zolariga o‘z ijtimoiy tajribasini (bilim va ko‘nikmalarini) qoldirish mexanizmining shakllantirilishi. Mazkur mexanizm asosida yangi a‘zolar sotsial institutning qadriyatlari, norma va rollariga tez fursatda ijtimoiylashadi;

- kommunikativ funksiya – sotsial institutda shakllantirilgan axborotlarni institutning ichki tuzilmalari orasida, shuningdek, tashqi institutlar bilan aloqalar paytida uzatish.

Agar institut o‘zining oshkora funksiyalarini bajara olmasa, u tashkiliy jihatdan yemirilib, qator o‘zgarishlarga va inqirozga uchraydi.

Sotsial institutlarning latent (yashirin) funksiyalari rejalashtirilmagan bo‘ladi va ularning oqibatlarini har doim ham oldindan bashorat qilish mumkin emas.

Ba‘zan amaliyotda ayrim sotsial institutlar o‘zining oshkora vazifalarini bajarmasada faoliyat olib borishi kuzatilgan. Bu mazkur institutning guruh a‘zolari ehtiyojlarini qondiruvchi yashirish funksiyalari mavjudligi va yuqori darajada rivojlangani haqida dalolat beradi. Shu bilan birgalikda sotsial institutlarning latent funksiyalarini aniqlash mushkul ish sanaladi.

Mertonning fikricha, sotsiologiya sotsial institutlarning barcha funksiyalarini tadqiq qilishi lozim, ammo ba‘zilar faqatgina oshkora funksiyalarni o‘rganishadi. Haqiqiy sotsiolog aynan latent funksiyalarni o‘rganishi lozim. Chunki jamiyat taraqqiyoti uchun kutilmagan salbiy oqibatlar aynan yashirin funksiyalar tufayli yuzaga keladi. Sotsiolog sotsial institutlarning latent funksiyalarini aniqlashi hamda ularning istiqbolini oshkora funksiyalar bilan birgalikda ko‘rsatib berishi orqali jamiyatga va fan rivojiga hissa qo‘sha oladi.

R.Mertonning fikricha, latent funksiyalar sohasidagi kashfiyotlar, oshkora funksiyalar borasidagi kashfiyotlarga qaraganda sotsiologik bilimlarga ko‘proq hissa qo‘shadi⁷⁰. Ko‘p hollarda latent funksiyalarni o‘rganish qarama-qarshiliklarga olib keladi. Misol uchun insonlar qimmat narxdagi narsa-buyumlarni faqatgina ularning sifatijihatdan

70 Мертон Р. Явные и латентные функции // Американская социологическая мысль: Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс, А. Шюц: Тексты/Сост. Е.И.Кравченко: Под ред. В.И.Добренкова. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. — С.431.

yaxshiroq ekanligi uchun amalga oshirmaydi. Qimmat narxdagi tovarlar ularni sotib oluvchi xaridorning “moliyaviy kuchi”, “yuqori sotsial statusi”ni belgilab beradi. Demak, iste’mol tovarlarini ishlab chiqarish sohasi insonlarning jamiyatda o‘z prestijini ko‘tarish kabi latent funksiyani bajaradi. Inson tomonidan namoyishkorona tarzda “yuqori” toifali tovarlarni iste’mol qilinishi shaxsning yuqori statusini belgilaydi.

Sotsial institutlarning latent funksiyalarini o‘rganish natijasida sotsial hayotning haqqoniy holati namoyon bo‘lib, bu sotsial aloqalar va sotsial obyektlarning rivojlanishini hamda ularda kechayotgan jarayonlarni boshqarish imkonini beradi.

Ya.Shepanskiyning fikricha⁷¹, sotsial institutlar jamiyatda quyidagi vazifalarni bajaradi:

- individlar uchun o‘zining turli xil *ehhtiyojlarini qondirish* imkonini yaratadi;

- sotsial munosabatlar doirasida individlarning xatti-harakatini *nazorat qiladi*;

- *ijtimoiy tuzilmani aniqlab, ta’minlab turadi*, shuningdek, shaxssiz funksiyalarning ishlab chiqilishini ta’minlaydi. Shaxssiz funksiyalar deyilganida, sotsial institutlar tarkibidagi a’zolarning kimligidan qat’iy ravishda doimo institut doirasida bajariladigan vazifalar tushuniladi;

- intilishlar, harakatlar va munosabatlar *integratsiyasini* ta’minlaydi.

Sotsial institutlarning funksiyalari borasida gap ketganida quyidagi holatlarni bilib olish kerak⁷²:

- bir vaqtning o‘zida bitta institut bir nechta vazifani bajarishi mumkin;

- turli maqsadlarga ega bo‘lgan institutlar bir xil funksiyalarni bajarishi yoki bajarmasligi mumkin;

- tarixiy rivojlanish davomida sotsial institutlar turli xil funksiyalarni bajarishi mumkin;

71 Новикова С.С. Социология: история, основы, институционализация в России. - М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. - С.225.

72 Андреев Ю.П., Коржевская Н.М., Костина Н.Б. Социальные институты: содержание, функции, структура. — Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1989. С.35.

- vaqt o'tishi bilan sotsial institut funksiyalaridan biri mustahkamlanishi yoki susayishi mumkin;

- bir xil maqomga ega bo'lgan sotsial institutlar turli jamiyatlarda har xil vazifalarni bajarishi mumkin.

Shu o'rinda oila institutining vazifalariga to'xtab o'tamiz. Oilaning reproduktiv, tarbiya, maishiy-xo'jalik, iqtisodiy, sotsial nazoratning birlamchi bo'g'ini, ma'naviy muloqot sohasi, ijtimoiy status, bo'sh vaqt, emotsional va jinsiy funksiyalari mavjud. Oila institutning bajarayotgan vazifalarining barchasi bosh va birlamchi funksiyalar hisoblanib, ularning qay darajada bajarilishi jamiyatning kelajagini belgilaydi.

Barcha sotsial institutlarning *funksiyalari umumiy va maxsusga* ajratiladi. Umumiy funksiyalar aksariyat sotsial institutlar tomonidan bajariladi. Maxsus funksiyalar esa faqat sanoqli institutlarga xos bo'ladi. Misol uchun oilaning sotsial institut sifatidagi maxsus funksiyalari tarixiy rivojlanish natijasida ham uning mohiyatini ifodalagani uchun saqlanib kelmoqda – reproduktiv funksiya va bolalarni sotsializatsiyasi funksiyasi. Oila tufayli jamiyatning biologik davomiyligi saqlanib kelmoqda. Ijtimoiy jihatdan esa u sotsializatsiyaning birlamchi agenti va birlamchi guruhi sifatida muhim o'rin egallamoqda. Oila institutining mazkur maxsus funksiyalari jamiyatning ehtiyoji (turmush tarzining oilaviy shakli, farzandli bo'lish va h.k.) tufayli yo'qolmay rivojlanib bormoqda.

Oila institutiga xos bo'lgan umumiy funksiyalarda oila va jamiyatning aloqadorligi namoyon bo'ladi. Jamiyatdagi tarixiy o'zgarishlarni taqqoslash natijasida oila institutida sodir bo'lgan o'zgarishlarni aniqlash va asoslash mumkin. Misol uchun XX asr boshlarida ba'zi mamlakatlarda ayrim sotsial institutlar avvallari oilaga tegishli bo'lgan vazifalarni bajara boshlagan. Misol uchun maktab va bog'chalar – tarbiya funksiyasini, xizmat ko'rsatish sohasi – ovqatlantirish, kiyintirish, bo'sh vaqtni o'tkazish, militsiya va armiya – himoya vazifalarini bajargan.

Aytib o'tish kerakki, har bir sotsial institut garchi o'ziga xos bo'lgan funksiyalarni bajarsada, ko'p hollarda ular birgalikda faoliyatda bo'lib, o'ziga xos tizimni shakllantiradi va butun jamiyat uchun muhim bo'lgan vazifalarni birgalikda bajaradi.

Sotsial institutlarning bajaruvchi funksiyalari xilma-xil va ularni turli nuqtai nazarlar asosida turlarga ajratish mumkin. Shunday tasniflardan birini sotsiologiyadagi institutsional maktab namoyandalari S.Lipset va D.Landberg yaratishgan. Ularning fikricha, barcha sotsial institutlarga xos bo'lgan funksiyalar tasnifi quyidagilardirs⁷³:

1. *Jamiyat a'zolarini ishlab chiqarish*. Oila mazkur vazifani bajaruvchi asosiy institut sanalsada, davlat va boshqa institutlar mazkur jarayonda o'z ta'siriga ega.

2. *Sotsializatsiya*. Yosh avlodga jamiyatdagi norma va qadriyatlarni yetkazib berish.

3. *Ishlab chiqarish va taqsimot*. Asosan boshqaruv va nazoratda band bo'lgan ijtimoiy-siyosiy institutlar tomonidan amalga oshiriladi.

4. *Boshqaruv va nazorat funksiyalari*. Sotsial norma va qoidalar orqali amalga oshiriladi.

Demak, sotsial institutlarning asosiy funksiyalari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- Asosiy ehtiyojlarni qondirish funksiyasi
- Sotsial-integrativ funksiya, ya'ni insonlarni birlashtirish
- Status va rollar funksiyasi
- Sotsializatsiya funksiyasi
- Nizolarni hal etish funksiyasi

Sotsial institutlarning disfunktsiyasi. Sotsial institutlarning asosiy xususiyatlaridan biri uning doimiy ravishda jamiyat bilan aldoqadorligidir. Mazkur aloqadorlikning buzilishi natijasida sotsial institutlarning disfunktsiya holati yuzaga keladi. Ma'lumki, sotsial institutning asosiy vazifasi jamiyat ehtiyojini qondirish, ammo vaqt o'tishi bilan xuddi yakka shaxsdagi kabi jamiyatning ham ehtiyojlari o'zgarishi mumkin. Bu o'z navbatida sotsial institutlarning jamiyat bilan munosabatlariga ta'sir qiladi va ularni o'zgartiradi. Natijada jamiyat ehtiyojlari uchun keraksiz bo'lgan funksiyalarni bajaruvchi sotsial institutlarning faoliyati bemazmun, ba'zan esa jamiyat rivojini orqaga suruvchi bo'lib qoladi. Bunday institutlar ma'lum muddat an'analarga bo'lgan hurmat tufayli faoliyat olib borishi mumkin. Ammo ko'p hollarda ular qisqa muddatda o'z faoliyatini to'xtatadi.

73 Радугин А.А., Радугин К.А. Социология: Курс лекций: Для студентов и преподавателей вузов, техникумов и учащихся старших классов школ, колледжей, гимназий, лицеев. — М.: «Владос», 1995. С.121.

Sotsial institutlarning disfunktsiya holati jamiyatdagi notinchliklar, inqiloblar, siyosiy yoki iqtisodiy tuzumning o'zgarishi kabi holatlarda yuzaga keladi. Jamiyatdagi sotsial institutlarning disfunktsiyasi holati bilan bog'liq bo'lgan o'tish davrlarini *E.Dyurkgeym anomiya* nomi bilan atagan.

4. Sotsial institut turlari va ko'rinishlari

Sotsial institutlarni qator kriteriyalar asosida tasniflash mumkin.

Sotsial institutlar ta'sir doirasiga ko'ra, makro va mikroinstitutlarga ajratiladi. *Makroinstitutlar*, deb jamiyatning asosiy ehtiyojlarini qondiruvchi bosh institutlarga aytiladi. *Mikroinstitutlar* esa bosh institutlarning tashkiliy elementlari hamda strukturaviy qismlari bo'lib, ularning faoliyatini ta'minlab beradi.

Yondosh funksiyalarining hajmi yoki miqdoriga ko'ra, sotsial institutlar *monofunksional* va *polifunksional* bo'lishi mumkin. Monofunksional sotsial institutda asosiy bitta funktsiya bajariladi, polifunksional institutlarda esa bir nechta asosiy funksiyalar qatorida ko'plab yondosh funksiyalar bo'ladi.

Sotsial institutlar jamiyat hayotining qaysi jabhasida faoliyat olib borishiga ko'ra quyidagi *turlarga* ajratiladi:

- Iqtisod (ishlab chiqarish, qishloq xo'jaligi, savdo, banklar)
- Siyosiy (davlat, parlament, partiyalar)
- Sotsial soha (ilm, ta'lim, san'at)
- Ma'naviy soha (din)
- Huquqiy soha (huquq, sud)
- Oila (oila, nikoh)

Jamiyatda paydo bo'lish vaqtiga ko'ra sotsial institutlarni *qadimgi va yosh* institutlarga ajratish mumkin. Qadimgi institutlar qatoriga oila, din, davlat, ta'lim institutlarini kiritish mumkin.

G.Spenser sotsiologiyada sotsial institutlar muammosini o'rganish davomida evolyutsion nazariya asosida jamiyatda uchta asosiy sotsial institut guruhi mavjud bo'lishini yozgan. Unga ko'ra:

- *Nasl qoldiruvchi (nikoh va oila)*
- *Taqsimlovchi (iqtisodiy)*
- *Nazorat qiluvchi (din, siyosiy tizimlar)*

Mazkur tasnif barcha institutlarga xos bo'lgan xususiyatlar asosida amalga oshirilgan.

G'arb sotsiologi P.Blau o'zining normativ struktura nazariyasidagi qadriyatlar asosida sotsial institutlarni quyidagi shartli guruh va turlarga ajratgan:

- *Birlashtiruvchi institutlar.* Jamiyatdagi munosabatlarning birligini, hamkorlikni va patikulyarlikni ta'minlaydi. Ular jamiyatning "yashirin bo'lish" ehtiyojiga javob beradi.

- *Distributiv institutlar.* Sotsial kelishuvlarning asosi sanalgan, maxsus rag'batlar ko'rinishidagi universal qadriyatlarni rivojlantiradi. Ularning asosiy vazifasi "moslashish" ehtiyojiga javob berish.

- *Tashkiliy institutlar.* Qadriyatlarni maqsadga yetish uchun ishlatadi. "Integratsiya" va "maqsadga yetish" vazifasini bajaradi.

Sotsial institutlar sotsial muhit bilan o'zaro ta'sirda bo'ladi. Bu o'zaro ta'sir normal tarzda, shuningdek, normaning buzilishi sharoitida ham bo'lishi mumkin. Har qanday real jamiyatda normativ tartibotga bo'ysunmaydigan anomik hodisalar bo'lishi tabiiydir.

Bugungi kunda fanda amal qilish doirasi va vazifalariga qarab sotsial institutlarning quyidagi ko'rinishlarini ajratib ko'rsatish keng tarqalgan:

1. *Relyatsion* (yozma ma'lumotlarga asoslanuvchi) institutlar. Bu institutlar jins va yoshdan tortib to kasb-mashg'ulot turi va qobiliyati mezonlariga asosan jamiyatning rolga oid tarkibini aniqlab beradi.

2. *Regulyativ* (idora etish) sotsial institutlari. Bu institutlar shaxsiy maqsadlarning jamiyatda amal qilib turgan normalariga daxlsiz holda amalga oshish chegaralarini va bu chegaradan chiqib ketilganda qo'llaniladigan sanksiyalarni (bunda sotsial nazoratning hamma mexanizmlari ham kirib ketadi) belgilab beradi.

3. *Integrativ* (birlashtiruvchi) sotsial institutlar. Bu institutlar bir butun tuzumga jamiyat manfaatlarini qondirishga mas'ul bo'lgan sotsial rollarni ifodalaydi.

4. *An'anaviy* sotsial institutlar. Bu sotsial institutlar odat, marosimlar va qarindosh-urug'chilik tomonidan qat'iy belgilangan normalar bilan bog'liqdir.

5. *Ijtimoiy-madaniy* institutlar. Din, san'at, adabiyot bilan bog'liq muassasalar.

Sotsiologiya fanida quyidagi sotsial institutlarni o'rganishga katta e'tibor qaratiladi:

1) jamiyatning asosini tashkil etuvchi ehtiyojlarni amalga oshirish (oila va ta'lim institutlari);

2) moddiy hayot faoliyatini ta'minlash (iqtisodiyot institutlari);

3) ijtimoiy guruhlar va jamoalarning integratsiyasi (siyosiy va huquqiy-davlat institutlari);

4) ma'naviy qadriyatlarni quvvatlash va saqlash (madaniyat institutlari) hamda boshqalar bilan bog'liq bosh sotsial institutlar.

Ijtimoiy hodisalarning tizimli-tuzilmaviy tahlilida «sotsial institut» tushunchasiga markaziy o'rin beriladi, u ijtimoiy tizimning asosiy maqsadlari va ehtiyojlari bilan o'zaro munosabatda bo'lish orqali odamlarning turli-tuman harakatlaridan mavhumlashgan faoliyatning eng muhim turlari va ijtimoiy munosabatlarini umumlashtirish imkoniyatini ko'zda tutadi. Shu ma'noda sotsial institut ijtimoiy hayotning alohida sohalaridagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi jamiyat ijtimoiy tuzilmasining yetakchi tarkibiy qismi sifatida ifodalanishi mumkin.

Jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy va huquqiy sohalariga xos bo'lgan sotsial institutlar muhim sanaladi. Siyosiy institutlar muayyan hokimiyat mavjudligini, iqtisodiy institutlar esa moddiy ne'matlarning ishlab chiqarilishini, taqsimlanishini ta'minlaydi. Jamiyatning muhim institutlaridan biri oila hisoblanadi. Uning faoliyati (ota-onalar, ota-onalar va bolalar o'rtasidagi tarbiya usullari) huquqiy va ijtimoiy normalar bilan belgilanadi. Bundan tashqari jamiyatda bir qator ijtimoiy-madaniy institutlar (maorif, sog'liqni saqlash tizimlari, madaniy-tarbiyaviy muassasalar, fan va din institutlari) amal qiladi. Bundan tashqari qarindoshlik instituti, nikoh instituti, ta'lim (maktab, oliy ta'lim va h.k.) instituti, kommunikatsiya (informatsion texnologiya) va ommaviy axborot vositalari instituti, din instituti, mehnat instituti, iqtisodiyot instituti va h.k. mavjud.

Siyosiy institutlar. Jamiyatda siyosiy boshqaruv vazifasini davlat amalga oshiradi. Ko'pchilik olimlar tomonidan yaratilgan nazariyalarda aynan siyosiy va iqtisodiy institutlar jamiyat hayotida eng muhim vazifalarni bajaradi, deb ta'kidlangan.

Siyosiy institutlar – davlat, partiyalar, kasaba uyushmalari va siyosiy hokimiyatning muayyan shaklini o'rnatish va saqlab turishga

yo‘naltirilgan siyosiy maqsadlarni ko‘zlovchi boshqa turdagi jamoat tashkilotlari. Ularning yig‘indisi ushbu jamiyatning siyosiy tizimini tashkil etadi. Siyosiy institutlar mafkuraviy qadriyatlarni takror ishlab chiqarishni va turg‘un saqlanishini ta‘minlaydi, jamiyatdagi yetakchi ijtimoiy-sinfiy tuzilmalarni barqarorlashtiradi.

Ularning hokimiyatga ega bo‘lish muammolarini qo‘yish va hal etish usullarini belgilovchi me‘yorlar majmui quyidagilarda o‘z aksini topadi: harakatlar dasturi; mafkura; islohot; tashkilot (partiya) va jamoatchilikning qo‘llab-quvvatlashi.

Davlat jamiyatning makrosiyosiy instituti sanaladi. U ma‘lum hududda yashovchi xalqning siyosiy statusini mustahkamlaydi, xalqning irodasi va umumxalq manfaatlarini ifodalaydi, xalqning ehtiyojlarini qondirish maqsadida bosh hokimiyatni amalga oshiradi. Davlatning ikki asosiy funksiyasi mavjud bo‘lib, ularning birinchisi, ijtimoiy sohaga oid ishlarni boshqarish, ikkinchisi esa norma va qoidalarni yaratish, ularning ijrosini nazorat qilish orqali xavfsizlikni ta‘minlash.

Din instituti. Ijtimoiy hayotning muhim jabhasi bo‘lgan din va diniy e‘tiqod masalasi sotsiologiya fanining muhim obyektlaridan biri hisoblanadi. Sotsiologiya jamiyat hayotini o‘rganar ekan, shu hayotning muhim tarkibiy qismi bo‘lgan va ayni paytda unga kuchli ta‘sir o‘tkazuvchi omil – din doimo uning diqqat markazida bo‘lgan. Kont jamiyat taraqqiyotini davrlarga bo‘lar ekan, asosiy mezonlardan biri sifatida dinga murojaat qiladi. Uning fikricha, insoniyat o‘z rivojida uch bosqichni bosib o‘tadi. Bular quyidagilar: teologik, metofizik va ilmiy bosqichlar. Har uch bosqichda ham din muayyan rol o‘ynaydi. Din quyidagi o‘ziga xos belgilarga ega:

1. Muayyan e‘tiqod va ta‘limotning mavjudligi. Har bir din dunyoni o‘z nazaricha izohlaydi va ishonuvchilarda muayyan e‘tiqod shakllantiradi.

2. Marosim va rasm-rusumlar. Har bir din o‘ziga xos marosim va rasm-rusumlarga ega.

3. Diniy marosim va rasm-rusumlarning muayyan qismi faqat belgilangan joylarda jamoa bo‘lib bajarilishi. Masalan, yahudiy va xristian dinida ibodatning asosiy qismi sinagogda va cherkovda bajariladi. Islom dinida erkaklar tomonidan o‘qiladigan namoz asosan jam‘e masjidlarida o‘qiladi. Din sehrgarlikdan avvalo mana shu belgi

bilan, ya'ni muayyan marosimlarni muayyan davrlarda bajarish bilan farqlanadi. Sehrgar va shomonlar g'ayritabiiy harakatlarni individual holatda bajarsalar, dindorlar diniy marosim va ibodatlarni asosiy qismini jamoa bo'lib bajaradilar. Sanab o'tilgan belgilarning uchasi ham dunyoviy dinlarning barchasida mavjud. Bu dinlar quyidagilar: iudaizm, xristianlik, islom.

Uch olamiy dindan tashqari buddaviylik, induizm, kunfuchilik kabi dinlar ham ko'p millionlik tarafdorlariga ega. Induizm eramizdan oldingi 4 ming yilliklarda shakllangan. Bu din tarafdorlari asosan Hindistonda yashaydilar. Bu din odamlarning kastalarga bo'linishini ilohiy sabab bilan izohlaydi. Buddaviylik, kunfuchilik va daosizm dinlari uchun umumiy xususiyat shundaki, ularning tarafdorlari xudoni e'tirof etmaydilar.

Masjid – islom dini asosida tashkil topgan makroinstitutlardan biri va diniy tashkilot bo'lib, ushbu dinga e'tiqod qiluvchilarni diniy amallar orqali birlashtiradi va ularga hayot mazmuni hamda to'g'ri yo'lni topishga ko'maklashadi. U quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

- Diniy psixoterapiya
- Diniy – integrativ funksiya (yagona e'tiqod asosida birlashtiradi)
- Diniy tarbiya
- Diniy-kommunikativ

Oila instituti. Oila sotsiologiyasi — sotsiologiyaning asosiy yo'nalishlaridan bo'lib, bu fan oilani nikoh asosida tashkil topgan, jamiyat taraqqiyotida muhim ijtimoiy vazifalarni bajaruvchi sotsial institut sifatida uning paydo bo'lishi, rivojlanishi va mavjudlik qonuniyatlari, oilaning mohiyati va faoliyatining o'zgarib borishi, nikoh va oila turlari evolyutsiyasini o'rganish orqali tadqiq qiladi. Fanda oilaga quyidagicha ta'rif beriladi: «*Oila – insonlarning tabiiy - biologik, nikoh, qon-qarindoshlik, iqtisodiy, huquqiy, ma'naviyat munosabatlariga asoslangan, turmush birligi va o'zaro javobgarlik his-tuyg'ulari orqali bog'langan ijtimoiy guruhdir*».

Oila sotsial institutlar orasida asosiylaridan biri sanalib, mikroinstitut sifatida namoyon bo'ladi. U ayol va erkakning o'z xohishiga ko'ra amalga oshirilgan ittifoqi asosida tashkil topib, qon-qarindoshlik aloqalari va insonlar asosiy ehtiyojlarining qondirilishi bilan asoslanadi. Bunda insonning asosiy ehtiyoji sifatida birgalikda

yashash istagi, reproduktiv ehtiyoj, iqtisodiy (yashash), bo'sh vaqtni o'tkazish ehtiyoji namoyon bo'ladi.

Madaniyat sotsial instituti. Mazkur sotsial institut insoniyat tarixi davomida takomillashib, o'zining normalarini mustahkamlab borgan. Har bir jamiyatning o'z madaniyat normalari va shakllari mavjud. Odatda madaniyat insonning sotsializatsiya jarayonida o'zlashtiriladi. Bunda atrof-muhitning o'rnini yuqori sanaladi. Oila, qo'shnilar, do'stlar muhim vazifalarni bajarishadi. Bugungi kunda kino va televideniye ham madaniyat institutining asosiy kanallaridan biriga aylanib bormoqda. Televideniye jamiyatda sodir bo'layotgan voqealarni yorituvchi va uzatuvchi asosiy vosita sanaladi. Kino esa axloq normalari, insonlar o'rtasidagi munosabatlar borasida asosiy axborotlarni yetkazish kanali sanaladi. Shu nuqtai nazardan televideniye va kino muhim siyosiy qurollardan biri, desa ham bo'ladi. Chunki, ular orqali jamoatchilik fikrini shakllantirish va yo'naltirish mumkin. Shu o'rinda ommaviy madaniyat ta'siri va undan himoyalaniş kabi masalalar dolzarb bo'lib qolmoqda.

Nazorat savollari

1. Sotsial guruh deganda nimani tushunasiz?
2. Sotsial guruh turlarini sanab bering.
3. Sotsiologiyada sotsial institut tushunchasini izohlang.
4. Sotsial institutning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
5. Sotsial institutlarning asosiy turlarini ko'rsatib bering.
6. Din sotsiomadaniy institut sifatida deganda nimani tushunasiz?
7. Iqtisodiy institutlar faoliyatiga misollar keltiring.
8. Shaxs hayotida sotsial institutlarning o'rnini misollarda tushuntiring.

Test savollari

**1. Ko'pchilik sotsiologlar shaxsning birlamchi ijtimoiy-
lashuvini qayerda boshlanadi deb hisoblaydilar?**

- A) maktab
- B) oila
- C) do'stlar davrasida

D) ish kollektivida

2. Sotsial institut tushunchasining lug'aviy ma'nosini aniqlang?

A) lotincha–institutum, o'zbekcha mahkama, muassasalarni, nizom, qoidalar yoki ularning to'plamini bildiradi.

B) lotincha societas – jamiyat va yunoncha Logos – ta'limot
lot stratum – qatlam va fatsio – bajaraman

C) satus: -lot. fuqaro yoki yuridik shaxsning huquqiy holati

3. Kichik ijtimoiy guruhlarda shaxslararo munosabatlar strukturasi o'rganish nima deyiladi

A) subordinatsiya

B) sotsiometriya

C) ijtimoiy interaksiya

D) stratifikatsiya

4. Klassik sotsiologlarning nazariyalarida sotsial institutlar amal qilishiga ko'ra qanday ajratib ko'rsatiladi?

A) oddiy va murkkab

B) sotsial dinamika

C) sotsial statistika

D) qarama-qarshiliklar

5. Katta guruhlarni nechta turga bo'lish mumkin?

A) 2 ta

B) 3 ta

C) 4 ta

D) 5 ta

6. Kichik guruhlar deganda nimani tushunasiz?

A) ko'pi bilan bir necha o'nlab a'zolaridan iborat bo'lgan kam sonli guruhlar tushuniladi

B) ko'p sonli guruhlar tushuniladi

C) rasmiy guruhlar tushuniladi

D) norasmiy guruhlar tushuniladi

7. «Sotsial guruh» tushunchasiga yaqin bo'lgan tushunchani aniqlang?

A) Sotsial birlik tushunchasi

B) Ko'p sonli guruhlar tushuniladi

C) Sotsial katigoriya tushunchasi

D) sotsial oqim tushunchasi

8. «Referent guruh» termini ma'nosini aniqlang?

- A) inglizcha so'z, «mansub bo'lish»
- B) lotincha-jamiyat, arabcha-tushuncha
- C) yunoncha-ijtimoiy, lotincha-fan
- D) yunoncha-shaxs, lotincha-birlik

9. Madaniy sotsial institutlar tarkibiga quyidagilardan qaysilari kiradi?

- A) din, san'at, adabiyot bilan bog'liq muassasalar.
- B) tartibga rioya qilish va axloqni saqlab turish
- C) ishlab chiqarish va taqsimot
- D) jamiyat manfaatlarini qondirishga mas'ul bo'lgan sotsial guruh

10. Qaysi olim sotsiologiyada sotsial institutlar muammosini evolyutsion nazariya asosida o'rgangan?

- A) G.Spenser
- B) T.Parsons
- C) M.Veber
- D) E.Dyurkgeym

5-mavzu. OILA SOTSILOGIYASI VA UNING AHAMIYATI

Reja:

- 1. Oila sotsiologiyasining shakllanish asoslari.**
- 2. Oilaning vazifalari va strukturasi.**
- 3. O‘zbek oilasining tarixiy va hozirgi ko‘rinishi.**
- 4. Oilaviy xulq-atvor va nikohni tanlash omillari.**

Tayanch iboralar : *oila, nikoh, monogam, endogam, ekzogam, nuklear, egolitar, patrilokal, matrilokal, gomogen, geterogen, rekreativ, kommunikativ, relaksatsiya*

Oila sotsiologiyasi sotsiologiya fanining asosiy yo‘nalishlaridan bo‘lib, u nikoh va oilaning paydo bo‘lishi, rivojlanishi va vazifalarini bajarishini o‘rganadigan fan. Oila sotsiologiyasi oilaga xos ijtimoiy munosabatlar turlari, oila va nikohning tarkibi, vazifalarini, oilani kichik ijtimoiy guruh va ijtimoiy institut sifatida xususiyatlarini, nikoh va ajralishlarni, oilani rejalashtirishga ta’sir qiluvchi omillarni, oiladagi kelishmovchiliklar va ularni oldini olishni, oilaning boshqa ijtimoiy institutlar va ijtimoiy hayotning boshqa sohalari bilan o‘zaro munosabatini, nikoh – oila munosabatlarining tarixiy turlari va shakllarini, oila rivojlanishining tendensiyalarini o‘rganadi. Oila insonlarning eng qadimiy birliklaridan biridir. Oila sinflar, xalqlar va davatlardan ancha oldin paydo bo‘lgan. Oilaning ijtimoiy muhimligi va unga bo‘lgan qiziqishning so‘nmasligi, avvalo oilaning hayotni – inson zotini ishlab chiqarish, farzandlarni tarbiyalash, inson ehtiyojlarini eng qulay shaklda qondirilishiga asoslanadi. Oila nikoh, qarindoshlik, ma’naviy, iqtisodiy, huquqiy munosabatlar asosida insonlarni biriktiruvchi jamiyatning kichik bir bo‘lagidir. Oila va jamiyat bir-biriga chambarchas bog‘liq tushunchalardir. Insonning dunyoga kelishi yangi avlodning paydo bo‘lishi – avlodlar almashinuvi asosan oilada sodir bo‘ladi. Farzand tug‘ilib, kamolga yetib, shaxs sifatida shakllanishiga qadar lozim bo‘lgan barcha ta’lim-tarbiya oila muhitida beriladi. Insonning ota-ona, qarindosh-urug‘iga, qariyalarga, umuman atrof-muhitga bo‘lgan munosabatlari dastlab oilada shakllanadi. Shu bilan birga oila urf-odatlarini, qadriyatlarini avlodlardan avlodga yetkazuvchi sotsial institut hisoblanadi. Oila asosini erkak-ayol munosabati emas, balki er bilan xotin, ota-ona bilan bolalar munosabatlari ifodalaydi. Jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar

oila taraqqiyotiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Oiladagi ta'lim tarbiya xususiyatlari esa jamiyatda o'z aksini topadi. Shuning uchun oila va jamiyat o'zaro bog'liq holda rivojlanadi. Oila jamiyat mahsuli sifatida o'zini tashkil topishi, mavjudligi va rivojlanishi bilan jamiyat oldida qarzdordir.

Oila sotsiologiyasi endi rivojlanib kelayotgan bo'lib hozirda rus va chet el olimlarining ushbu soha bo'yicha nikoh va oila munosabatlari haqidagi asarlarida keng ko'lamda foydalanilmoqda. Oila sotsiologiyasining shakllanishi va rivojlanishi turli davlatlarda uzoq vaqt va ko'p qirrali bo'lgan. U ko'p, aniq faktlarga asoslangan ma'lumotlarni, oila va nikohga bo'lgan turli qarashlarni tahlil qilish va ularni barcha zamonlardagi mutafakkirlar tomonidan ma'nosiga tushunish kabi bosqichlardan o'tgan. Oila sotsiologiyasida nikoh ikkita asosiy yo'nalishga ajratiladi:

1. Nikoh va oilani tarixini o'rganish.
2. Zamonaviy oila va nikohni tahlil qilish.

Tarixiy yo'nalishda turli ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlarda oilani kelib chiqishi va rivojlanishi o'rganiladi. Amerikalik sotsiolog X.Kristensen ma'lumotlariga ko'ra oilani tizimli o'rganilishi XIX asrning oxirida boshlangan. Bunga qadar oila va nikohga bo'lgan qarashlarga din, mifologiya, falsafa o'zining kuchli ta'sirini ko'rsatgan. Ma'lumki, Platonning sotsiologik konsepsiyasida jamiyatning manfaatlari shaxs manfaatlaridan ustun turadi. «Benuqson, yuksak davlat – ayollar va farzandlar birligidir. Har bir nikoh davlatga foyda keltirilishi lozim» - deb yozgan Platon. Aristotel taxmin qilishicha sog' insonning tabiati uning siyosiy tizimga «kirishib ketishi» bilan aniqlanadi. Har qanday oila esa davlatni bir qismini tashkil etadi. Ingliz faylasufi **Tomas Gobbs** (1588-1679) ma'naviy va fuqarolik muammolarini ishlab chiqayotib, nikohga nopok, muqaddas tuyg'ulardan holi bo'lgan bir narsa deb qarashgan fikrlarni rad etdi. U nikohga uning ma'naviy qadriyatlarini qaytishini xohlardi. XVIII asr ma'rifatparvari, o'zining alohida demokratizmi bilan ajralib turgan **Jan Jak Russo** (1712-1778) jins o'rtasidagi ijtimoiy tengsizlikning huquqiyiligini inkor etgan. Lekin shu bilan birga Russo ulardagi tabiiy, funksional va qaysidir darajadagi ijtimoiy tafovutlarga ahamiyat bergan. U erkak va ayollardagi xususiyatlarga ikki tomonlama qarashni taklif etgan.

Nemis idealizmi klassiklari **Immanuil Kant** (1724-1804) va **I.Fixtening** (1762-1814) oila va nikohga bo'lgan qarashlari katta qiziqish uyg'otadi. Ular oila va nikoh muammolarini tabiiy, huquqiy jihatdan ayol va erkaklar tengsizligi teoriyasidan kelib chiqqan holda tahlil qilishgan. Ularning fikricha, nikoh – bu ma'naviy huquqiy institut bo'lib, jinsiy ishtiyoq kamdan-kam uchrashishi bilan qadrli bo'lib, qonunlar orqali tartibga solinishi lozim.

Nemis idealizmining yana bir mumtoz mutafakkiri **Gegel** (1770-1831) ulkan tarixiy his qilish qobiliyatiga ega bo'lgan. Oilaning muayyan shakli va mos kelgan ijtimoiy va siyosiy tuzum o'rtasidagi aloqani ko'ra bila olgan. Gegel shunday xulosaga keldiki, huquqiy munosabatlar oilaviy ittifoqning o'ziga yod holatlar. Bu xulosaning asosida oiladagi ruhiy-ma'naviy birlik va bu munosabatlarni tashqaridan huquqiy tartibga solishning bir-biriga zidligi haqidagi g'oya yotadi. Sotsiologiya fanining tan olingan asoschisi O.Kont oilani o'zgaruvchan va tarixiy kategoriya sifatida tushungan edi. Shu bilan birga oilani eng asosiy funksiyalarining (tashkil etuvchi) bajaruvchi asosiy ijtimoiy guruh deb hisoblagan. Olimlarning ishlarida, shu qatorda ijtimoiy fanlar sohasidagi ishlarda Ch.Darvinning evolyutsion nazariyasi katta ta'sir ko'rsatganligi ko'rinadi. Bu teoriyaning tarafdorlari fikricha jamiyatdagi turli sotsial hodisalar va institutlar tabiatga o'xshash ravishda rivojlanadi.

Ingliz faylasufi va sotsiologi **G.Spenser** (1820-1903) ijtimoiy institutlarni jamiyatning tizimli elementlari sifatida ko'rib chiqayotganda «uy institutlari» deb ataluvchi oila, nikoh, uy tarbiyasi kabi muammolardan boshlagan. U **jamiyat turi va oila turi** o'rtasidagi aloqalarni ochib ko'rsatdi. Sotsial taraqqiyoti ta'siri ostida kelib chiqadigan, oilaviy munosabatlardagi o'zgarishlarni tadqiq qilgan. U davrga evolyutsiya va progress, rivojlanuvchi ta'kidlanuvchi tadqiqotlar xos edi. U davrda ma'lumot yig'ish usullari juda jo'n (qiyin) bo'lgan. Ularning samaradorligi esa past bo'lgan. Analiz (tahlil) uslublarida ta'riflash ustun turar edi. Bu yo'nalish sotsial darvinizm deb atalgan.

Oila teoriyasining rivojlanishiga fransuz sotsiologi **Fredrik Le-Pley**(1806-1882) o'zining sezilarli ulushini qo'shgan.Uning fikricha, har qanday jamiyatda oila keyingi avlodlarni dunyoga keltiruvchi, yangi tug'ilgan odamlarda yaxshilikni rivojlantiruvchi, yomonlikni

bostiruvchi eng tinch vositadir. Agar oila kichik vahshiylarni jilovlashni eplay olmasa, oilaning o'zi aziyat chekadi, oxir oqibatda jamiyat ham vayron bo'ladi. Le-Pley monografik tadqiq etishning asoschisidir. U tekshiruvchi, kuzatish uslubi va texnikasini rivojlantirgan. Ko'p vaqt davomida (taxminan XIX asrning o'rtalarigacha) oila jamiyatning birlamchi o'ziga xos tabiatli bir bo'lagi sifatida o'rganilgan. Shuning uchun o'rta asr – antik davr va qisman yangi davr faylasuf olimlarini oila nafaqat o'ziga xos sotsial institut sifatida, balki uning umumiy, ijtimoiy tarkiblarga, eng avvalo davlatga bo'lgan munosabati qiziqtirgan.

Oila va nikohga tarixiy qarashlarning mustahkamlanishi 2 yo'l bilan amalga oshgan:

1. Oilaning o'tmishi, xususan xalqlarning oila-nikoh tartibining o'tmishini tadqiq etish.

2. Oilani turli ijtimoiy sharoitlarda o'rganish.

Birinchi yo'nalish boshida Shveytsariya olimi **Iogan Baxofen**(1815-1887) turadi. U oilaning tarixini o'rganishga asos soldi. Baxofen qadimiy mumtoz asarlarni tahlil qilish natijasida yakka nikohlilik davrigacha greklarda ham, osiyoliklarda ham nafaqat erkak kishi bir necha ayol bilan, balki ayollar ham bir necha erkaklar bilan jinsiy munosabatda bo'lganligini isbot qildi.

Oila sotsiologiyasining rivojlanishida buyuk fransuz olimi E.Dyurkgeymning ham ulushini ta'kidlashimiz lozim. Oila va nikoh haqidagi fanga «ijtimoiy guruh» teoriyasi ham ma'lum darajada o'z ta'sirini ko'rsatdi. Uning asoschisi amerikalik sotsiolog **Charlz Kuli** (1864-1929) bo'lib, u birlamchi guruhlar va ikkilamchi ijtimoiy institutlar orasida farq belgilarni ko'rsatib berdi. **Birlamchi guruhlar** – asosiy ijtimoiy guruhlar bo'lib, ijtimoiy, shaxslararo norasmiy munosabatlar bevosita muloqot, barqaror, kichik o'lchami bilan xarakterlanadi. **Ikkilamchi guruhlarda** – shaxsning ijtimoiylashuvi ro'y beradi.

XX asrning birinchi yarmi davomida Le-Pleyning empirik qarashlariga orientatsiya*⁷⁴ qilingan yo'nalish ustun turgan. Oilaning ijtimoiy muammolarini hal qilishga o'tish davri kuzatiladi. Konseptual apparat o'zgarmasa ham lekin empirik va mantiqiy tushuntirishga

* Orientatsiya - qarashlarga tayanish (olimlarga aks).

ehtiyoj sezilib turardi. G'arb oilasidagi o'zgarishlar muammosining qo'yilishi davri butun ijtimoiy tizimni larzaga solgan. Bu davrda oiladagi o'zgarish jarayonlarining ijtimoiy va sotsiologik jihatdan o'rganish muhimligini anglash ro'y beradi. Shu munosabat bilan jamiyatshunoslikda bundan oldingi davrda mavjud bo'lgan nazariy-metodologik va empirik materiallari asosida oilaning o'zgarishi muammosini yo'lga qo'yishga harakat hollari juda ko'p bo'lgan. Bu davrda chop etilgan ahamiyatli ishlardan biri amerikalik sotsiolog **Uilyam Ogbern** «o'zgarib borayotgan oila» (1929) kitobi.

Bizning asrimizni o'rtalarida yangi gipotezalarni tekshirishga harakat qilindi. Tadqiqotning asosiy yo'nalishi aniqlandi, shuningdek olingan natijalar asosida empirik materiallar yig'ib borildi. Bu davrda miqdoriy usullarning statistikadan foydalanishning ahamiyati o'sib bordi. Sotsial-psixologiyaning rivojlanishi boshlanib, ruhshunoslarning ta'siri ko'zga tashlana boshlandi va oilaga nisbatan ijtimoiy psixologik nuqtai nazar shakllanib bordi.

1945-yil E.Berdjes va X.Lokkning «Oila – institutdan ham do'stlikka» kitobi chop etildi. Chikago maktabining vakllari, oila hayotidagi o'zgarishlar institutlardan, (ya'ni) (oilaning an'anaviy shaklidan) hamdo'stlikka (oilaning zamonaviy shakli) o'tishi munosabati bilan ro'y berayotganligini isbot qilmoqchi bo'ldilar. Oila va nikoh mustahkamligi asosan er-xotinlarning psixologik say-harakatlariga bog'liq. Boshqacha qilib aytganda oila ijtimoiy institut sifatida o'zining barcha xususiyatlarini yo'qotganda, o'zining xohish va ehtiyojlarini amalga oshirish niyatida o'zaro harakatdagi shaxslarning mustaqil uyushmasiga – hamdo'stlikka aylanganda o'zgaradi. Berdjess va Lokkning bu asari sotsiologik jihatdan sodda bo'lgan. Lekin oilaning o'zgarishi haqidagi fikrlar boshqa olimlar tomonidan ahamiyatga olinib rivojlantirilgan. Bu davrni amerika olimi Kristenen «Paydo bo'layotgan fan davri» deb atadi. Bu paytda oila teoriyasida zarur bo'lgan masalalar: oilaning shakllanishi, er-xotinlarning mosligi, nikoh, qoniqish va uning muvaffaqiyati, uning mustahkamligi haqidagi fikrlar juda ko'p uchradi. Olimlar ko'pgina nazariy konsepsiyalar ishlab chiqdilar.

XX asrning 2-yarmidan oila sotsiologiyasining rivojlanishida «Sistemali teoriya qurilishi davri» deb nomlangan davr boshlandi. Aynan shu davrdan boshlab, oila-nikoh munosabatlariga oid ko'p sonli

emperik ma'lumotlar yig'ishi boshlandi. EXP ning tez sur'atlarda rivojlanishi olingan ma'lumotlarni yanada chuqurroq va jiddiyroq o'rganishga imkon yaratdi. Bu davrda oila muammosi – oila va nikoh barqarorligining buzilishi aktual va muhim masalaga aylandi. Nikoh barqarorligining buzilishi jamiyatda o'z aksini topadi. Natijada oila va nikohni tadqiq qilishga ijtimoiy talab ortdi. Avvaliga AQSH da, keyin Angliya, Avstriyada, Kanadada, Finlyandiyada, Fransiyada va boshqa Yevropa davlatlarida kechroq sobiq SSSR va Sharqiy Yevropa davlatlarida tadqiqot markazlarining soni ortib bordi.

Oilaviy jarayonlarni tahlil qilish uchun zarur bo'lgan tushunchalarni tartibga solishga intilish, bu tushunchalar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash muhim bo'lib qolgan. Bu jarayonda amerikalik sotsiolog **Talkott Parsonsning (1902-1979)** alohida o'rnini ta'kidlashimiz lozim. 50-yillarda u ma'lum darajada fanlarning o'zaro ta'siri uchun ochiq va maxsus masalalarni yechishda yaraydigan «ijtimoiy harakat tizimi» ni ishlab chiqish. Bundan tashqari ijtimoiy borliqni tushunchaviy, lug'aviy talqin etishiga imkon yaratdi. Amerika oilasini tahlil qilishda T.Parsons madaniy antropologiya va etiografiyada keng tarqalgan uslub, ya'ni - qarindoshlik terminologiyasini o'rganish uslubidan foydalangan. T.Parsons o'z hamkasblari bilan birgalikda jamiyatda er-xotinning rolini aniqlash borasida birinchi bor tadqiqot o'tkazdi.

Oila sotsiologiyasi bo'yicha bizning asrda (XX asr) chop etilgan barcha adabiyotlarni olsak ularni yarmidan ko'pi 1955-yildan so'ng paydo bo'lgan. 50% ga yaqin chop etilgan ishlar nazariya tuzish g'oyasiga ega. Taniqli sovet sotsiologi M. S. Matskovskiy bergan ma'lumotlariga ko'ra oila sotsiologiyasining rivojlanish davrida 80-yillarning oxiriga qadar 3000 dan ortiq shu sohaga oid ishlar chop etishdi. Ammo hozirgacha oila va nikoh sotsiologik teoriyasida rivojlanishga ehtiyoj sezilib turibdi. Sovet va zamonaviy avtorlarning ishlarida ilmiy tizimga murakkab nazariy tushunchalar kiritilgan, oilaga bog'liq hodisa va jarayonlarning tipologiya va klassifikatsiyalari yaratilgan.

Oila sotsiologiyaning nazariy ishlaridagi yutuqlarga turli ilmiy sohalarning umumlashuvini dalil qilib ko'rsatish mumkin:

- demografiyaning (ayniqsa tug'ilish va avlod yaratish ancha rivojlangan);

- sotsial-psixologiyaning (oilaviy kelishmovchiliklarni o'rganish va oila rivojlanish dinamikasi);
- pedagogikaning (oilaning tarbiyaviy vazifasini o'rganish);
- huquqning (nikoh va ajralishlarning hayotiy tomonlarini, oila a'zolarining mavqeini);
- iqtisodning (oilaning budjeti, oilaning iste'mol, oilaviy daromad, oilaning ishlab chiqish faoliyati);
- etnografiyaning (turli etnik guruhlardagi oilaning turmushi va madaniy xususiyatlari).

Sobiq SSSR dagi mashhur oila sotsiologlari – A.G.Xarchyov, M.S.Matskovskiy, N.G.Yurkevich, V.A.Susenko, A.I.Antonov, S.I.Golod, N.YA.Solovev. Sobiq sovet oila sotsiologiyasida A.G.Xarchyovning «SSSR da nikoh va oila» va M.S.Matskovskiyning «Oila sotsiologiyasi, nazariya, metodologiya va metodika muammolari» kabi ishlari katta ahamiyat kasb etgan.

2. Oilaning vazifalari va strukturasi

Oila insonlarning tabiiy-biologik nikoh, qon-qarindoshlik, iqtisodiy, huquqiy, ma'naviy munosabatlarga asoslangan turmush birligi va o'zaro javobgarlik orqali bog'langan ijtimoiy guruhdir. Bu oilaning bugungi shakliga berilgan mukammal ilmiy ta'rifdir. Oila – jamiyat taraqqiyotining mahsuli sifatida o'zining paydo bo'lish, rivojlanish tarixiga ega. Oilaning dastlabki shakli ibtidoiy jamoa davrida paydo bo'lgan. Ma'lumki, ibtidoiy jamoa tuzumi birinchi bosqichida – insonlar to'da-to'da bo'lib yashaganlar. Ular orasidagi jinsiy munosabatlar tartib-qoidaga ega bo'lmagan. Bir nechta erkak va bir nechta ayol farzandlari bilan oila bo'lib yashaganlar. Oilaning bunday shakli fanda – **poligamiya** (ko'p nikohlilik) deb ataladi. quldorlik davrida esa jamiyat taraqqiyotida yuz bergan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar asosan xususiy mulkning paydo bo'lish natijasida oilaning tarkibi ham, shakli ham o'zgardi. Dehqonchilik va chorvachilikning rivojlanishi ijtimoiy ishlab chiqarishda erkaklar qadrini oshirdi. Moddiy mahsulotlar yaratishda erkaklar ulushi yuqori bo'la boshladi. Natijada oila huquqiga asoslangan **patriarxal oila** vujudga keldi. (erkaklar ustunligi). Endi bir erkak oila boshlig'i bo'lib, u xotinlari, farzandlari va qullari bilan bir oila bo'lib

yashardilar. Bunday oilalar ko‘p xotinelilik, ya’ni – **poliginiya** asosida tashkil bo‘lgan – poligamiya oila shakli bilan **monogam** (bir nikohli) o‘rtasidagi oraliq oilalarni tashkil etganlar.

Quldorlik davridan feodalizmga o‘tish hamda feodal ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanishi oilaning monogam, ya’ni yakka nikohlilik ko‘rinishining paydo bo‘lishi asos bo‘lgan. Ushbu davrda xo‘jalik yuritishda ota-ona farzandlari, nevara-chevaralari bilan ishtirok etishgan. Kapitalistik ishlab chiqarish sharoitida esa yirik-yirik sanoat korxonalarining paydo bo‘lish natijasida mayda dehqon xo‘jaliklar, mayda hunarmand oilalar inqirozga uchradi. Bolalarning mehnatidan foydalanish, ularga ishchi kuchi sifatidagi talab asta-sekin kamayib boradi. Ko‘p bo‘g‘inli katta oila bo‘lib yashash hollari yo‘qola boshladi. Va oilaning yangi tuzilishi er-xotin va bolalardan iborat bo‘lgan **nuklear oila** va kabilar. Oilaning bugungi shaklida oila a‘zolari bir-birlari bilan umumiy turmush, iqtisodiy-mulkiy, ma’naviy, huquqiy, psixologik munosabatlar o‘zaro javobgarlik his-tuyg‘ulari bilan bog‘lanib turadilar. Oilada har bir oila a‘zosining o‘z ijtimoiy o‘rni bor. Oila asosini er-xotin tashkil etadi, lekin oilada er-xotin, ularning farzandlari, ota-onalari, opa-singillari, aka-ukalari va boshqa qarindoshlari yashashi mumkin. Oila tashkil topishiga, unda yashayotgan oila a‘zolarining ijtimoiy o‘ringa qarindosh-urug‘lik munosabatlariga, miqdoriga qarab, bir nechta turlarga bo‘linadi. Nikoh birligiga ko‘ra oilalar ikki turga bo‘linadi: **poligam va monogam**.

Oilaning eng ko‘p tarqalgan turi nuklear oila bo‘lib, unda er-xotin turmush qurmagan farzandlari bilan yashaydi. Agarda bironta farzandi turmush qurib, shu oilada yashasa, bunday oilalar **murakkab oila** hisoblanadi. Murakkab oilada ikki va undan ortiq oila yashaydi. Agar oilada er-xotin hayot bo‘lsa va birga yashasa, bunday oila – **tugal yoki to‘liq oila** deyiladi. Ularning biri oilada yashamasa yoki vafot etgan bo‘lsa, bunday oila **tugalmas yoki noto‘liq oila** deyiladi. Oila a‘zolarining qaysi ijtimoiy guruhga mansubligiga ko‘ra **ishchilar, xizmatchilar, ziyolilar, kolxozchilar oilasi** va hokazolar bor. Oila a‘zolarining miqdoriga ko‘ra oilalar shartli ravishda uch turga bo‘linadi:

1. Kichik oilalar (2-4 kishi).
2. O‘rta oilalar (5-6 kishi).
3. Katta oilalar (7 va undan ortiq).

Nikoh turlari:

1. **Monogam nikoh** – bir erkakning bir ayol bilan nikohi.
2. **Poligin nikoh** – bir erkakning bir necha ayol bilan nikohi.
3. **Poliandriya nikoh** – bir ayolning bir necha erkaklar bilan nikohi.
4. **Fraternal-poliandriya nikoh** – bir necha aka-ukalarning bir ayol bilan bo‘lgan nikohi.
5. **Sororal-poliginiya** – bir necha opa-singillarning bir erkak bilan nikohi.
6. **Ekzogam nikoh** – nikoh juftini (xo‘ja-xo‘jaga) guruhdan tashqarida tanlangan.
7. **Endogam nikoh** – n.j. guruh ichidagi a‘zo bilan tuzilgan.
8. **Patrilineal nikoh** – familiya, mol-mulk, ijtimoiy mavqei, otadan meros qoladi.
9. **Matrilineal oila** – onadan meros qoladi.
10. **Patriarxal nikoh** – oila boshlig‘i erkak.
11. **Matriarxal nikoh** – oila boshlig‘i ayol.
12. **Egolitar nikoh** – erkak va ayol o‘rtasida hokimiyat sharoitga ko‘ra taqsimlanadi (ishchi-ishchi).
13. **Gomogen nikoh** – er-xotin bir stratadan berilgan oilalar.
14. **Geterogen nikoh** – er-xotin turli sinf, qatlam va kastalardan bo‘lgan nikoh.
15. **Patrilokal nikoh** – yangi qurilgan yosh oila erkagining otasinikida turadigan oilalar.
16. **Matrilokal nikoh** – yangi qurilgan yosh oila kelinning otasinikida yashaydigan oilalar.
17. **Takroriy nikohlar** – ajrashgandan keyin tuzilgan nikoh. Unda nikoh a‘zolarining oldingi nikohidan farzandlari yashashi mumkin.
18. **Nuklear oila** – er-xotin va ularning nikohga kirmagan farzandlari bilan yashaydigan oila.

Oilaning vazifalari

Oila jamiyat bag‘rida tashkil topib, rivojlanishi bilan birga uning jamiyatda bajaradigan o‘z vazifalari, funksiyalari mavjuddir. Oilaning vazifalarini 3 guruhga ajratish to‘g‘riroqdir.

1. Oilaning demografik vazifasi.
2. Oilaning ijtimoiy vazifasi.
3. Oilaning iqtisodiy vazifasi.

Oilaning demografik vazifasiga – uning demografik faoliyati ya’ni, oilada farzandlarning tug‘ilishi, inson naslini jamiyatning davom ettiruvchi avlod yaratish kiradi.

Oilaning ijtimoiy vazifasiga – oilada farzandlarni tarbiyalash, inson sifatida kamolga yetkazish, ularning tabiatga, jamiyatga va o‘zaro bir-birlariga muhabbatni shakllantirish, dam olish va salomatligini tiklash kabilar kiradi.

Oilaning iqtisodiy vazifasiga – oila a’zolarini oziq-ovqat, kiyim-kechak va boshqa yashash uchun zarur bo‘lgan moddiy vositalar bilan ta’minlash kiradi. Oila o‘z mavjudligini saqlab qolish uchun o‘zining barcha vazifalarini bajarishi shart. Oila vazifalarining bajarilishi bir-biri bilan bog‘liq holda ro‘y beradi. Rivojlanish jarayonida oila vazifalari bir-biriga olish sifatida ta’sir etadi. Oilaning mohiyati va vazifalari dunyodagi barcha xalqlar uchun bir xil, lekin uning bajarilish darajasi ana shu xalqlar yashagan, yashab kelayotgan davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy, munosabatlarga, turmush tarziga, ularning urf-odatlarini, dini, qadriyatlariga bog‘liqdir.

Matskovskiy tomonidan oilaning funksiyalarining talqin qilinishi

No	Oilaviy faoliyat sohasi	Ijtimoiy funksiyalar	Individual funksiyalar
	1	2	3
1	Reproduktiv	Jamiyatning biologik jihatdan qayta tiklanishi	Farzandlarga nisbatan ehtiyojning qondirilishi
2	Tarbiyaviy	Yosh avlodning ijtimoiylashuvi. Jamiyatning madaniy davomiyligini qo‘llab-quvvatlash	Ota-onalikka, farzandlar bilan muloqot, ularni tarbiyalashga, farzandlar orqali o‘zini o‘zi amalga oshirishga nisbatan bo‘lgan ehtiyojning qondirilishi.
3	Xo‘jalik-maishiy	Jamiyat a’zolarining jismoniy sog‘lomligini qo‘llab-quvvatlash, bolalar parvarishi	Bir-biriga xo‘jalik maishiy xizmat ko‘rsatish

Jadvalning davomi

4	Iqtisodiy	Jamiyatning voyaga yetmagan va mehnatga qobiliyatsiz a'zolarini iqtisodiy jihatdan qo'llab-quvvatlash.	Oila a'zolarining bir-biridan moddiy vositalarni olishi
5	Birlamchi ijtimoiy nazorat	Oila a'zolarining hayotiy faoliyat turli sohalaridagi xatti-harakatini, shuningdek er-xotin o'rtasidagi, katta va o'rta avlod vakillari, ota-ona va farzandlar o'rtasidagi munosabatlardagi mas'uliyat va vazifalarni axloqiy jihatdan tartiblash	Oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlardagi zaruriy me'yorlarni saqlash yuzasidan axloqiy va huquqiy ta'qiqlarni shakllantirish va qo'llab-quvvatlash
6	Ma'naviy muloqot	Oila a'zolari shaxsini rivojlantirish	Oila a'zolari ma'naviyatining o'zaro boyishi. Nikoh asoslarining mustahkamlanishi
7	Sotsial maqomiy	Oila a'zolariga ma'lum sotsial maqomni yetkazib berish. Sotsial tuzilmani qayta tiklash	Sotsial jihatdan yuksalib borishga nisbatan bo'lgan ehtiyojni qondirish
8	Maishiy	Oqilona maishiy hayotni tashkil etish. Maishiy sohadagi sotsial nazorat	Birgalikda maishiy faoliyat, maishiy manfaatlarni qondirish
9	Ruhiy	Individlarning ruhiy (emotsial) turg'unlashuvi va ularning psixologik terapiyasi	Individlarning oilada psixologik himoya, ruhiy qo'llab-quvvatlashga erishishlari. Shaxsiy baxt va muhabbatga nisbatan ehtiyojlarning qondirilishi.
10	Seksual	Seksual nazorat	Seksual ehtiyojlarning qondirilishi

Turli adabiyotlarda oilaning asosiy funksiyalari sifatida quyidagilar ko'rsatiladi:

-iqtisodiy funksiya – oila iqtisodi, budjeti, daromadini rejali sarflash, kundalik xarajatga, zarur buyumlarga pul ajratish, bir necha yildan so'ng olinadigan narsalarga mablag' yig'ish, tejab ro'zg'or yuritish. Shu bilan birga o'sayotgan avlodda shu malaka va ko'nikmalarni shakllantirish, iqtisodiy masalalarni hal etishni o'rgatish;

-reproduktiv funksiya – jamiyatning biologik uzluksizligini ta'minlash, bolalarni dunyoga keltirish;

-tarbiyaviy funksiya – bolalarni aqliy, jismoniy, axloqiy, estetik tarbiyasini amalga oshirish;

-rekreativ funksiya – o'zaro jismoniy, moddiy, ma'naviy va psixologik yordam ko'rsatish, bir-birini salomatligini tiklash, mustahkamlash va oila a'zolarini dam olishini tashkil etish;

-kommunikativ funksiya – oila a'zolarining o'zaro muloqot va o'zaro tushunishga bo'lgan ehtiyojini qondirish;

-regulyativ funksiya – oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni boshqarish tizimini, birlamchi ijtimoiy nazoratni, oilada ustunlik va obro'ni amalga oshirishni o'z ichiga oladi. Bunda kattalar tomonidan yosh avlodni nazorat qilish va ularni moddiy va ma'naviy tomondan qo'llab-quvvatlashni nazarda tutadi.

-flyusitologik funksiya – shaxsiy baxtga erishishga bo'lgan ehtiyojning qondirilishiga intilish.

3. O'zbek oilasining tarixiy va hozirgi ko'rinishi

Revolyutsiyadan oldin (1917-y.) hozirgi O'zbekiston territoriyasi Rossiya imperiyasidan ham iqtisodiy, ham madaniy tomondan orqada qolgan, eng chekka milliy hudud hisoblanishi Turkiston hududi tarkibiga kiradi. O'rta Osiyo xalqlari oilalarini o'rganayotgan tadqiqotchilar rivojlanish jarayonida bir-birini o'rnini olgan oilaning ikki turi (2 fazosi) ga duch keladilar.

1. Katta patriarxal oila.

2. Kichik individual oila.

Oktabr revolyutsiyasiga qadar o'zbek aholisi uchun katta oilalar xarakterli edi. Aholi ko'pincha qadimdan mavjud bo'lgan katta

bo‘linmagan oilada yashardi. XIX asr ikkinchi yarmida katta patriarxal oila sekin-sekin bo‘linib, oilaning oraliq varianti yuzaga kela boshladi. Katta patriarxal oilaga kiruvchi insonlarning soni kamayib, XX asrning boshida bu son 10-12 kishini tashkil qilardi. Ba’zi oilalar esa bir necha o‘nlab, ba’zida 60-70 kishigacha tashkil topgan edi. Bu oilalar o‘z ichiga bir necha avlodning nikoh juftlarini olgan edi: ota-ona, ularning uylangan o‘g‘li, va shu kabilar.

XX asrning boshi uchun 3 emas balki 2 avlod nikoh juftlari: ota-ona va ularning uylangan o‘g‘illari yashashi xarakterli edi. Bo‘linmagan murakkab katta oilaning iqtisodiy asosi bo‘lib, otaning qo‘lida saqlanib qolgan er va boshqa ishlab chiqarish vositalari xizmat qiladi. O‘rta Osiyoning Rossiyaga qo‘shib olinishi davrida tovar pul munosabatlarining rivojlanishi va o‘zbek xalqi hayotiga kapitalizm elementlarining kirib kelinishi, shuningdek ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi katta, murakkab bo‘linmagan oila turining buzilish jarayonining tezlashishiga olib keladi. Aka-ukalar otasining o‘limidan so‘ng alohida yashashni boshlashadi. An’ana va odatga ko‘ra kichik o‘g‘il butun umr ota-ona bilan yashashi, otaning o‘limidan so‘ng uy va xo‘jalikni meros qilib olishi kerak edi. Katta bo‘lmagan oilalar bilan birga o‘sha paytda o‘zbeklarda individual kichik oila mavjud bo‘lgan. Ular er-xotin va ularning voyaga yetmagan o‘g‘li, farzandlaridan tashkil topgan. Kichik oilalar 2 xil tashkil topgan:

1. Katta oilaning bo‘linishi.
2. Nikoh juftining to‘ydan keyin alohida yashashni boshlagan.

Keyinchalik bu kichik oilalar bari bir bo‘linmagan murakkab oilalarga aylangan, ya’ni farzandlar uylanib, ota-onalar bilan yashayvergan. Revolyutsiyadan oldingi O‘zbekistonda oilalar islom dini asosida qurilgan bo‘lib, islom va shariat bo‘yicha er doimo oila boshlig‘i hisoblangan. Ayollar hali o‘ziga xos o‘rinni egallashgan: ona yuqori pog‘onada, uy yumushlarining katta qismini bajaruvchi kishilar esa quyi pog‘onada turadi. Otaga qarshi gapirish, u bilan bahslashish mumkin emas edi. Ota o‘g‘liga o‘zi kelin tanlar, hatto alohida yashagan holda ham o‘g‘illar ota yo‘lidan chiqmas edilar. O‘g‘il, qiz va xotin uchun otaning noroziligi eng katta baxtsizlik hisoblangan. XIX asrning oxiri va XX asrning boshida o‘zbek oilalariga xos xususiyatlaridan biri din va shariat tomonidan ruxsat berilgan ko‘p

xotinlik edi. Ko'p xotinlilik iqtisodiy imkoniyatlarga bog'liq bo'lganligi uchun ommaviy tus olmagan edi. U asosan o'ziga to'q oilalarda uchrar edi. Bu holda erning katta xotini oilada uyning xo'jayini hisoblangan va u kichik xotinlarning yumushlariga rahbarlik qilgan. Revolyutsiyaga qadar nikoh yoshi juda kichik bo'lganligi bilan xarakterlanadi. Nikoh uchun qizlar yoshi 13-14 yosh, erkaklar uchun 15-17 yosh odatiy hol bo'lgan. Ba'zi hollarda qizlarni 9-11 yoshda turmushga berishgan. Chunki shariat bo'yicha qizlar 9, bolalar esa 12 yoshda voyaga yetgan deb hisoblangan. O'g'il bolalarning yosh uylanishi boy, o'ziga to'q oilalarga mos edi. Kambag'al oilalarning bolalari 30-40 yoshda uylanishar edi. Erkakning 23-24 yoshida bo'ydoq bo'lishi uning kambag'alligidan dalolat berar edi. Kech turmush qurishning asosiy sababi qalin puli edi. Qalin miqdori kelin va kuyovning mulkiy holatiga bog'liq edi. Boy oilaning qizi uchun qalin kambag'al oilaning qiziga nisbatan ancha ko'p to'lanar edi. Chorvachilik rivojlangan (holda) hududlarda qalin chorva orqali, shaharlarda esa kiyim-kechak, to'y harakatlari, uy yoki naqd pul bilan to'lanar edi. Ba'zi hollarda 2 oila qizlari bilan almashib qalindan qutular edi. Sevgi orqali tuzilgan nikohlar juda kam bo'lar edi. Bunday nikohlar ko'pincha, yosh beva ayollar va ajrashganlar orasida uchrar edi. Uylanmagan yigitlar va qizlar bo'lajak turmush o'rtog'ini tanlash huquqidan mahrum edilar. Ular ota-onalarining xohishi bilan turmush qurganlar. Turkiston o'lkasida shariat bo'yicha ajrashish faqat erkakning qo'lida edi. Erkaklar o'zi xohlagan vaqtda hech qanday rasmiyatliksiz ajralish huquqiga ega edi.

Turkistonda oila-nikoh munosabatlariga avlodlar shajaralarning urf-odatlarini ta'sir qilgan edi. Aholi o'rtasida xo'ja, fuqaro, said kabi zotlarga bo'linishlar bo'lib, fuqarolar fuqarolar bilan, xo'jalar xo'jalar bilan, said saidlar bilan quda bo'lishi mumkin edi. Vaqt o'tishi bilan va jamiyatda turli o'zgarishlar ro'y berishi bilan oila-nikoh munosabatlari o'zgacha tus oladi. Hozirda O'zbekistonda nikohning asosiy shakli nuklear oila hisoblangan, lekin hozirgi vaqtda ham O'zbekistonda boshqa hududlarga nisbatan murakkab oilalar salmog'iga ko'plikni tashkil etgan. Shahar va qishloq oilalari oila a'zolari miqdoriga ko'ra ham farqlanadi.

4. Oilaviy xulq-atvor va nikohni tanlash omillari

Nikoh xulq-atvori nikohga bo'lgan ehtiyojni qondirishga yo'naltirilgan xulq-atvor bo'lib, nikoh juftini tanlash bilan bog'liq bo'lgan xulq-atvordir(ya'ni nikohiy saralash).Nikohiy saralash deb nomlanuvchi jarayon natijasida nikoh juftini tanlash mavjud bo'lgan nikoh juftligiga nomzodlar orasidan u yoki bu usul orqali yagona sherik tanlanadi va bu sherik keyinchalik «er» yoki «xotin» bo'ladi. Nikoh juftini tanlash tarixan konkret jarayon bo'lib,u jamiyatda mavjud bo'lgan iqtisodiy,ijtimoiy,sotsiomadaniy va boshqa shart-sharoitlarga bog'liq.Nikoh juftini tanlashning asosiy xususiyatlari turli madaniyat va tarixiy rivojlanishning turli bosqichlarida tanlashning imkoniy makoni va individual tanlash erkinligi darajasi bilan bog'liq.

1. 1-munosabatda,ya'ni nikoh juftini tanlashdagi imkoniyatlar makonini tanlashda barcha madaniyatlar ularda takroriy nikohga ruxsat berilish yoki berilmasligi bilan farqlanadi. Agar takroriy nikohlarga ruxsat berilsa, imkoniyat makoni juda keng bo'ladi va o'z ichiga nikohga kirgan va kirmagan insonlarni oladi. Bu yerda ayol yoki erkakning doimo nikoh qurish uchun yo'l ochiq(ular nikohdami yoki bo'ydoqmi buni ahamiyati yo'q)degan qoida mavjud.Amerika sotsiologi **B.Farber** fikricha, «har bir inson, nazariy jihatdan qarshi jinsdagi barcha shaxslarning potensial nikoh juftidir. Bunda insonning oilaviy holatining ahamiyati yo'q, chunki u keyinchalik tuzilishi ehtimoli bo'lgan keyingi nikohlarining jufti bo'lishi mumkin». Aksincha takroriy nikohlarga yo'l qo'yilmaydigan madaniyatlarda nikoh juftini tanlashdagi imkoniyat makoni tor bo'ladi va nikohdagilar bularning qatoriga kirmaydi.

2. 2-munosabatda,ya'ni individual tanlash erkinligi darajasiga ko'ra turli jamiyatlar farqlanadi.Ba'zi madaniyatlarda faqat ota-ona yoki boshqa qarindoshlar ko'rsatmasigi ko'ra nikoh juftini tanlash yo'lga qo'yilgan bo'lsa,ba'zilarida «erkin» tanlash oldinda bo'ladi va uning asosiy «agentlari» nikohga kiruvchilarning o'zi hisoblanadi. Lekin har qaysi sharoitda nikohga kirish va nikoh juftini tanlash o'zboshimchalik va beboshlik emas.Ular madaniy, ijtimoiy,psixologik va ba'zida sotsial-biologik omillarning ta'siriga bo'ysunadi.

Nikohni tanlash omillari.

Madaniy omillar nikoh juftini tanlashdagi eng keng va kuchli omil hisoblanadi. Ularning eng muhimi endogamiya-ekzogamiya qoidasi deb ataladi. Bu termin, odatda, Etnologiyada ikki qabila a'zolari o'rtasida nikohiy tanlash qanday amalga oshirilishini ta'riflaydi. Bu qoidaning funksionol roli shundaki, nikoh juftini tanlashda imkoniyat makonini cheklash va undan nikoh jufti bo'la olmaydiganlarni chetlatishdadir.

Oila sotsiologiyasida bu terminni qo'llash shartli va chegaralidir. Bunda **endogamiya qoidasi** deganda nikoh juftini faqat o'z etnik guruhi ichida tanlash imkoniyati tushuniladi. **Ekzogamiya qoidasiga** ko'ra o'z oilaviy guruhi a'zolari o'rtasida, ya'ni qon-qarindoshlar o'rtasidagi nikoh taqiqlanadi. Endogamiya qoidasi, «endogam bosim» ayniqsa etnik yoki irqiy tegishlilik haqida so'z borganda juda kuchli va qat'i. Ekzogamiya qoidasi universal bo'lib, ba'zi madaniyatlarda umuman rioya qilinmadi. Ekzogamiya qoidasi bo'yicha bir sulola yoki oila a'zolari o'rtasida nikoh ta'qiqlanadi va bu ta'qiq huquqiy me'yorlar bilan ham mustahkamlanadi. Barchaga ma'lum bo'lgan inestet hodisasi (ya'ni yaqin qarindoshlar, ota-ona va farzandlar, aka-singillar, tog'a-jiyanlar o'rtasidagi nikoh) sotsiomadaniy taqiqning yaqqol misoli bo'la oladi.

Nikohiy tanlashning sotsiologik omillariga **gomogamiya** va **yaqinlik** (qo'shnichilik) ham taalluqlidir. «Gomogamiya» odatda, o'xshash va umumiy xarakteristikaga-psixologik, sotsial, jismoniy va h.k.ga ega bo'lgan insonlar o'rtasidagi nikohni ta'riflashda qo'llaniladi. Endogamiya va gomogamiya tushunchalari bir-biriga yaqin bo'lib, ularning farqli tomoni shundaki, etnosdagi endogamiya sotsiomadaniy majburlash, ya'ni individni nikoh juftini tanlashda aniq harakatga majburlaydi. «Gomogamiya» sotsiologik tushuncha bo'lib, unga ko'ra o'xshash xarakteristikali insonlar o'rtasidagi nikohlar, bir-biridan individual xarakteristikasi bilan farq qiladigan insonlar o'rtasida nikohdan ko'ra ehtimoli ko'proq.

Gomogamiyani nikohiy tanlashning asosiy omili deb hisoblaydigan sotsiologik teoriyalar ta'kidlashicha, bu sohada asosiy xarakteristikalar quyidagilar bo'lishi mumkin:

- 1) nikohga kiruvchilar yoshi;
- 2) ijtimoiy maqomi;

- 3) ma'lumotlilik darajasi;
- 4) intellekt darajasi;
- 5) tashqi ko'rinish va h.k.

Nikohiy tanlashda yaqinlik deganda makoniy, territorial yaqinlik, qo'shnichilik, shuningdek, bir korxonada ishlashlik yoki bir joyda o'qish nazarda tutiladi. Yaqinlikning roli shundaki, insonlar bir joyda yashasa, ishlasa yoki o'qisa o'xshash shaxsiy va ijtimoiy xarakteristika, shuningdek, qadriyatlar va qiziqishlar o'xshash bo'lgan nikoh jufti bilan uchrashish va muloqatda bo'lishi ehtimoli yuqori bo'ladi. Bo'lajak nikoh juftini tanlashda insonlar, xususan qizlar otasining, o'g'il bolalar esa onasining obraziga qiyoslagan holda tanlashadi (Z.Freyd).

Nikohni tanlash teorialari.

Sotsial yondashuvning e'tiborini tortadigan jihatlaridan yana biri, insonlarning o'z bo'lajak turmush o'rtoqlarini izlashda qoidaga binoan o'z ota-onalarining timsoliga o'xshashini istaydi, ya'ni qizlar ba'zi bir jihatlar bilan otasiga, yigitlar esa onasiga o'xshash turmush o'rtog'ini tanlash tendensiyasiga ega bo'lishi haqidagi taxmin hisoblanadi. Shu bilan birga ularning «katta»lari farzandlar uchun shu jinsdagi ota yoki ona modeli hisoblanadi. Bu taxmin jinsiy obyektini tanlashda inson tomonidan sevgining eng dastlabki obyektini, ya'ni ota-onalar energiyasini qorishtirib yuborish kuzatiladi, deb ta'kidlovchi **Z. Freyd** nazariyasidan kelib chiqadi.

Boshqacha aytganda, Z. Freydning fikriga ko'ra erkak onasiga, ayol esa otasiga o'xshash juft izlaydi.

Sotsiologiya adabiyotida bu tezisni tasdiqlovchi ma'lumotlarni topish mumkin. Xususan, D. Edlichkaning 7000 er-xotin juftlari tadqiqotida so'ralgan juftlar yig'indisiga er-xotinlardan birining ota yoki onasiga o'xshashligini topish ehtimoli nazariy jihatdan tasodifiy tanlovda yuz berishiga nisbatan ancha yuqori ekani ma'lum bo'ldi⁷⁵.

D.U. Glenn va P.T. Barretlarning ko'rsatishicha, to'ng'ich o'g'il, keyingi o'g'illarga nisbatan juda yosh uylanish; yoshi ulug' otasi bor erkak kechroq uylanish; etnik jihatdan aralash oiladagi farzandlar o'z juftlarini aralash oilalardan tanlashlari; va nihoyat kishilar jismoniy

75 Вишнеvский А. Г. Демографическая революция. М., 1976.

jihatdan o'zinkidan ko'ra qarama-qarshi jinsning ota-onasiga o'xshash kishilar bilan ittifoqqa ko'proq havasmandlar⁷⁶.

Ijtimoiy- psixologik jihatdan esa nikoh juftini bunday tanlashda inson qarama-qarshi jinsning ota-onasiga o'xshash kishini tanlashda, shaxsiy tavsif va ma'lum qadriyatlar jihatidan ham yaxshi tanish nimanidir tanlashi o'z tasdig'ini topadi. Bunday tanlov «ma'lum jihatdan maishiy qulaylikni ta'minlaydi, umumiy qadriyatlar esa sheriklarning o'zaro aloqalarini o'rnatishlariga yordam beradi, Chunki kishilarga doimo ular bilan kelishuvlar yoqadi»⁷⁷.

Nikoh tanlovining yana bir ijtimoiy-psixologik nazariyasi **R.F. Uinchning** Komplementar ehtiyojlar nazariyasi (KEN-nazariyasi)⁷⁸. Bu nazariyaning asosiy tezisi shundan iboratki, kishilar o'z turmush juftlarini tanlashda psixologik xususiyatlari Shaxsiy xususiyatlariga qarama-qarshi va komplementar (qo'shimcha) bo'lganlarni afzal ko'radilar. Masalan, Uinch fikriga ko'ra qo'rqqoq va bo'ysunishiga moyil kishilar kuchli va bir so'zli juftni afzal ko'radi. Bu shaxs doimo o'z ehtiyojlarini qondirish darajasini oshirishga intilishi bilan bog'liq.

Uinchning fikriga ko'ra erkak va ayollarning o'ziga xos ehtiyojlari bir-birlariga komplementar bo'lgan holdagina bunga erishiladi. Uinchning KEN nazariyasi «**qarama-qarshiliklar bir-biriga intiladi**» degan xulosa sifatida ifodalanishi mumkin. Uning asosi Uinch Shimoli-g'arbiy universitetda 25 nikoh juftlari yordamida o'tkazgan kuzatuvlari hisoblanadi. Uinch o'z nazariyasining to'g'riligiga ishongan bo'lsa-da, boshqa tadqiqotlar unga tanqidiy yondashdilar. Bunda Meyyor va Pepperlarning Uinchning kashfiyoti yoki noto'g'ri metodologiya, yoki nikoh juftlarini o'rgangani tufayli artefaktdir, degan mulohazalari xarakterlidir⁷⁹.

Bundan tashqari, boshqa mualliflar Uinchning yondashuvidan uzoqlashib, uning nazariyasini takomillashtirishga uringanlar. Bulardan biri **R.Senterning Instrumental nazariyasi** hisoblanadi⁸⁰.

76 Вишневский А. Г. Воспроизводство населения и общество. М., 1937.

77 Вишневский А. Г. Эволюция семьи в СССР и принципы семейной политики// Семья и семейная политика (Демография и социология). М., 1991. С. 16-13.

78 Волков А. Г. Семья- объект демографии. М., 1986.

79 Волков А. Г., Сороко Е.Л. Имитационная модель демографического развития семьи// Демографические процессы и их историческом развитии. М., 1937.

80 Вольфсон С. Я. Социология брака и семьи// Старый и новый быт. 1927.

U kishilar nikoh jufti sifatida xulqi va boshqa tavsiflari ularning ehtiyojlari uchun yuqori daraja qoniqish va kam xarajatlarni ta'minlaydi (yoki ta'minlaganday tuyuladi)ganlarini tanlashga intiladilar, degan taxmindan kelib chiqqan. Bunda, Uinchdan farqli o'laroq, Senter taxminiga ko'ra ba'zi ehtiyojlar, boshqalariga nisbatan ko'proq ahamiyatli, Chunki ba'zi ehtiyojlar uchun farqli bu farq nikoh jufti uchun bir xil, boshqa ba'zilari uchun o'zgacha. Masalan, Senterning fikriga ko'ra erkaklarning ustunligi ayollar uchun muhim qadriyat, erkaklarga esa ayollarning ustunligi uncha yoqmaydi.

Teskari vaziyat esa g'amxo'rlikka ehtiyoj singari holatda ma'lum ahamiyatga ega. Bundan Senterning gender kongruentligi tamoyiliga muvofiq, erkaklar uchun tipik bo'lgan qadriyatlar (ehhtiyojlar) ayollar uchun tipik bo'lgan ehtiyojlar bilan pozitiv korrelyatsiyada bo'lishi lozim, degan xulosa kelib chiqadi. Xususan, Senterning taxminicha, juda yaqinlik erkakning ustunligi ayolning samimiylig, himoya, g'amxo'rlikka ehtiyoj sezishiga zid turganida o'z o'rniga ega bo'ladi⁸¹.

Oila qurish tomon bo'lgan yo'lni aslida "nikoh motivlari - nikoholdi omillari - nikoh - oila" shaklida tasavvur qilish mumkin. Bu shuni anglatadiki, nikohga chorlovchi motivlar oila qurishda muhim rol o'ynovchi holatdir. Umuman motiv yoki motivatsiya - bu qiziqtiruvchi omil, ma'lum bir faoliyatning yuzaga kelishiga asos bo'luvchi turtki, ehtiyojlarni amalga oshirishga harakatlantiruvchi istaklardir⁸².

Maxsus adabiyotlarda ko'plab oila motivlarni umumlashtirgan holda bir qancha guruhga ajratiladi:

- sevgi tufayli oila qurish;
- moddiy yoki o'zga manfaatdorlik tufayli oila qurish;
- stereotip bo'yicha oila qurish.

Qaysi motiv nikoh va oila mustahkamligini kuchliroq ta'minlaydi, degan savolga javob berish oson emas. Albatta, o'z-o'zidan sevgi asosiga qurilgan nikoh va oila mustahkam bo'ladi, degan fikr dastavval odamning xayoliga keladi. Mutaxassislar fikriga ko'ra ham, sevishib turmush qurgan juftliklarning aksariyati eng baxtli oilaviy

81 Воспроизводство населения и демографическая политика в СССР/ Под ред. Л. Л. Рыбаковского. М., 1987.

82 Холбеков А., Идиоров У. Социология (изошчи луғат-маълумотнома). –Т.: Ибн Сино номли нашриёт, 1999, 90-бет.

hayot kechiradilar. Lekin statistik ma'lumotlarga ko'ra ajralishlarning ko'pchilik qismi ham aynan sevishib oila qurgan juftliklarga to'g'ri kelar ekan⁸³.

Sevgi, albatta, sevishganlar bir-birlarini e'zozlab, avaylab, o'zaro manfaatlarini uyg'unlashtirgan holda yashasalar, oilani mustahkamllovchi kuch bo'lib xizmat qiladi. Lekin nikohdagi shaxs turmush o'rtog'ini emas, o'zini sevsa, o'z manfaatidan voz kechib, sevgisini ehtiyotlab yashamasa, unda haqiqiy sevgining bo'lishi mushkul. Ko'pincha oila uchun jafo chekmasdan turib vafo kutish oqibatida yoshlar oilaviy hayotdan kutgan narsalari qolib ketib, mutlaqo noxush holatlarga duch keladilar. Bunday holda sevgi oila mustahkamligiga xizmat qilmaydi.

Moddiy manfaat tufayli oila qurish ko'pincha oilaviy hayotda kutilgan maqsadga olib kelmaydi. Chunki, ko'zlangan maqsadga bu holda ko'pincha erishilmaydi, bu esa ulug' shoir Alisher Navoiy "g'urbatda g'arib shodmon bo'lmas emish" deganlaridek, oilaviy baxtni sarobga aylantirib qo'yadi. Oilaviy hayot uqubatga aylanadi, oila dengizda halokatga uchragan kema misol inqirozga yuz tutadi.

Agar statistikaga ishonadigan bo'lsak, eng mustahkam oilalar stereotip bo'yicha, ya'ni hamma qilgan ishni qilish qabilida oila qurgan juftlarga to'g'ri kelar ekan. Bunday oilalarda ajrashishlar miqdori oldingi ikki motiv asosida qurilgan oilalarga nisbatan kam ko'rsatkichni tashkil etar ekan⁸⁴.

Shunday ekan, qanday motiv asosida oila qurish lozim degan muammo tug'ilishi tabiiy. Albatta, har bir yosh o'z taqdirini o'zi hal qiladi. Ammo, nima bo'lganda ham oila mustahkamligini ta'minlovchi muhabbat tuyg'ulari hayotiy tajriba, chuqur mulohaza bilan uyg'unlashgan holda oilaviy baxtni ta'minlash mumkinligini yoddan chiqarmaslik zarur.

Oila mustahkamligiga bevosita aloqador bo'lgan nikoh oldi omillarini guruhlashtirishda yoshlarning oila qurgunlariga qadar bir-birlarini qancha vaqt bilganliklari, ular qanday sharoitlarga ko'ra tanishib oila qurishlari muhim ahamiyatga ega. Biz tadqiqotimizning tegishli joyida bu haqda to'xtalgan edik. Biz ta'kidlagan edikki, xalqimizda har doim ham yoshlarning o'zlari boshqalarning

83 G'.Shoumarov, A.Sog'inov va b. Oila psixologiyasi . T.: "Sharq" 2010. 132- bet.

84G'.Shoumarov, A.Sog'inov va b. Oila psixologiyasi . T.: "Sharq" 2010. 132- 133 betlar.

aralashuvisiz bir-birlarini ma'lum bir muddat bo'lajak turmush o'rtoqlari sifatida bilib yurishlari, bir-birlarining shaxsiy xususiyatlari, mijozlari, dunyoqarashi haqida aniqroq ma'lumotlarga ega bo'lishlariga ahamiyat berilavermaydi. Vaholanki, bu holatlar ularning kelgusi hayotlariga favqulodda ta'sir o'tkazishi mumkin.

Maxsus adabiyotlarda yoshlar bir-birlarini qancha muddat davomida bilsalar, ularning bo'lajak hayotlari qanchalik mustahkam bo'ladi degan masalaga e'tibor qaratib kelinadi. Bunda nikohgacha tanishish muddatining qisqaligi maqsadga muvofiq emas deb baholanadi. Ayrim tadqiqotlarga ko'ra, oila qurgunga qadar bir-birlarini bir oy va undan kam vaqt bilgan er-xotinlar miqdori ajrashib ketgan er-xotinlar orasida ko'pchilikni tashkil qiladi. Shuningdek, bir-birlarini oila qurgunga qadar 5 - 10 yil va undan ko'p vaqt bilishlari ham bo'lajak er-xotinlarning bir-birlariga nisbatan hissiyligining o'tmaslashib qolishiga olib kelishi ham mumkin ekan. Shu ma'noda psixologik adabiyotlarda bo'lajak er-xotin sifatida bir-birlarini yarim yildan bir yilgacha bilish eng maqbul muddat deb ko'rsatiladi. Bu vaqtda yigit-qizlar bir-birlari haqida yetarli bilimlar, ma'lumotlarga ega bo'lishga ulgurishar ekanlar.

Oila ijtimoiy institutlar sifatida jamiyat paydo bo'lishi, shakllanishi davrida paydo bo'ladi. Oilaning shakllanishi va faoliyati jarayoni qadriyat me'yori o'lchagichi bilan bog'liq. Masalan: bir odamning yoqtirish, uni turmush o'rtog'i sifatida tanlash. Er-xotin, qarindosh-urug', ota-ona va bolalar o'rtasidagi seksual me'yor, intizom axloq tartiblaridan foydalanish va ularni bajarmaslik sanksiyalari. Bu qadriyatlar me'yorlar va sanksiyalar mazkur jamiyatda o'zgaruvchan er-xotin o'rtasidagi munosabatlar ko'z oldiga keladi. Bu munosabatlar ularning jinsiy hayotini tartibga soladi va oilaviy ota-onalik, qarindosh-urug'chilik majburiyatini va huquqlarini o'rgatadi.

Taraqqiyotning dastlabki bosqichida erkak va ayol o'rtasidagi munosabat, katta va kichik o'rtasidagi, avlod va ajdod an'analari asosida sinkret me'yor va intizom namunalariga asoslangan bo'lib, diniy va axloqiy nuqtai-nazaridan qaralgan. Davlat paydo bo'lishi bilan oilaviy hayotni boshqarish huquqiy tus oldi. Nikohni huquqiy shakllantirish nafaqat oila, balki davlatning o'ziga ham ma'lum bir mas'uliyatni yukladi. Ijtimoiy nazorat va sanksiyalarni jamiyat fikrigina emas, balki davlat organlari ham amalga oshiradilar. Oilaning

birinchi vazifasi A.G.Xarchyovning fikricha aholini tabiiy to'ldirish bolaga bo'lgan talabni qoniqtirish, bu shaxsiy reja shu bilan bir qatorda oila bir qator quyidagi vazifalarni bajaradi:

-tarbiyaviy vazifa – yosh avlodni ijtimoiylashtirish, jamiyatning madaniyatini rivojlantirish;

-xo'jalik maishiy vazifa – jamiyat a'zolarining jismoniy sog'lig'ini saqlash, bolalar va qariyalarga mehribonlik;

-iqtisodiy vazifa – bir oila a'zolariga ikkinchi oila a'zolari uchun moddiy mablag' olish, voyaga yetmagan va mehnatga layoqatsiz oila a'zolarini iqtisodiy qo'llash;

-birlamchi ijtimoiy nazorat muhiti – hayot faoliyatini turli muhitda oila a'zolarining xulq-atvorini axloqiy tartibga solish, shuningdek, er-xotin, ota-ona va bola, o'rta va katta avlod o'rtasida mas'uliyat va majburiyatlarning tartibga solish;

-ma'naviy muloqot – oila a'zolari shaxsiyatlarining rivojlanishi, o'zaro ma'naviy kamol topishi;

-ijtimoiy mavqe – oila a'zolarini ma'lum bir ijtimoiy mavqeini taqdim qilish, ijtimoiy tarkibni qayta ishlash;

-hordiq chiqarish – samarali dam olishni tashkillash, dunyoqarashlar, ehtiyojlarni o'zaro rivojlanishi;

-hissiyot-ruhiy himoya, his-tuyg'uni qo'llab-quvvatlash, shaxslarni emotsional barqarorligi va ruhiy terapiya.

Oilani ijtimoiy institut sifatida tushunish uchun oiladagi vazifalarni tahlili katta ahamiyatga ega. Oilaviy vazifa (rol) jamiyatdagi insonning ijtimoiy rollarini ko'rishlaridan biri. Oilaviy rol shaxsning faoliyati va o'z o'rnini bilan belgilanadi. Eng avvalo, er-xotinlik roli (er-xotinning vazifasi) ota-onalik vazifasi, bolalar (o'g'il, qiz, aka, singil) vazifasi va hokazo. Oilaviy rolning ijrosi qator shartlarini, eng avvalo rol timsolining bajarilishidan iborat. Shaxs o'ziga berilgan rolni, ya'ni oilada er yoki xotin bo'lish, oilaning kattasi yoki kichigi bo'lish vazifasini yaqqol ko'z oldiga keltirmog'i zarur. U yoki bu vazifa unga qanday me'yor qoidalarini yuklashini bilishi kerak. O'z intizomi obrazini shakllantirish uchun shaxs oilaviy rol tarkibida o'zining va boshqalarning o'rnini aniq belgilashi shart. Masalan: u oila boshlig'i rolini bajara oladimi, qisman yoki butunlay oilaning moddiy tutqichi bo'la oladimi?

Oilani muvaffaqiyatini shakllantirish uchun oilaviy rol talab

qiluvchi vaziyatlarda o'zini tuta bilishi ham e'tiborga ega. Masalan: u yoki bu boy odam oilaning boshqa a'zolarini moddiy ta'minlab kelgan. Ammo, keyinchalik u odam moddiy qiyinchilikka uchrab qoldi deylik, moliyaviy ahvol o'zgardi va vaziyatning o'zgarishi shu xaxoti uning rolini o'zgartirishni taqozo etadi.

Oiladagi rol munosabatlari rol kelishuvchiligi yoki rol ziddiyati bilan ham ifodalanishi mumkin. Sotsiologlarning fikricha rol ziddiyati ko'pincha quyidagilardan kelib chiqadi.

1. Rol obrazining ziddiyati. Bunda rollar noto'g'ri shakllantirilgan, noto'g'ri bo'lingan bo'lishi mumkin.
2. Rollar orasida ziddiyat, undagi qarama-qarshilik to'g'ri rollardan kelib chiqqan, rol yakunlaridan kelib chiqadi. Bunday ziddiyatlar ko'p avlodli oilalarda ko'proq uchraydi. Ikkinchi avlod vakillari bir vaqtning o'zida ham bola, ham ota-ona rolini bajarishlari kerak.
3. Rol ichidagi ziddiyat, bunda qarama-qarshi talablar qo'yiladi. Zamonaviy oilada, bu muammoning sababi ko'pincha ayol kishidir. Oilada ayol kishi beka bo'lishi. Bolalarni tarbiyalash, oila a'zolariga qarshi roli ajratilgan. Zamonaviy oilalarda erkak bilan birgalikda oilani moddiy mablag' bilan ta'minlash roli ham ajratilgan.

Agar ayol ijtimoiy yoki kasb tomonidan erga nisbatan yuqori mavqega ega bo'lsa va o'z mavqeini oilaviy munosabatlarda ham qo'llasa, ziddiyat yana ham jiddiylashadi. Bu vaziyatda er-xotinning sabablari ichida alohida o'rnini tutadi. Masalan: qiz bola turmushga chiqqach oiladagi bekalik yoki onalik rolini bajarishni xohlamaydi, avvalgiday turmush tarzini davom ettirishga harakat qiladi.

Zamonaviy jamiyatda oilaning zaiflanish jarayoni uning ijtimoiy instituti sifatida ijtimoiy faoliyatning o'zgarishi rolsiz oila munosabatlarini kuzatmoqda. Shaxslarning ijtimoiylashishida oila o'zining yetakchilik vazifasini yo'qotmoqda. An'anaviy ayolga berilgan bekalik, onalik roli erkakka berilgan mulkka yagona xo'jayinlik roli, oilaning iqtisodiy mustaqilligini saqlash roli bir-biri bilan almashib borayotganligini ko'pchilik xristian va budda madaniyatiga ega oilalarda ko'rish mumkin.

Mamlakatlarda oilada ayollar iqtisodiy ta'minlanishni barcha erkak zimmasiga yuklatilgan vazifalarni o'zlarining zimmalariga

yuklashlari oilaviy qarorlarni, masalalarni hal qilishlari kuzatilmoqda. Bu hol oila faoliyatini o'zgartirib yuboradi va jamiyat qator pozitiv va negitav oqibatlarni olib keladi. Bir tomondan ayol o'zligini oilada teng huquqqa ega ekanligini hal qildi. Ikkinchi tomondan, ziddiyatli vaziyatni kuchaytirdi. Tug'ilish jarayonining kamayishi va o'limning ko'piyishiga olib kelgan demografik intizomiga ta'sir qildi.

Nazorat savollari

1. Oila sotsiologiyasining fan sifatida shakllanishi asoslarini yoriting.

2. Oilaning sotsial mohiyati va strukturasi haqida nimalarni bilib oldingiz?

3. O'zbekistonda oilaga qaratilgan ijtimoiy siyosat to'g'risida nimalarni bilasiz?

4. Oilaning reproduktiv, iqtisodiy va ma'naviy funksiyalarining mohiyatini izohlang.

5. Oila qurish motivlari va nikohiy tanlash teoriyalari haqida tushunchangizni bayon eting.

6. Bugungi kunda zamonaviy o'zbek oilalarida uchrayotgan muammolar haqida fikringizni bayon eting.

Test savollari:

1. Quyidagilar orasidan oilaning institut sifatidagi asosiy funksiyasini belgilang

- A) Tarbiyaviy funksiyasi
- B) Iqtisodiy funksiyasi
- C) Rekreativ funksiyasi
- D) Reprodukativlik funksiyasi

2. Nuklear oila bu...

- A) Er-xotin turmush qurmagan farzandlari bilan yashaydigan oila
- B) Nikoh juftini (xo'ja-xo'jaga) guruhdan tashqarida tanlaydigan oila
- C) Endogam nikoh – n.j. guruh ichidagi a'zo bilan tuzilgan
- D) Patrilineal nikoh – familiya, mol-mulk, ijtimoiy mavqei, otadan meros qoladi

- 3. Odatda, o'xshash va umumiy xarakteristikaga-psixologik, sotsial, jismoniy va h.k. ga ega bo'lgan insonlar o'rtasidagi nikohni tanlash omili....**
- A) Gomogamiya qoidasiga ko'ra
 - B) Ekzogamiya qoidasiga ko'ra
 - C) Endogamiya qoidasiga ko'ra
 - D) Madaniy omilga ko'ra
- 4. Oila a'zolarining miqdoriga ko'ra oilalar shartli ravishda necha turga bo'linadi?**
- A) 2 turga
 - B) 3 turga
 - C) 4 turga
 - D) 5 turga
- 5. Maxsus adabiyotlarda yoshlarning bo'lajak hayotlari mustahkam bo'lishi uchun qancha muddat davomida bir-birlarini bilishlari maqsadga muvofiq hisoblanadi?**
- A) Bir oy va undan kam
 - B) Besh yildan ko'p
 - C) O'n yildan ko'p
 - D) Yarim yildan bir yilgacha bilish

6-mavzu. SHAXS SOTSILOGIYASI VA DEVIANT XULQ-ATVOR

Reja:

- 1. “Inson”, “individ”, “shaxs” tushunchalarining mohiyati.**
- 2. Shaxs to‘g‘risidagi asosiy sotsiologik nazariyalar.**
- 3. Shaxs ijtimoiylashuvi va uning bosqichlari.**
- 4. Deviant xulq-atvor (og‘ma xulq-atvor) tushunchasi va uning turlari.**

Kundalik hayotda “inson”, “individ”, “shaxs” tushunchalari yagona mazmunda qo‘llaniladi. Ammo sotsiologiya fani doirasida mazkur tushunchalar sinonim sifatida talqin qilinmaydi, ular o‘rtasida ma’lum farqlar va o‘ziga xos xususiyatlar bor.

“Inson” tushunchasi yer yuzidagi barcha odamlarga xos bo‘lgan xususiyatlarni anglatuvchi umumiy tushuncha sanaladi. Bunda insonning inson zotiga tegishli ekanligini bildirish asosiy maqsad sanaladi.

Butun insoniyat emas, balki ularning aniq bittasi to‘g‘risida gap borganida “individ” tushunchasi ishlatiladi. “Individ” tushunchasi aniq sotsial va psixologik xususiyatlarga ega bo‘lgan insonni anglatadi, “aniq bir inson”.

Shaxs – bu insonning o‘z jamiyati tizimiga oid bo‘lgan sifatiy belgisi bo‘lib, uning ijtimoiy munosabatlarga kirishganidan darak beradi hamda birgalikdagi faoliyat va muloqotida o‘z ifodasini topadi. Ikkinchidan, shaxs – bu sotsial munosabatlarning subyekti va mahsuli sanaladi. Hozirgina dunyoga kelgan go‘dak hali o‘zida shaxsni mujassamlashtirmagan bo‘ladi. U individ sanaladi. Shaxs bo‘lishi uchun inson ma’lum rivojlanish va shakllanish bosqichlarini bosib o‘tishi kerak bo‘ladi. Mazkur rivojlanishning asosiy shartlari sifatida biologik, genetik meros bilan birgalikda sotsial muhitning mavjudligi muhim sanaladi.

Shaxsning sotsial strukturasi o‘zgaruvchan bo‘ladi. Chunki inson butun hayoti davomida yangi axborotlarni qabul qiladi va ulardan xulosa chiqargan holda rivojlanib, takomillashib boradi. Shunga ko‘ra, u o‘z faoliyatini o‘zgartirishi, xatti-harakatlarini boshqacha turda amalga oshirishi, amallarining motivatsiyasini o‘zgartirishi mumkin.

Aynan shuning uchun shaxsning sotsiogen komponenti sotsiologlar tomonidan katta qiziqishlarga sabab bo‘ladi.

Sotsiologiya shaxsni o‘rganish davomida u yashayotgan jamiyatni ham inobatga oladi va shuning natijasida mavhum shaxs tipini yaratishga intiladi.

Mashhur sotsial antropolog *R.Lintonning* fikricha, istalgan jamiyatda shaxsning ikki asosiy tipi mavjud bo‘ladi: *normativ* va *modal*. Normativ shaxs tipi deyilganida, jamiyatdagi norma, qadriyat va madaniyatga mos bo‘lgan shaxs tushuniladi. Modal shaxs tipi esa mazkur jamiyatdagi norma va qadriyatlardan og‘uvchi shaxslar ichida eng ko‘p tarqalgan tipini anglatadi.

Shaxs strukturasi *biogen, psixogen va sotsiogen* komponentlarni ajratib ko‘rsatish mumkin. *Psixogen komponent* o‘z ichiga emotsiyalar, kechinmalar, iroda, xotira, qobiliyat va h.k.larni qamrab oladi.

Sotsiogen komponent esa quyidagilardan tarkib topgan:

- Shaxsning obyektiv sotsial ehtiyojlari (fiziologik, xavfsizlik, bandlik, do‘stlik, g‘amxo‘rlik, muhabbat, prestij ehtiyojlari)
- Ijodkorlikka, bilim va ko‘nikmalarni olishga bo‘lgan iqtidor.
- Jamiyat madaniy qadriyatlariga egallaganlik darajasi.
- Shaxs amal qilib yashaydigan axloqiy normalar, tamoyillar.
- Shu o‘rinda *shaxs faoliyati* tushunchasiga to‘xtalish maqsadga muvoffiq. Shaxs faoliyati deyilganida, shaxsning ichki va tashqi tendensiyalarining ijtimoiy hayotda namoyon bo‘lishi tushuniladi. Shaxsning ijtimoiy faolligi insonning shaxs sifatidagi darajasini ifodalaydi, bu uning qadriyatli ehtiyojlarining qondirilishi hamda sifat ko‘rsatkichidir. Demak, ijtimoiy faollik shaxsning muhim sifatidir. Shaxs faolligi – insonning hayotini boshqarish bilan bog‘liq bo‘lgan qadriyatlarining namoyon bo‘lishi. Shu jihatdan shaxs faoliyati sotsiologiyada keng va tor darajada o‘rganiladi. Shaxsning bunday darajalarda o‘rganilishi metodologik ahamiyat kasb etadi.

- Shaxs – o‘ziga xos intellektual, emotsional, irodaviy-shaxsiy belgi va sifatlarga ega bo‘lgan subyekt. Bu belgi va sifatlar muayyan sotsial-iqtisodiy formatsiyaning mahsulidir. Shaxs o‘tmish tarixiy tajribani, o‘tmishdagi madaniy boyliklarni o‘zida to‘playdi. Shaxs – barcha ijtimoiy munosabatlarning yig‘indisidir. U jamiyatdan tashqarida shakllana olmaydi.

- Shaxsning shakllanishida uning rivojlanish davri, mazkur jarayonning natijasi hamda shaxsni maqsadga yo'naltirilgan tarzda tarbiyalanishi katta ahamiyat kasb etadi.

- Shaxsning *asosiy xislatlariga* onglilik; ma'naviy boylik; ijtimoiy munosabatlar; jamiyatga nisbatan nisbiy mustaqillik va javobgarlik kiradi.

- Shaxsning *asosiy sotsial sifatlari* aniq sotsial guruhlar, jamoalar faoliyati va munosabatidan tarkib topadi. Shu sababli shaxsning sotsial sifatlari 3ta kichik tizimdan iborat:

- 1. Shaxsning individualligi.

- 2. Shaxslararo munosabatlari.

- 3. Munosabatlar subyekti.

- *Shaxsning individualligi* undagi xarakter, iroda, dunyoqarash, faoliyat jarayonidagi ba'zi bir xususiyatlar bilan belgilanadi. Undagi individual xususiyatlar uning amaliy faoliyatida namoyon bo'ladi.

- *Shaxsning shaxslararo munosabati* shaxsning shu munosabatlar tizimi elementlaridan biri ekanligini bildiradi. Shaxslararo munosabat shaxs rivojlanishining, uning komil inson sifatida tarkib topishining asosi sifatida xizmat qiladi. Shuning uchun shaxsning shaxslararo munosabatlar shaxsda insoniylik, poklik, rostgo'ylik, samimiylk kabi xislatlarning shakllanishida va takomillashuvida alohida o'ringa ega.

- *Munosabatlar subyekti.* Shaxsning ijtimoiy munosabatlar subyekti sifatida mavjud bo'lishi uning shu munosabatlarda subyekt sifatidagi maqomini belgilaydi.

- Shaxs ma'lum sotsial xususiyatli hodisalarning oqibatigina emas, balki sababchisi hamdir. Har bir shaxsning sotsial sifatlari uning amaliy faoliyatining mazmun va xarakterini belgilaydi. Aynan faoliyat jarayonida kishi atrofdagi muhitning o'ziga xos xususiyatlarini ishlab chiqadi. Sotsial xususiyatlar shaxsning ichki holat ta'sirida uning faoliyatida o'rab turgan voqelikka shaxsiy munosabat sifatida namoyon bo'ladi. Sotsial xususiyatlar bu ma'lum sotsial muhit sharoitlarida individlar orasidagi o'zaro ta'sirlar jarayonida yuzaga kelgan aloqalar tizimidir. Shaxsning sotsial xususiyati kishining faoliyati, xatti-harakatida, uning sotsial sifati shaklida ko'rinadi. Shaxsning sotsial sifatlari tashkil etuvchi elementlarga (shaxs sotsial maqsadi):

- o‘z faoliyati jarayonida amal qiluvchi norma va qadriyatlar;
- foydalanadigan belgilar tizimi;
- o‘z rolini bajarish va tashqi dunyoga nisbatan erkin harakat qilish uchun yordam beruvchi bilimlar majmuasi: bilim va qaror qabul qilishda mustaqillik.

2. Shaxs to‘g‘risidagi asosiy sotsiologik nazariyalar

Sotsiologiya va psixologiyada ko‘plab shaxs masalasiga bag‘ishlangan nazariyalar mavjud. Ular bir-biridan metodologik yondashuvlari asosida farqlanadi. Misol uchun marksizmdagi shaxs nazariyasi, Ch.Kuli va Dj.Midning “ko‘zgudagi men” nazariyasi, Z.Freyd, E.Eriksonning psixooanalitik nazariyalari; J.Piajening bilishning rivojlanishi nazariyasi, L.Kolbergning axloqiy rivojlanish nazariyasi; R.Linton, M.Moreno, T.Parsonsnig shaxsning rolli nazariyasi va boshqalar.

Sotsiologiyadagi funksional yondashuv shaxsni o‘rganishdagi status-rolli nazariyaning shakllanishiga sabab bo‘ldi. Bunda shaxs jamiyat uchun xarakterli bo‘lgan status va rollarning majmuasi sifatida ko‘rib, uning bajarayotgan vazifalari tahlil qilinadi. Bugungi kunda sotsiologiyada aynan **rolli nazariya** sotsiologik jihatdan eng maqbul sanalmoqda⁸⁵. Aytib o‘tish kerakki, insonni aktyor sifatida qabul qilish an’anasi anchadan beri mavjud va hatto antik davr olimlarida ham uchraydi. Mazkur rolli nazariyaning asosiy tushunchalari “sotsial rol” va “sotsial status” hisoblanadi. Ular shaxsning jamiyatdagi o‘rni va uning bajaruvchi vazifalarini uning jinsi, yoshi kabilar asosida belgilab beradi.

“**Sotsial rol**” tushunchasi XX asrda E.Dyurkgeym, M.Veber, keyinchalik, T.Parsons, T.Shibutani, R.Linton va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan. Keyinchalik u turli sotsiologik nazariyalarda, jumladan, funksionalistik va interaksionistik nazariyalarda ham o‘z

85 Социология: Основы общей теории: Учеб. пособ. для высш. учеб. заведений / [Г.В.Осипов, Л.Н.Москвичев, А.В.Кабыща и др.: Редколлегия Г.В. Осипов (отв.ред.), Л.Н.Москвичев (отв.ред.) и др.]. — М.: Аспект Пресс, 1996. С. 182.

ifodasini topdi⁸⁶. Rossiya sotsiologiya fanida I.S.Kon va V.A.Yadov o‘z asarlarida sotsial rol masalasini yoritgan.

I.S.Konning fikricha, “sotsial rol – bu o‘ta shaxsiy masala bo‘lib, hech kimning individualligi bilan bog‘liq emas. U har bir insonda u yashovchi jamiyat kutishlari asosida shakllanadigan vazifalar bo‘lib, uning sotsial tizimda egallagan o‘rni bilan belgilanadi”. Demak, sotsial rol – jamiyat sotsial tizimida ma‘lum joyni egallagan shaxsdan talab qiluvchi qator talablar yig‘indisi (ma‘lum xatti-harakatning bajarilishini kutish). Mazkur talablar qator sotsial normalarda o‘z ifodasini topadi. Talablarning amalga oshirilishi sotsial sanksiyalar vositasida ta‘minlanadi.

Hech bir sotsial rol qat‘iy belgilangan xatti-harakatlar modeli sanalmaydi. Rolga tegishli bo‘lgan xatti-harakatlar vaqt o‘tishi bilan va turli vaziyatlar ta‘sirida o‘zgarishi mumkin. Garchi jamiyat shaxsdan uning rollariga tegishli bo‘lgan vazifalarni bajarishni talab qilsada, faqatgina individning xarakteri va individual xususiyatlari uning qay darajada va shaklda mazkur vazifalarni bajarishini belgilab beradi.

Sotsial status – individning jamiyatda egallagan o‘rni bo‘lib, u bajarayotgan vazifalar, majburiyatlar va huquqlari bilan belgilanadi. O‘qituvchining statusi faqat o‘quvchi statusi bo‘lganida amal qiladi.

“Sotsial status” tushunchasi (lotincha status — holat) ilk bora sotsiologik jihatdan ingliz tarixchisi G.D.S.Meyn tomonidan 1885-yilda chop etilgan “Qadim huquq” asarida qo‘llanilgan. Qadimgi Rimda mazkur tushuncha yuridik shaxsning huquqiy holatini belgilash uchun ishlatilgan. XIX asrning 30-yillaridan R.Linton, F.Merill, T.Shibutani, R.Terner kabi olimlar tomonidan sotsial status nazariyasi ishlab chiqildi. Hozirgi kunda mazkur tushuncha sotsiologlar tomonidan ikki xil ma‘noda qo‘llaniladi.

- individning yoki guruhning sotsial tizimdagi o‘rnini belgilab beradi;

- mazkur o‘rinning rangi (toifasi) va prestijini ko‘rsatib beradi.

Keng ma‘noda sotsial status – individning jamiyatda tutgan o‘rni bo‘lib, u ushbu o‘rinni yoshi, jinsi, kelib chiqishi, kasbi, oilaviy holati kabi xususiyatlari orqali egallaydi. Olimlar tomonidan statuslar tug‘ma

86 Социология: Основы общей теории: Учеб. пособ. для высш. учеб. заведений / [Г.В.Осипов, Л.Н.Москвичев, А.В.Кабыща и др.: Редколлегия Г.В. Осипов (отв.ред.), Л.Н.Москвичев (отв.ред.) и др.]. — М.: Аспект Пресс, 1996. С. 182

(belgilangan) va erishilgan status turlariga ajratiladi. Tugʻma statuslarga shaxsning millati, sotsial kelib chiqishi, jinsi kabilar kiradi. Erishilgan statuslar esa maʼlumotlilik, malaka, koʻrsatgan xizmatlari kabilar kiradi.

Sotsial statusning belgilanishi jamiyatdagi qadriyatlar tizimi hamda madaniyatga bevosita bogʻliq boʻladi. Misol uchun zamonaviy AQSH jamiyatining stratifikatsion strukturasi oʻrganish uchun quyidagi kriteriyalar qoʻllaniladi: *mashgʻulot turi, daromad miqdori, maʼlumotlilik darajasi, etnik kelib chiqishi*.

U.Tomas va R.Darendorfning roli nazariyasida 40-yillardan boshlab sotsial status tushunchasining oʻrnini “*pozitsiya*” (holat) tushunchasi egallay boshladi. Ularning nazarida pozitsiya turli qadriyatlardan holi tushuncha sifatida namoyon boʻladi. Bunda sotsial struktura pozitsiyalar oʻrtasidagi turli tipdagi munosabatlar sifatida namoyon boʻladi. Sotsial status individ pozitsiyasining prestijini belgilab beruvchi sifatni anglatib, sotsial stratifikatsiya nazariyasining elementiga aylanadi.

Shu bilan birgalikda *sotsial status va shaxsiy status* tushunchalarini farqlash lozim. Agar sotsial status individning maʼlum guruhga bogʻliqligini va mazkur guruhning prestijini anglatsa, shaxsiy status Shaxsning birlamchi guruhdagi oʻrnini, shaxsiy xususiyatlarini anglatadi. Aytib oʻtish kerakki, status rolsiz, rol esa statussiz mavjud boʻla olmaydi.

Soʻnggi paytlarda sotsiologiyaning shaxsga boʻlgan qiziqishi ortib bormoqda. Chunki shaxsning kichik guruhlarda sodir boʻluvchi jarayonlardagi oʻzaro munosabatlari va harakatlarining makroda-rajadagi strukturaviy jarayonlarga taʼsiri kuchayib bormoqda.

Shaxsni oʻrganishdagi sotsial-psixologik yoʻnalishning asoschisi *Zigmund Freyd* boʻlib, uning fikricha, shaxs doimo jamiyat bilan konflikt holatida boʻladi. Freydning nazariyasiga koʻra, insonning biologik ehtiyojlari (ayniqsa, jinsiy mayl) jamiyatdagi madaniyat normalariga qarshi boʻladi. Sotsializatsiya esa mazkur qarshilikni jilovlash jarayonidir. U inson psixikasida uchta darajani ajratib koʻrsatgan: U, Men, Super-Men.

Rossiyalik sotsiolog *I.S.Kon* oʻzining “*shaxs sotsiologiyasi*” nomli (1967) asarida shaxs tushunchasining koʻplab taʼriflari borligini va u koʻpqirrali ekanligini taʼkidlagan. Uning yozishicha, shaxs

tushunchasi bir tomondan “aniq individni, faoliyat subyektini ifodalab, uning sotsial rollari va betakror individual xususiyatlarini nazarda tutadi. Boshqa tomondan shaxs individning sotsial xususiyati sifatida qabul qilinadi, ya’ni unda mehnat hamda bilish jarayonida mujassamlashgan ijtimoiy xususiyatlarning birligi nazarda tutiladi. Mazkur ikkinchi yondashuv sotsiologik nuqtai nazardan muhim sanaladi. Chunki u Shaxsni jamiyatning, sotsial qatlam, sotsial guruhning vakili va sotsial xususiyatlarni o‘zida mujassamlashtirgan obyekt sifatida o‘rganadi”.

Shaxs qator gumanitar fanlarning tadqiqot obyektini sanaladi. Misol uchun falsafa, psixologiya, sotsiologiya va h.k. Falsafiy jihatdan shaxs umumiy tarzda tarixiy-nazariy asosda o‘rganiladi. Unga ko‘ra, hayot mazmuni, shaxs mohiyati va uning biologik va sotsial mavjudot sifatidagi rivojlanishining umumiy qonuniyatlari tadqiq qilinadi.

Psixologiya shaxsni ongli faoliyat subyektini sifatida bir butunlik nuqtai nazaridan o‘rganadi. *G.M.Andreevaning* ta’kidlashicha, sotsial psixologiyaning asosiy maqsadi shaxsning guruh bilan bo‘lgan munosabatlari sanaladi. Shu orqali jamiyatning shaxsga bo‘lgan ta’siri, mikro va makro muhitning shaxs hayotidagi o‘rni tadqiq qilinadi.

Sotsiologiya boshqa fanlardan farqli ravishda shaxsni o‘rganishda sotsiallik xususiyatidan kelib chiqadi. Bunda “har bir inson shaxs sanaladimi?”, degan savol asosiy hisoblanadi⁸⁷.

Sotsiologiyada shaxs masalasini o‘rganish natijasida shaxs sotsiologiyasi yo‘nalishi rivojlandi. Uning asosiy o‘rganish doirasiga shaxsning shakllanishi, uning sotsial munosabatlardagi ishtiroki, ehtiyojlarining rivojlanishi, jamiyat va shaxsning o‘zaro uzviy bog‘liqligi, shaxs xulq-atvorining atrof-muhit ta’sirida tashqi tomondan va o‘zini-o‘zi nazorat qilishi kabilar kiradi.

Zamonaviy sotsiologiya fanida Ye.A.Anufrievning fikricha, shaxsni ikki jihatdan ta’riflash maqsadga muvofiq: *formal-mantiqiy va dialektik-mantiqiy*⁸⁸.

87 Социология: Основы общей теории: Учеб. пособ. для высш. учеб. заведений / [Г.В.Осипов, Л.Н.Москвичев, А.В.Кабыща и др.: Редколлегия Г.В. Осипов (отв.ред.), Л.Н.Москвичев (отв.ред.) и др.]. — М.: Аспект Пресс, 1996. С.165.

88 Социология: Основы общей теории: Учеб. пособ. для высш. учеб. заведений / [Г.В.Осипов, Л.Н.Москвичев, А.В.Кабыща и др.: Редколлегия Г.В. Осипов (отв.ред.), Л.Н.Москвичев (отв.ред.) и др.]. — М.: Аспект Пресс, 1996. С.165-166.

Birinchi yondashuvni asosan psixologlar va pedagoglar yoqlab, unga ko'ra, shaxs individdagi xususiyatlardan tashqari qator ijobiy xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirgan bo'ladi. Mazkur ijobiy xususiyatlarga ega bo'lgan individlargina shaxs sifatida talqin qilinishi mumkin. Ijobiy xususiyatlar sotsializatsiya davomida o'zlashtiriladi. Mazkur yondashuv ratsional mohiyatga ega bo'lsada, chegaralangan hisoblanadi va kimni shaxs deb aytish mumkin emas, degan savolga aniq javob topib bo'lmaydi. Misol uchun bola necha yoshdan so'ng shaxs deb sanaladi yoki qanday jinoyatni sodir etgan jinoyatchini shaxs sifatida ko'rish mumkin emas va h.k.

Ikkinchi yondashuv yuqorida keltirilgan qarama-qarshiliklarni cheklash imkonini beradi. Bunda shaxs umumiy butunlikning yakka, betakror, sotsial elementi sifatida ko'riladi. Barcha insonlar ma'lum o'xshash biologik va sotsial xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin. Ammo shu bilan birgalikda insonlarning o'ziga xos bo'lgan biologik va sotsial sifatlari mavjud bo'ladi. Shunga ko'ra, shaxs umumiy va xususiy sifatlarning yig'indisi sifatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun mazkur yo'nalish tarafdorlari shaxs tushunchasini barcha insonlarga nisbatan qo'llash mumkin, degan fikrni ilgari surishadi. Chunki har bir inson o'zining umumiy va xususiy sifatlari ega bo'ladi. Shaxs – betakror hosila sifatida bir qator o'ziga xos bo'lgan sifatlarni talab qiladi. Shunga ko'ra, uni rivojlangan yoki rivojlanmagan shaxs, ongli yoki ongsiz shaxs sifatida baholash va o'rganish mumkin.

Aytib o'tish kerakki, mazkur ikki yondashuv bir-birini inkor qilmaydi, balki to'ldiradi.

Barcha sotsiologik tadqiqotlarning markaziy muammosi shaxs va jamiyat munosabatlari sanaladi. A.G.Zdravomislovning fikricha, sotsiologning diqqat markazida doimo jamiyat va shaxsiy manfaatlarning murakkab munosabatlari yotadi. Sotsiolog uchun ijtimoiy manfaatlar jamiyatdagi sotsial institutlar, tashkilotlar, tizimlarning manfaatlari shaklida namoyon bo'ladi. Shunga ko'ra, olim sotsiologiyaning strukturasi sxema tarzida yaratgan. Unda jamiyat siyosat, iqtisod va ma'naviy sohaning natijasi hisoblanadi. Sotsiologiya esa shaxsning mazkur sohalardagi faoliyatini o'rganadi.

3. Shaxs ijtimoiylashuvi va uning bosqichlari

Ijtimoiylashuv umumiy ma'noda insonning bio va ruhiy ehtiyojlariga maqsadga muvofiq, oqilona ta'sir o'tkazishdir. Buning oqibatida inson shaxsi qaror topishining ikkinchi tomoni – uning subyektiv “men”i ham shakllanadi. Shaxsning “men”i ota-onalari, qarindosh-urug'lar, tanish-bilishlar, mahalla-ko'y va boshqalardan o'zlashtiradigan sifatlardir. Bu sifatlar aniq olingan joyi va vaqtiga ko'ra ijobiy yoki salbiy shaxsiy xususiyatlar tarzida shakllanishi mumkin. Ijobiy holatda shaxsda o'zi to'g'risida odillik, epchillik, qobiliyatlilik, uddaburonlik kabi tasavvurlar tug'ilsa, salbiy holatda uning layoqatsizligi, noshudligi, zaifligi kabi xususiyatlari qaror topishi mumkin. Albatta, bu xususiyatlar inson subyektining o'z «MEN»i to'g'risidagi fikrlaridir. Ularning voqelikka muvofiq kelishi, ya'ni haqiqiy yoki yo'qligi masalasini ham nazardan qochirmaslik lozim.

Shaxsning ijtimoiylashuvi deb, shaxsning jamiyatga, sotsial jamoalarning turli tiplariga madaniyat elementlari, sotsial norma va qadriyatlarni o'zlashtirish orqali sodir bo'ladigan jarayonga aytiladi. Shaxsning (individning) sotsial tashkilot elementi bo'lishi 2 muhim jihatga bog'liq: 1) sotsial tashkilotning shaxsga ta'sir etishi bilan qobiliyatining shakllanishiga va 2) shaxsning boshqa odamlar ta'siriga berilishi bilan qobiliyatining shakllanishiga bog'liq.

Shaxs ijtimoiylashuvning 2 fazasi mavjud:

1. Sotsial adaptatsiya (moslashish). Bunda individning sotsial sharoitlarga, funksiyalarga, sotsial normalarga, sotsial guruhlarga, tashkilot va institutlarga, ya'ni muhitga moslashishdir. Sotsial adaptatsiya jarayoni, asosan oilada boshlanadi va shakllanadi. Oiladagi har qanday munosabatlar shaxsning ijtimoiylashuvida o'z aksini topadi. Shu boisdan individning shaxs sifatida shakllanishida oila asosiy rol o'ynaydi.

2. Sotsial interiorizatsiya, ya'ni sotsial norma va qadriyatlarning individ ichki dunyosiga kirishish jarayonidir. Shaxs sotsial muhitga qorishib ketmaydi, balki unga mustaqil birlik sifatida kiradi. Ko'pgina nazariyalarda shaxsning ijtimoiylashuvi, tashqi ta'sir obyektini sifatidagina qaraladi. Bu nazariyalarda asos qilib faqatgina ijtimoiylashuv yordamida sotsial o'zgaradigan insonning tabiiy

mohiyati olinadi; shaxsning aktivligi va unga beriladigan biologik xususiyatlar hisobga olinmaydi.

Ijtimoiylashuv shunga asoslanadiki, odam ijtimoiy faoliyati sifatida o'zi ham ijtimoiy hayotining hamma sharoit va vaziyatlarini belgilovchi omildir. Shaxs sotsial ta'sirlanishning obykti va subyektidir. Ijtimoiylashuv jarayonida belgilar tizimi muhim ahamiyatga ega. Belgilar yordamida jamiyat individlar faoliyatini boshqaradi. Individ sotsial faoliyat ko'rsatish uchun sotsial jamoada qabul qilingan belgilar va ularni ishlatish usullarini o'zlashtirgan bo'lishi kerak.

Individ faoliyat qiluvchi mavjudotdir. U tashqi muhitga shunchaki javob bermaydi, balki amaliy faoliyat jarayonida ham inson sifatidagi o'zining taraqqiyot va faoliyati qonuniyatlarni anglaydi va anglash asosida o'zining sotsial faoliyatini belgilaydi. Shaxs tomonidan o'z faoliyatini boshqarish faqat obyektiv va subyektiv qonuniyatlarni bilishgina emas, balki shu qonuniyatlarni, uning elementlarini, xususiyatlarini ham bilishni taqozo etadi.

Shaxslarning sotsial faoliyati va sotsial harakatining boshlang'ich nuqtasi ma'lum ehtiyoj va manfaatlarni yuzaga keltiruvchi obyektiv hayot sharoitlaridir. Faoliyat turlari ko'p, lekin eng muhimi ularning barchasi shaxsning moddiy va ma'naviy asosini tashkil qiluvchi, ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan, ehtiyojlar shaxsning tashqi muhitga obyektiv bog'liqligini bildiradi. Shu sababli shaxsning amaliy faoliyat ehtiyojlarini qondirish shakli sifatida qaralishi obyektiv sharoitlarning in'ikosi va ularni qondirishning real imkoniyatlarini anglash sifatida qaralishi mumkin.

Sotsiologiyada sotsializatsiya davrlariga yana 2 yondashuv mavjud.

1-yondashuv: sotsializatsiya jarayoni 3 davrga bo'linadi:

A) Mehnatgacha bo'lgan davr

B) Mehnat davri

V) Mehnatdan keyingi davr.

2-yondashuv. Sotsializatsiya jarayoni quyidagi davrlarga bo'linadi:

1-davr-go'daklik davri(1 yoshdan 4 yoshgacha)

2-davr-bolalik davri(4 yoshdan 10 yoshgacha)

3-davr-o'spirinlik davri(10 yoshdan 13 yoshgacha)

4-davr-o'smirlik davri(13 yoshdan 18 yoshgacha)

5-davr-mehnat davri

6-davr-mehnatdan keyingi-nafaqa davri

Mustaqil hayotga tayyorlanish an'anaviy jamiyatlarda bugungi kunda nafaqat davom etuvchi, balki, qimmatli marosimdir. Barchaga, ya'ni ijtimoiy qatlamlarga to'liq bilim berish inson jamiyatida XX asrda muvaffaq bo'ldi. 10 ming yillab buning uchun moddiy resurs to'plaganlar. Umumiy o'rta ta'lim hozirgi davrning jiddiy yutug'idir. Hamma xarajatlarni hisobga olganda rivojlangan mamlakatlarda ta'lim uchun davlat milliy daromadning 3 dan bir qismini sarf qiladi. Avvallari an'anaviy jamiyatlarda o'rganish stixiyali tusda bo'lgan (kattalar oilada kichiklarga bilim berganlar) faqat, sanoqchilargina maxsus tashkilotlarga (maktab, litseylar, gimnaziyalar, universitetlarga bora olganlar), ba'zi fikrlar shundayki, ijtimoiylashuv faqat quyidagilar bilangina chegaralangan: bolalarni o'rgatish, kattalar hayotiga tayyorlanish, jamoat hayotidagi oddiy qonuniyatlarni qabul qilish. Sotsiologlar bunga kengroq tushuncha beradilar. Ijtimoiylashuv chaqaloqlikdan boshlanib, to qariguncha ijtimoiy rollarni va madaniy me'yorlarni qabul qilish jarayonidir. Nima uchun sotsiologlar ijtimoiylashuv tushunchasining tor ko'rinishi bilan qoniqmaydilar. Gap shundaki, maktab, universitet, ishlab chiqaruvchi yoki, boshqa bilimlar - bilimlarni o'rganish uchun mo'ljallangan texnik tashkilotlardir. Yosh yigit ma'ruza tinglaydi, kitob o'qiydi, uy va seminar vazifalarini bajaradi, amaliyot davrini o'taydi va imtihon topshiradi. Oxirida unga biron bir bilim doirasidagi kvalifikatsiyasini belgilochi sertifikat beriladi. Bunday bilim berish (o'rganish) 5 yil yoki 2 oy davom etishi mumkin, lekin fanni o'rganish va hayotni o'rganish boshqa-boshqa narsalar. Hech qanday o'qituvchi yoki maktablar insonni yaxshi turmush o'rtoq, oila boshlig'i, uy bekasi, yozuvchi, o'zining ishining professionalini qilib tarbiyalay olmaydi.

Buning uchun u butun hayoti davomida o'rganishi kerak. Xatolarga yo'l qo'yib ularni tuzatishi kerak va bularni u laboratoriya sharoitida emas, real hayoti davomida bajarishi kerak. Sotsial rolni kitoblarga qarab yoki biror ishning metodiga qarab ijro etib bo'lmaydi. Sarbon yoki Qirol yollanma odamlarni atrofdagilar boshqaruv qonuniyatlari yordamida uzoq yillar tarbiyalaydilar. Har bir ijtimoiy rol o'zida madaniy me'yorlar, xatti-harakat qonuniyatlari ijtimoiy ipga

tizilgan - haq-huquq, majburiyatlar munosabatlarni mujassamlashtiradi va ularni hammasini qabul qilish kerak.

Sotsializatsiya agentlari bu – biror bir ijtimoiy kutishni uzatayotgan manba, struktura yoki insondir. Kishilar biror bir holatni normal deb hisoblasalar, ular sotsial kutishni boshqalarga uzatishadi. Sotsializatsiya kishilar orasida oddiygina kechmaydi. Bu jarayon sotsial institutlar doirasida kechadi. Chunki institutlarda sotsial xulq-atvorning namunalari mujassamlashgandir. Aksariat institutlar sotsializatsiya jarayonini shakllantiradi. Jumladan, oila, OAV, din, maktab va hokazolar.⁸⁹

Yosh avlod sotsializatsiyasida oila juda muhim hisoblanadi, lekin u sotsializatsiya agentligining yagona vakili emas. Bolalar ulg‘ayishi bilan ular sotsializatsiyaning boshqa davrlari bilan duch kelishadi. Bu holat esa ulardagi oilaviy kutishga zid kelishi mumkin.⁹⁰

Din sotsializatsiyaning boshqa bir kuchli agenti bo‘lib, diniy ko‘rsatmalar bolalar sotsializatsiyasiga ta‘sir ko‘rsatadi. Bolalarda xuddi ota-onalari kabi diniy e‘tiqodni o‘zlashtirish va rivojlantirishga intilish kuchli bo‘ladi.

Dindan hatto yuz o‘giranlar ham yoshlik chog‘larida diniy e‘tiqodning kuchli ta‘sirida bo‘lganliklari kuzatiladi.⁹¹

Ko‘pgina kishilar sportni qiziqish va hordiq chiqarish deb o‘ylaydilar. Lekin, sport ham sotsializatsiya agenti bo‘lib gavdalanadi. Aynan sport musobaqalari tufayli erkaklar va ayollar o‘zlari haqida tasavvurga to‘liq ega bo‘ladilar. Hatto, atlet bo‘lmagan erkaklar uchun sport haqidagi bilimlar va musobaqalar ulardagi gender sotsializatsiyasining manbasi bo‘lib xizmat qiladi. Sport musobaqalari raqobatchilik, etiket, halol o‘yin kabi olijanob qadriyatlarni tarannum etadi. Sport kishilarda odamiylik xislatlarini kuchaytiradi.

Yoshlar maktabga chiqishlari bilanoq sotsializatsiyaning boshqa davri boshlanadi. Maktab, o‘qituvchilar, va boshqa o‘quvchilar endi yangi kutishning manbasi bo‘lib xizmat qilishadi. Maktabdagi kutishlar bilan duch kelayotgan o‘quvchilarning xulq-atvorini o‘zgarishiga ta‘sir ko‘rsatadi.⁹²

89 Margaret L. Andersen and Howard F. Taylor. *Sociology: The Essentials*, Sixth Edition. 2010. P.78

90 Margaret L. Andersen and Howard F. Taylor. *Sociology: The Essentials*, Sixth Edition. 2010. P.79

91 Margaret L. Andersen and Howard F. Taylor. *Sociology: The Essentials*, Sixth Edition. 2010. P.80

92 Margaret L. Andersen and Howard F. Taylor. *Sociology: The Essentials*, Sixth Edition. 2010. P.81-82

Ijtimoiylashuv agentlari - ijtimoiy rollarni o'zlashtirishda va madaniy me'yorlarga o'rgatishdagi mas'ul odamlar. Ijtimoiylashuv institutlari ijtimoiylashuv jarayoniga ta'sir etuvchi va uni yo'naltiruvchi idoralar. Ijtimoiylashuv birlamchi va ikkilamchi ko'rinishga bo'linsa, agent va institutlar ham birlamchi va ikkilamchilarga ajratiladi. Birlamchi ijtimoiylashuv agentlariga ota-onalar, aka-ukalar, opa-singillar, bobo-buvilar, uzoq-yaqin qarindoshlar, yollanma enagalar, oila do'stlari, tengdoshlar, o'qituvchilar, trenerlar, vrachlar, yoshlar ijtimoiy guruh liderlarini misol qilib keltirish mumkin.

Ikkilamchi ijtimoiylashuv agentlariga esa maktab, administratsiya xodimlari, universitet, tashkilot, armiya, politsiya, cherkov, davlat, televideniye xodimlari, radio, nashriyot, partiya, sud xodimlari kabilarni kiritish mumkin.

4. Deviant xulq-atvor (og'ma xulq-atvor) tushunchasi va uning turlari

Normalardan og'ish holati sotsiologiyada *deviatsiya* nomi bilan ataladi. *Deviant xulq-atvor* — jamiyatda o'rnatilgan axloq me'yorlariga mos kelmaydigan insoniy faoliyat yoki xatti-harakat, ijtimoiy hodisa bo'lib, yolg'onchilik, dangasalik, o'g'rilik, ichkilikbozlik, giyohvandlik, o'z joniga qasd qilish va boshqa ko'plab shu kabi holatlar ushbu xulq-atvor xususiyatlari hisoblanadi.

Quyidagilar deviant xulq-atvorning nisbatan kengroq tarqalgan ko'rinishlari: jinoyatchilik, ichkilikbozlik, giyohvandlik, fohisha-bozlik, byurokratiya, mahalliychilik, urug'-aymoqchilik, boqimandachilik.

Keng ma'noda *deviatsiya* yozilgan va yozilmagan normalarga mos kelmaydigan barcha xatti-harakatlar. Tor ma'noda esa *deviatsiya* faqat yozilmagan qoidalarga mos kelmaydigan harakatlar, formal normalarning buzilishi esa *delikvent harakatlar*, deb nomlanadi.

Deviant va delikvent harakatlarni qat'iy farqlash buzilgan normalarning xususiyatlari asosida amalga oshiriladi. Deviant xatti-harakatlar nisbiy buzilishlar sanaladi, ya'ni yozilmagan normalarning buzilishi va ularning jamiyat tomonidan baholanishi, unga nisbatan ma'lum sanksiyalarning qo'llanilishi. Misol uchun yoshi keksa insonga avtobusda joy bermagan yigitni faqat jamoatchilik fikri va

munosabati orqali jazolash mumkin. Bunda atrofdagilar unga nisbatan pand-nasihati yoki dashnom qo'llashlari mumkin.

Delikvent harakat esa yozilgan normalarni buzilishini nazarda tutadi. Misol uchun o'g'irlik. Buning uchun qonun tomonidan jazo belgilanadi.

Jamiyatda deviant xulq-atvor paydo bo'lishining sotsial sabablari mavjud. Ularga quyidagilarni kiritish mumkin:

- *Sotsial inqirozlar paytida jamiyatdagi nazoratning susayishi oqibatida yuzaga keladigan anomiya*. Eski qadriyatlar barham topib, yangilari hali shakllanib ulgurmagan paytda jamiyat a'zolar hayotdagi yo'nalishlarini yo'qotib qo'yishadi. (E.Dyurkgeym sotsiologik yondashuvi). XIX asr oxirlarida tabiiy fanlarda erishilgan ilmiy yutuqlar ijtimoiy fanlar taraqqiyotiga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Xususan, sotsiologiyada ijtimoiy me'yordan og'ish holatlarini tushuntiruvchi dastlabki ta'limot – E.Dyurkgeymning «anomiya» g'oyasi yaratildi. Ma'lumki, sotsiologiyaning fan bo'lib shakllanishida ijtimoiy patologiya omiliga e'tibor qaratilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada E.Dyurkgeymning to'rtta asari chop etilgan bo'lib, shulardan biri «O'z joniga qasd qilish» (1897) kitobi deviantlik muammosiga bag'ishlangan edi.

- *Madaniy qadriyatlar va jamiyat tomonidan mazkur qadriyatlarga yetishishdagi muqobil yo'llar o'rtasidagi nomuvofiqlik* (R.Merton sotsiologik yondashuvi). Deviant xulq-atvor muammolarini tahlil qilishda R.Merton ishlab chiqqan ta'limot sotsiologiyada yetakchi o'rin tutadi. E. Dyurkgeymning anomiya g'oyasini rivojlantirib, R.Merton deviant xulq-atvoriga quyidagicha ta'rif beradi: «Deviant xulq-atvor jamiyatda e'lon qilingan qadriyatlar va rasmiy xulq-atvor standartlari bilan aholi xulq-atvor motivlari hamda mavjud imkoniyatlarining bir-biriga mos kelmay qolishi natijasidir».

- *Sotsial guruhlar madaniyat normalari o'rtasidagi nizo, qarama-qarshilik* (A.Selin – kulturologik yondashuv);

- *Dominant madaniyat normalar bilan shaxs a'zo bo'lgan submadaniyat normalarininng qarama-qarshiligi* (V.Miller – kulturologik yondashuv);

- Ta'siri yuqoriroq bo'lgan guruhning o'zidan kichik yoki nimjon bo'lgan guruh faoliyatiga deviantlik «tamg'a»sini qo'yishga bo'lgan *ishtiyoyi* (G.Bekker stigmatizatsiya nazariyasi);

- *Hukmron sinf o'z manfaatida yo'lida qonun va qonunni himoyalovchi organlardan foydalanib, quyi turuvchilarni kamsitishi.*

Deviant xulq-atvor nisbiy xarakterga ega. Chunki bir inson uchun og'ish sanalgan harakat boshqasi uchun tabiiy hol va norma sifatida baholanishi mumkin. Misol uchun elita o'zining xatti-harakat normalari asosida quyi sinf vakilini baholasa, albatta uni deviansiya sifatida ko'radi. Ammo quyi sinf vakili uchun u tabiiy bo'lishi mumkin.

Sotsiologiyada deviansiyaning ko'plab ta'riflari bor. Ulardan biri **R.Merton** tomonidan taklif qilingan bo'lib, u madaniyat maqsadlari va ularga jamiyat tomonidan ma'qul bo'lgan yetish yo'llari o'rtasidagi nomuvofiqlik tufayli sodir bo'lgan anomiya holati oqibatida yuzaga keladi. Olimning fikricha, *konformistlik* – yagona deviant bo'lmagan xatti-harakat sanaladi. Konformistlar jamiyatning maqsad va vositalarni qabul qilib, umum tomonidan e'tirof etilgan qadriyatlar va ularga erishish uchun belgilangan vositalarga amal qiladilar, bunda ularning muvaffaqiyatga erishish yoki erishmasliklari ahamiyatga ega emas. Aholining ko'pchiligi mana shu toifaga mansub bo'ladi.

Merton deviansiyaning to'rtta mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan tipini ajratib ko'rsatadi.

Innovatsiya – jamiyatning maqsadlarini tan olgan holda, ushbu maqsadlarga yetishishning umum qabul qilingan yo'llarini inkor qiladi. Innovatorlar - jamiyat qabul qilgan qadriyatlarga amal qilishda davom etadilar, biroq erishish uchun qonunga yaqin yoki noqonuniy vositalardan foydalanadilar. Reaksiyaning bunday tipi qonunga xilof harakatlar yordamida farovonlikka erishgan jinoyatchilar uchun xos. "Innovatorlar" toifasiga "moliyaviy piramida"larning yaratuvchilari, shantaj bilan foyda oluvchilar, fohishalik bilan shug'ullanuvchilarni kiritish mumkin. Shu bilan birgalikda buyuk kashfiyotchi va olimlarni ham kiritish mumkin.

Ritualizm – jamiyatning maqsadlarini inkor qilish bilan bog'liq bo'lgan holat, shu bilan birgalikda ushbu maqsadlarga yetishish yo'llariga juda katta e'tibor qaratadi. Misol uchun byurokrat tomonidan har bir hujjatning maksimal ravishda to'ldirilishi, kamida ikki marta qayta tekshirilishi kerakligining so'ralishi. Ammo mazkur ishlarning bari nima maqsadda amalga oshirilayotgani esdan chiqariladi. «Ritualizm» - ular amal qilayotgan qadriyatlar o'z

mazmunini yo‘qotgan bo‘lsa ham, ulardan chetga chiqmaydigan odamlar. Qoidalariga maqsadsiz, beixtiyor shu qoidaning o‘zi uchun amal qilinadi. Ritualistlar, odatda o‘zlarini qiziqarli bo‘lmagan va charchatadigan, istiqbolsiz va kam haq to‘lanadigan ishga bag‘ishlagan odamlar.

Retretizm – haqiqatdan qochish, jamiyat tomonidan tan olingan maqsadlar va ularga yetishish yo‘llarini inkor qilish. «Retriatistlar» - raqobatchi dunyoqarashni rad etadiganlar, ayni paytda qabul qilingan qadriyatlar va ularga erishish vositalarni ham rad etadigan odamlar. Misol tariqasida xo‘jalik hisobidagi mustaqil namunalarni keltirish mumkin. Ularga giyohvandlar, uysizlar ham kiradi.

Isyon – jamiyatning maqsad va maqsadga yetishish yo‘llarini inkor qilish bilan ularning o‘rniga yangi maqsad va yo‘llarni o‘rnatishga harakat qilish. Misol uchun bolsheviklar kapitalizmning, xususiy mulkning yakun topishini va uning o‘rnini sotsializm egallashini istagan. Evolyutsion yo‘lni inkor qilib, inqilobni yoqlashgan. «Isyonchilar»-mavjud qadriyatlar va me‘yoriy vositalarni rad etadilar, yangi qadriyatlarni kiritish va ijtimoiy tizimni o‘zgartirish uchun faol harakat qiladilar. Bu toifaga radikal siyosiy guruhlarining a‘zolari kiradi.

Amerika sotsiologiyasida muhim o‘rin tutuvchi ta’limotlardan biri E.Saterlendning *differensial aloqalar ta’limotidir*. Bunga ko‘ra, har qanday xulq-atvor, shu jumladan, deviant xulq-atvor ham o‘rganiladi, ya’ni mavjud jamiyat a‘zolari tomonidan mazkur xulq-atvor boshqalarga o‘rgatiladi.

Shaxslarda yuz beruvchi deviant holatlarning paydo bo‘lishi, shakllanishi va rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan uchta omilni ko‘rsatish mumkin. Bular *Shaxs xususiyatlari, muammoli holat va ijtimoiy nazorat institutlari*. Aynan mana shu omillar shaxsning qanday faoliyat yuritishini belgilab beradi.

Shaxs xususiyatlarining shakllanishida asosan uchta omil muhim ahamiyat kasb etadi, bular: 1) irsiy omillar; 2) psixo-fiziologik omillar; 3) shaxsning bilim darajasi.

Shuningdek, ijtimoiy og‘ishlarning yuz berishiga shaxsning qat’iyatli yoki qat’iyatsizligi, qoidalariga bo‘ysunish yoki bo‘ysunmaslik odatlari, biron-bir qarorga kela olish imkoniyati, tashqi

ta'sirga qanchalik berilishi, irodasi va boshqa shu kabi psixofiziologik holatlari, mijoz ham katta ta'sir ko'rsatadi.

Ma'lumki, deviant holatlarini Z.Freyd va uning shogirdlari A.Adler, K.Yung,E.Frommlar psixologik nuqtai nazardan chuqur o'rganib chiqishgan.

Psixoanalitik maktabning asoschisi *Zigmund Freydning* fikricha, insonning faoliyatiga ikkita instinkt kuchli ta'sir ko'rsatadi. Insonlar o'limdan qo'rqib yoki lazzatlanish uchun harakat qiladilar. U«Deviant xulq-atvor»ni aynan mana shu nuqtai nazardan baholaydi. Freydning «Bokiralik tabusi» asarida u qadimiy xalqlarda me'yorlarning paydo bo'lishi va shakllanishini tariflab beradi. Uning fikriga ko'ra, insonning o'z naslini saqlab qolishga bo'lgan intilishi, aynan yaqin qarindoshlar o'rtasidagi nikohni bekor qilinishiga, qat'iy taqiqlanishiga olib kelgan. Tabuni buzish o'lim bilan jazolangan.

Nazorat savollari

1. «Shaxs», individ, tushuncalariga ta'rif bering?
2. Insondagi qanday ehtiyoj turlari mavjud?
3. Belgilangan va erishilgan mavqe deganda nimani tushunasiz?
4. Shaxsning asosiy xislatlarini izohlang?
5. Shaxs ijtimoiylash fazalari va davrlarini izohlang?
6. Deviant xulq-atvor deganda nimani tushunasiz?
7. Deviant xulq-atvorning qanday turlari mavjud?

Test savollari

- 1. Mashhur sotsial antropolog R.Lintonning fikricha, istalgan jamiyatda shaxsning qanday ikki asosiy tipi mavjud bo'ladi?**
 - A) Normativ va modal
 - B) Formal va noformal
 - C) Alternativ va nominal
 - D) Deviant va delikvent
- 2. Shaxs strukturasi qanday komponentlarni ajratib ko'rsatish mumkin?**
 - A) Biogen, psixogen va sotsiogen

- B) Onglilik; ma'naviy boylik; ijtimoiy munosabatlar
 - C) Jamiyatga nisbatan nisbiy mustaqillik va javobgarlik
 - D) Psixogen va sotsiogen
- 3. “Ko‘zgudagi men” nazariyasining asoschilari kim?**
- A) Ch.Kuli va Dj.Mid
 - B) Z.Freyd, E.Erikson
 - C) J.Piaje
 - D) R.Linton, M.Moreno, T.Parsons.
- 4. Rolli nazariyaning asosiy tushunchalari**
- A) “Sotsial rol” va “sotsial status”
 - B) Pozitsiya va holat
 - C) Sotsial hamkorlik va birdamlik
 - D) Sotsial status va me'yorlar
- 5. U.Tomas va R.Darendorfning roli nazariyasida sotsial status tushunchasining o‘rnini qaysi tushuncha egallaydi?**
- A) Pozitsiya
 - B) Holat
 - C) Rang
 - D) Strata
- 6. Shaxsni o‘rganishdagi sotsial-psixologik yo‘nalishning asoschisi?**
- A) Zigmund Freyd
 - B) I.S.Kon
 - C) E. Dyurkgeym
 - D) M.Veber
- 7. G.M.Andreyevaning ta’kidlashicha, sotsial psixologiyaning asosiy maqsadi bu?**
- A) Shaxsning guruh bilan bo‘lgan munosabatlari sanaladi
 - B) Shaxslararo munosabatlar
 - C) Guruhlararo munosabatlarni
 - D) A va B javoblar
- 8. Ye.A.Anufriyevning fikricha, shaxsni ikki jihatdan ta’riflash maqsadga muvofiq?**
- A) Formal-mantiqiy va dialektik-mantiqiy
 - B) Sotsial va psixologik
 - C) Adaptativ va integrativ
 - D) Modal va normativ
- 9. Shaxs sotsializatsiyasi qanday bosqichlarni qamrab oladi?**

- A) Adaptatsiya (moslashish). Interiorizatsiya.
- B) Adaptatsiya (moslashish). Integratsiya. Interiorizatsiya.
- C) Bolalik, o‘spirinlik, balog‘at yoshi, ota-onalik, keksalik.
- D) Deviatsiya va delikvent harakatlar

10. Yer yuzidagi barcha odamlarga xos bo‘lgan xususiyatlarni anglatuvchi umumiy tushuncha

- A) Inson
- B) Individ
- C) Shaxs
- D) Kishi

7-mavzu. SOTSILOGIYADA SOTSIAL STRATIFIKATSIYA VA SOTSIAL MOBILLIK

Reja:

- 1. Sotsial stratifikatsiya tushunchasi, uni o‘rganishdagi yondashuvlar.**
- 2. Stratifikatsiya modellari va turlari.**
- 3. Sotsial mobillik tushunchasi va uning turlari.**

Tayanch iboralar

Ijtimoiy strata. Sinf. Stratifikatsiya. Piramida modeli. Romb modeli. Limon va bosiq piramida modeli. Eyfel minorasi modeli. Sotsial mobillik. Vertikal va gorizontal sotsial mobillik. Individual va guruhiy mobillik. Avlodlararo mobillik. Avlodlar ichidagi mobillik. Marginallik.

1. Sotsial stratifikatsiya tushunchasi, uni o‘rganishdagi yondashuvlar

Sotsial stratifikatsiya – jamiyat va uning qatlamlari tuzilishini, ijtimoiy tabaqalanish, tengsizlik belgilari tizimini ifodalaydi. Stratifikatsiya (*lot. stratum - qatlam va fatsio – bajaraman*) - jamiyat tuzilmasi, alohida qatlamlari, ijtimoiy tabaqalanish belgilari tizimi va tengsizlikni ifoda etuvchi sotsiologik tushunchadir.

Daromad, hokmiyat, prestij va ma’lumotlilik darajasi insonning ijtimoiy-iqtisodiy statusini aniqlab berib, uning jamiyatda egallagan o‘rnini ko‘rsatib beradi. Bu holatda status stratifikatsiyani umumlashtiruvchi ko‘rsatkich sifatida namoyon bo‘ladi. Belgilangan statuslar qat‘i belgilangan stratifikatsion tizim, ya’ni yopiq jamiyatni anglatadi. Ma’lumki, yopiq jamiyatlarda bir stratadan boshqasiga o‘tish qat‘iyan man etilgan bo‘ladi. Bunday tizimlarga quldorlik, kasta va tabaqalar mavjud bo‘lgan jamiyatlar kiradi.

Erishiladigan statuslar siljuvchi yoki harakatdagi stratifikatsion tizimlarga xos bo‘lib, ochiq jamiyatlarda kuzatiladi. Ochiq jamiyatlarda insonlarning bir stratadan boshqasiga erkin harakatlanishiga yo‘l ochib berilgan bo‘ladi. Bunga sinflar va kapitalistik munosabatlar o‘rnatilgan zamonaviy jamiyatlarni misol qilishimiz

mumkin. Jamiyat stratifikatsiyasining tarixiy jihatdan qaror topgan tiplari shular sanaladi.

Stratifikatsiya sotsiologiyaning asosiy tushunchalaridan biri sifatida jamiyatning ijtimoiy tarkibi, ijtimoiy guruhlari va ularni tabaqalanishi belgilari tizimini o'zida aks ettiradi. Hozirgi zamon stratifikatsion yondashuvining nazariyotchilari ijtimoiy guruhlarning ishlab chiqarishdagi ishtiroki, jamiyatning asosan mulkka bo'lgan munosabati asosida tabaqalashuvi xususidagi marksistik yondashuvni inkor etib, jamiyat *ma'lumot, ruhiyat, maishiy shart-sharoitlar, bandlik darajasi, daromad ko'lamlari* va boshqa belgilarga ko'ra tabaqalanishini asoslab beradilar. Ular yuqoridagi belgilarga ko'ra ajraluvchi ijtimoiy guruhlardan tashqari, yuqori tabaqa, o'rta tabaqa va quyi tabaqa doimiy amal etishini ta'kidlaydilar.

G'arb sotsiologiyasida jamiyat ijtimoiy tarkibi sotsial stratifikatsiya tushunchasi asosida o'rganiladi. Demak *stratifikatsiya G'arb sotsiologiyasining asosiy tushunchalaridan biri* bo'lib, jamiyat ijtimoiy tarkibining ijtimoiy tabaqalarga, guruhlarga ajratilganini, jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlikni ifoda qiladi.

Maks Veber tomonidan sotsiologiyadagi sotsial stratalarni o'rganish yoki stratifikatsiya nazariyasiga asos solingan. Ungacha K.Marks tomonidan jamiyat mulkka egalik qilish kriteriysi asosida ikki sinfga ajratilgan edi.

Marksning kapitalizm sanoat dunyosida qanday qilib ijtimoiy-iqtisodiy sinflarni vujudga kelishi haqidagi tahlili shunchaki nazariy asoslarga asoslangan edi va shu tariqa jamiyatni dastlabki "ilmiy" tadqiqotlaridan biri bo'lib, zamonaviy jamiyatni iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy tushuntirishni taklif qildi. Bu jarayonda u keyingi sotsiologik tafakkur uchun markaziy bo'lgan bir necha tushunchalarni, xususan, ijtimoiy sinf sohasida sinfiy ziddiyat va ong, ekspluatatsiya va begonalashtirish tushunchalarini kiritdi.⁹³

Karl Marks birinchilardan bo'lib sinf tushunchasini aniqlashtirgan va ishlab chiqqan. Unga ko'ra, ijtimoiy sinflar – bu mehnatni tashkil etishdagi roli, ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan munosabati, mehnat jarayonida egallagan joyi, mol-mulkka erishish usullari va uning shakliga ko'ra, shuningdek, sotsial statusiga ko'ra bir-

93 Diana Loxley, Marek Walisiewicz, Christopher Westthorp First American Edition, 2015 Published in the United States by DK Publishing 345 Hudson Street New York, New York 10014. P-32

biridan farqlanuvchi insonlarning yirik guruhlari. Har bir jamiyatda eng kamida ikkita sinf mavjud bo‘ladi. Unga ko‘ra, jamiyat mulkdorlar sinfi va mulksizlar sinfiga ajratilgan. Marksning nazariyasida mulkdorlar sinfi deyilganida ishlab chiqarish vositalariga ega bo‘lgan quldorlar, feodallar, burjua vakillari tushunilgan. Mulksizlar esa ishlab chiqarish vositalariga hamda mulkka egalik qilish huquqidan mahrum bo‘lganlar kirgan. Bularga qullar, proletariy va krestyanlar kirgan.

Ammo aytib o‘tish kerakki, Marksning sinflar nazariyasida intelligensiya kabi ba’zi guruhlar kiritilmagan. Olim ularni mazkur ikki sinf oralig‘idagi ko‘rinishlar, oraliq sinflar nomi bilan atagan. Aynan shu jihati bilan mazkur nazariya XIX asr oxiriga kelib o‘zining tor doirada ekanligini ko‘rsatdi. Natijada M. Veber tomonidan stratifikatsion nazariya yaratildi.

M. Veberning stratifikatsion nazariyasida⁹⁴ jamiyat a’zolarini guruhlarga ajratishdagi kriteriyalar soni ortgan. Mulikka bo‘lgan munosabat va daromad miqdori kabi iqtisodiy ko‘rsatkichlardan tashqari hokimiyatga bo‘lgan munosabat va prestij kriteriyalari kiritildi. Prestij deyilganida, inson tomonidan tug‘ilganida yoki umri davomida o‘zining shaxsiy xislatlari tufayli jamiyatda egallagan sotsial statusi tushuniladi.

Maks Veber stratifikatsion jarayonlar mohiyatini ochishda *ratsionalistik* asosida yondashadi va ratsionalistik omilning muhimligiga alohida ahamiyat beradi. Maks Veber fikricha ratsionalizm Yevropa xalqlari tabiatiga xos bo‘lib, bu omilni ijtimoiy voqe’likning barcha sohalariga joriy etish zarur, deb hisoblaydi. Uni amalda qo‘llash uchun quyidagi prinsipni joriy etishni taklif etadi. Iqtisodiyotda – deydi u, - ikki yoqlama hisob-kitobni amalga oshirish tizimiga o‘tish, axloq borasida esa – to‘g‘ri va teng munosabatlarga amal qilishga, erishishni, siyosatda – parlamentarizmga amal qilib, rasmiy huquq va ma’muriy boshqaruv institutlarini joriy etish zarurligini, musiqa sohasida esa – yevropaga xos notalar tizimini va unga mos texnik (cholg‘u asboblari) vositalarini uyg‘unlashuv me’yorlariga o‘tish g‘oyasni targ‘ib etadi. U hamma sohaga umumplanetar axloq va turmush tarzi faqat Yevropa xalqlarigagina xos deb hisoblab, bu sohada u milliylikda alohidalikni (ya’ni

94 Основы социологии: Курс лекций / [А.И.Анто-лов, В.Я.Нечаев, Л.В.Пиковский и др.]: Отв. ред. .Г.Эфендиев. — М.: Об-во «Знание» России, 1993. С.287.

yevropachalik tizimni) iqtisodiyot, siyosat va huquq va boshqaruvda, axloqda umumiylikni ulug‘lab dualizm – ikki tomonlamalik pozitsiyasiga amal qiladi. Shu sababli Maks Veber hamma narsalarning jamiyatda yakkalikdan umumiyning (“xusus”dan “Umumning”) kelib chiqishdek umumiy qonuniyatni unutadi.

P.Sorokin ham o‘zining 1920-yil chop etilgan “Sotsiologiya tizimi” asarida hamda keyinchalik AQSHda olib borgan faoliyati davomida stratifikatsiya nazariyasining asosini tashkil etuvchi qator tushunchalarni tizimga solib, ularning mohiyatini ishlab chiqdi. Ularga misol qilib “bir asosli stratifikatsiya”, “ko‘p asosli stratifikatsiya”, “sotsial mobillik” kabilarni keltirish mumkin. Pitirim Sorokin «Sotsial stratifikatsiya nazariyasi» nomli asarida o‘zining quyidagi fikrlarini ilgari surgan. Sotsial stratifikatsiya deyilganida, ma’lum insonlarning birlashmasining yoki butun jamiyat aholisining iyerarxik ranglarda sotsial sinflar, guruhlar va statuslarga differensiatsiyasi tushuniladi va u mol-mulk, daromad, hokimiyat, ta’sir doirasi kabilarning noteng taqsimlanishida o‘z ifodasini topadi. Pitirim Sorokin stratifikatsion kriteriylarning uchta kategoriyasini ishlab chiqqan. Ular asosida sotsial stratalar bir-biridan farqlanadi. Bular:

1. Ijtimoiy-iqtisodiy – mol-mulk, daromad, mehnatni tashkil qilishda tutgan o‘rni, ishlab chiqarish tizimidagi o‘rni, strataning statusi.

2. Ijtimoiy-professional – mehnatning xarakteri va tarkibi, mehnat sharoiti, professional malaka va umumiy ma’lumotlilik darajasi, kasbning prestiji, faoliyat sohasining obro‘si;

3. Ijtimoiy-siyosiy status - hokimiyat, ta’sir ko‘rsatish doirasi, astoriteti.

Yuqoridagi keltirilgan farqlar asosida *P.Sorokin* sotsial stratalarni quyidagicha tasniflagan:

1. Elementar stratalar – bir kriteriy asosida.

2. Kumulyativ stratalar – ikki va undan ortiq kriteriylar asosida.

3. Konglomerativ stratalar – elementar va kumulyativ stratalar asosida, ularning hajmi o‘ta katta bo‘ladi. Misol uchun “olti milliard”.

M.Veberdan tashqari sotsial stratifikatsiya nazariyasi rivojiga *T.Parsons*, *R.Darendorf*, *B.Barber*, *K.Devis*, *U.Mor*, *R.Kollinz* kabi olimlar o‘z hissasini qo‘shdi. Ularning fikricha, “sinf” tushunchasi faqat o‘tmishdagi jamiyatlarning strukturalarini tadqiq etishda

qo'llanilishi mumkin. Zamonaviy postindustrial jamiyatlar uchun bu tushunchani qo'llashning keragi yo'q. Chunki u zamonaviy jamiyatdagi stratalarning mulkiy munosabatlarini belgilab, mohiyatini ochib bera olmaydi. Zamonaviy postindustrial jamiyatlarda mulkiy munosabatlar o'zining aniqlik ko'rsatkichini yo'qotgan. Endilikda korxonalar aksiyalarining mulkdori sifatida korxonani boshqaruvchi a'zolaridan iborat guruh vakillari bilan birgalikda oddiy ishchilar ham namoyon bo'lishi mumkin. Shuning uchun zamonaviy jamiyatlarda yuz bergan shu kabi global o'zgarishlar oqibatida sotsiologiyada qatlamlarni ilgari ifodalagan "sinf" tushunchasini "strata"⁹⁵, ya'ni qatlam tushunchasi bilan almashtirish lozim.

Shunga ko'ra, sotsial stratifikatsiya nazariyasi marksizm sotsiologiyasining *sinflar va sinfiy kurash nazariyasiga zid* bo'lib, u jamiyatning ijtimoiy qatlamlar va guruhlariga nafaqat mulkiy munosabatlar, balki ma'lumoti, psixologik jihatlari, turmush sharoiti, ijtimoiy bandligi, daromadi va boshqa xususiyatlarga asosan bo'lishni yoqlaydi.

Amerikalik sotsiolog *T. Parsons*: «Stratifikatsiya - ijtimoiy tizim tarkibiy ziddiyatining asosiy yuzaga keltiruvchisi» deb, uni rivojlantirdi.

G'arb mamlakatlari sotsiologlari jamiyatni «yuqori», «o'rta», «quyi» qatlamlardan iborat deb talqin qilishadi. Masalan, G'arbiy Germaniyalik sotsiolog *R. Darendorf* jamiyatni *boshqaruvchi va boshqariluvchilar* toifasiga bo'ladi. O'z navbatida boshqaruvchilar toifasi 2 guruhdan iborat bo'lgan: a) mulkdor boshqaruvchilar va b) mulkdor bo'lmagan boshqaruvchilar - ma'muriy byurokrat menedjerlar. Boshqariluvchilar toifasi ham 2 ga bo'lingan: yuqori - «ishchi aristokratiyasi» va quyi - past malakali ishchilar.

Jamiyatni o'rganish tamoyillari, ijtimoiy-iqtisodiy voqelikka yondashuv xususiyatlari doimiy ravishda o'zgarib, takomillashib boradi. Totalitar tuzum davrida ijtimoiy taraqqiyotning bosh sababi sinflararo kurash deb qaralganligi sababli jamiyatdagi muammolarga umumiy yondashib, bir sinf vakillari bilan ikkinchi sinf vakillari qarashlaridagi tafovutni aniqlash barcha ijtimoiy fanlar xususan

⁹⁵*Strata* - lotincha "strata" so'zidan olingan bo'lib, "qatlam", deya tarjima qilinadi. Mazkur tushuncha sotsiologiyaga geologiya fanidan o'zlashtirilgan hisoblanadi. U sotsiologiyada jamiyat strukturasi tashkil etuvchi guruh va shaxslarga nisbatan qo'llaniladi.

sotsiologiyaning ham asosiy ilmiy tadqiqot tamoyillaridan hisoblangan.

Keyingi 20 yillikda G'arb, xususan AQSHda rivojlangan o'rta tabaqa konsepsiyasini o'rta sinf konsepsiyasi bilan ayni uyg'unlashtirish tendensiyasi yuz bermoqda. O'rta sinf jamiyatni o'ziga xos milliy, irqiy intellektual va moliyaviy tenglik va barqarorlik me'yor sifatida o'ziga xos ijtimoiy konsensus vazifasini ham o'tamoqda. Shu boisdan o'rta sinf hissasining ortishi jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlik sharti sifatida ham talqin etilmoqda. O'rta sinf vakillari miqdori esa ulardagi ko'chmas mulk hajmi, bankdagi mablag'lari, turli manbalardan olgan foydalari, boshqa daromadlardan davlatga to'lanadigan soliqlari salmog'iga ko'ra yilma-yil aniqlab boriladi. G'arb mamlakatlari turmush tarzini o'ziga xos barometri vazifasini o'tayotgan o'rta sinf fenomeni garchi rivojlangan Yevropa davlatlari uchun ijtimoiy - iqtisodiy qadriyat darajasida kelinayotgan bo'lsa-da, bu qadriyat o'rta sinf vakillarini yuqori va quyi sinf vakillari bilan ma'naviy yaqinlashtirish imkonini bermadi.

Bugungi kunda dunyo sotsiologik adabiyotlarining aksariyatida "sinf" va "strata" tushunchalari milliy hamda xalqaro tadqiqotlarda bir maromda qo'llanib kelinmoqda. Shu o'rinda ular o'rtasidagi farqni aniqlashtirish lozim. "Sinf" tushunchasi bugungi kun sotsiologiya fanida ko'p jihatdan jamiyatni iqtisodiy ko'rsatkich bo'yicha sinflarga ajratishda qo'llaniladi. "Strata" yoki qatlam tushunchasi esa unga nisbatan kengroq mohiyatga ega bo'lib, u iqtisodiy ko'rsatkich bilan birgalikda Shaxs yoki guruhning sotsiomadaniyat xususiyatlaridan kelib chiqadi.

2. Startifikatsiya modellari va turlari

Bernard Barber individlarning sotsial tizimlarda turli holatlarni egallashiga qarab, ularning iyerarxiyasi asosida sotsial stratifikatsiyaning *piramida va romb* shaklidagi ikki modelini yaratgan⁹⁶. U o'zining stratifikatsion modellarini uch toifaga ajratgan: yuqori qatlam, o'rta qatlam va quyi qatlam.

96 Васильева Т.С., Орлов В.В. История социологических учений // Социальная философия: Учеб.пособ. / Перм. Гос. ун-т им. А.М.Горького. — Пермь, 1993. С.146.

Yuqori qatlam – aholining elitesini tashkil etuvchi ozchilik bo‘lib, ularning daromadini nazorat qilish soliq solish orqali amalga oshiriladi.

O‘rta qatlam – sotsial iyerarxiyaning ikki qutbi orasidagi oraliqni egallovchi insonlar guruhi bo‘lib, ular daromadining miqdori, iste‘mol qilish qobiliyati va xarakteri, turmush uslubi va asosiy qadriyatlari kabi ko‘rsatkichlar orqali bir-biriga yaqin turadilar. Ammo ular ma‘lumoti, mashg‘ulot turi, daromad manbai kabi kriteriyalar orqali farqlanadi. Shunga qaramay, o‘rta qatlam jamiyat barqarorligi va farovonligini ta‘minlab turuvchi poydevor sanaladi. Mazkur qatlam ko‘lami qanchalik keng bo‘lsa, u yuqori va quyi qatlam kamchiliklarini osonlik bilan bartaraf eta oladi.

Quyi qatlam - yuqori turuvchi qatlam bilan mustahkam aloqalarga ega bo‘lmagan va jamiyatning “tubini” tashkil etuvchi insonlar guruhi. Ularni ba‘zi adabiyotlarda autsayderlar nomi bilan ham atashadi.

Piramida va romb shaklidagi stratifikatsion modellar jamiyatda hamisha ozchilikni tashkil etuvchi elita qatlami borligini ko‘rsatadi. Shu bilan bigalikda piramida ko‘rinishidagi stratifikatsion tizimlarda o‘rta qatlam elita qatlamidan ko‘proq bo‘lsada, aksariyat insonlar quyi qatlamda joylashganini ko‘rish mumkin. Barberning fikricha, so‘nggi yuz yil ichida g‘arb jamiyati piramida ko‘rinishidagi tipdan romb ko‘rinishidagi timga o‘tdi. Olimning fikricha, zamonaviy tipdagi jamiyatlarda endilikda taraqqiyot va turmush darajasining ko‘tarilishi natijasida romb shaklidagi stratifikatsion model qaror topadi va shakllanadi.

U.Uorner tomonidan ishlab chiqilgan AQSH jamiyatining olti sotsial sinfdan iborat bo‘lgan stratifikatsion modeli g‘arbning bir qator sotsiolog olimlari (*K.Devis, U.Mur, R.Koleman, L.Reyuoter, R.Darendorf*) tomonidan rivojlantirildi. Mazkur model asosini sotsial iyerarxiya tashkil etadi. Unga ko‘ra AQSH jamiyati stratifikatsiyasi quyidagicha ko‘rinishga ega⁹⁷:

– Yuqori yuqori sinf – umummilliy korporatsiyaning bosh boshqaruvchisi, nufuzli firmaning boshlig‘i, yuqori harbiy unvon

97 Капитонов Э.А. Социология XX века: История и технология. - Ростов н/Дону, 1996. - С. 107.

egasi, federal sudya, birja egasi, yirik arxitektor, yuqori malakali shifokor, arxiepiskop.

– Yuqori sinf – o‘rta darajadagi firmaning boshqaruvchisi, muhandis-mexanik, gazeta egasi, amaliyotchi shifokor, amaliyotchi yurist, kolledj o‘qituvchisi.

– Yuqori o‘rta sinf – bank kassiri, munitsipal kolledj o‘qituvchisi, o‘rta darajadagi boshqaruvchi, maktab o‘qituvchisi.

– O‘rta o‘rta sinf – bank xodimi, tish shifokori, boshlang‘ich maktab o‘qituvchisi, sug‘urta kompaniyasi xodimi, magazin boshqaruvchisi, malakali usta.

– Quyi o‘rta sinf - Avtomexanik, parikmaxer, barmen, jismoniy mehnatda band bo‘lgan malakali ishchi, mehmonxona xizmatchisi, pochta xodimi, politsiyachi, yuk mashinasi haydovchisi.

– O‘rta quyi sinf – taksi haydovchisi, o‘rta malakali ishchi, benzin quyuvchi, ofitsiant, shveytsar.

– Quyi quyi sinf – idish yuvuvchi, uy xizmatkori, bog‘bon, shaxtada ishchi, supuruvchi va h.k. davlat qaramog‘idagi ishsizlar.

Rossiyalik sotsiologlar *Z.T.Golenkova* va *E.D.Igitxanyanning* fikricha⁹⁸, bugungi kunda jamiyatning uchta stratifikatsion modelini ajratib ko‘rsatish mumkin: limon, eyfel minorasi va yerga bosilgan piramida modeli. Olimlarning ta’kidlashlaricha, bozor iqtisodiyoti rivojlangan iqtisodiy barqaror mamlakatlarda limon shaklidagi stratifikatsion modelni ko‘rishimiz mumkin. Eyfel minorasi modeli ko‘p hollarda Lotin Amerikasi mamlakatlariga xos bo‘ladi. Ularda quyi qatlam ko‘lami keng bo‘lsada, o‘rta qatlam yuqoriga cho‘zilgan bo‘ladi. Yerga bosilgan piramida modeli markaziy va Sharqiy Yevropa, jumladan, ittifoq qulashidan keyingi ilk yillardagi Rossiya uchun xos bo‘lib, unda 80 foizga yaqin jamiyat a’zolari quyi qatlamga, 3-5 foizi elitaga kiradi. O‘rta qatlam esa deyarli mavjud bo‘lmaydi.

Stratifikatsiya turlari.

Pitirim Sorokin “Sotsial stratifikatsi nazariyasi” asarida stratifikatsion tizimning tarixiy rivojlanishga ko‘rsa ketma-ket paydo bo‘lgan to‘rtta tipini ajratib ko‘rsatgan. Ular stratifikatsion rivojlanishning bosqichlari sanaladi.

98 Голенкова З.Т., Гридчин К).В. Историко-социоло-гическая проблематика // Социология в России / Под ред. В.А.Ядова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательство Ин-та социологии РАН, 1998. С.45-69.

- Quldorlik tizimi
- Kasta tizimi
- Soslovie tizimi (tabaqalar)
- Sinflar tizimi

Shunga ko'ra, quldorlik – kishilarni qaram qilishning iqtisodiy, ijtimoiy va huquqiy shaklidir. *Kastalar* (guruh, toifa, tabaqa) – odam tug'ilganidan boshlab a'zo bo'lib qoladigan ijtimoiy guruhlar (stratalar)dir. *Tabaqalar* – taomillar yoki huquq, qonunlari bilan mustahkamlangan nasldan-naslga o'tuvchi huquqlar va burchlarga ega bo'lgan ijtimoiy guruhlar. *Sinflar* – sinflar paydo bo'lishi XVIII-XIX asr bilan bog'liq. AQSH - o'rta sinflar jamiyati. AQSHda 4 ta asosiy sinflar bor: oliy; o'rta; ishchi; quyi sinflar.

Ko'plab sotsiologlar jamiyatda kishilarning sotsial mavqeini, tabaqa va qatlamlarini aniqlashda stratifikatsiyalashning sotsial 7 xil vertikal tabaqalanish holatidan foydalanib o'rganishga harakat qilingan. Ushbu stratifikatsiya tiplari alohida bir-biridan ajralgan holda emas, balki bir-birini to'ldirish va o'zaro bog'lanib, mutanosiblashib ketishi bilan turmushda, sotsial-jamiyatda namoyon bo'ladi. Ushbu uslub bevosita G'arbda va Rossiyada qo'llaniladi va sotsial stratifikatsion tizimni aniqlashda keng foydalanishga harakat qiladilar va harakat qilmoqdalar. Ular quyidagilardan iborat:

- 1) professional, ma'muriy-yuqori sinf qatlami (yuqori tabaqa vakillari);
- 2) o'rta darajadagi texnik mutaxassislar;
- 3) kommersiyaviy sinf tabaqalari (savdo karchalonlari);
- 4) mayda burjuaziya sinfi (o'rta mulkdorlar tabaqasi);
- 5) rahbarlik funksiyalarini bajaruvchi texniklar, ishchilar (rabochiyalar) – ya'ni vositachi rahbarlar – o'rta toifadagi rahbar xodimlar;
- 6) malakali ishchilar, ya'ni haqiqiy moddiy boylik yaratuvchi malakali mutaxassis mehnatkashlar;
- 7) malakasiz, mutaxassis yoki mutaxassis bo'lmagan ishchilar, mehnatkashlardir.

Yuqorida keltirilgan aniq darajada aholining sotsial startifikatsiya turi – qatlamini aniqlanishiga imkon beradi. Ammo ushbu yuqorida nomlari keltirilgan aholi qatlami ham aniq chegaraga ega bo'lmasdan, ular ham o'zlarining jamiyatdagi sotsial mavqei, iqtisodiy, siyosiy

o'zni va rolini aniqlashda qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi, ya'ni ularning – professiyasi malakaliligi; moddiy daromadi; ma'lumotlilik, turar joy-yashashi, turmush tarzi bilan farq qilganligi sababli mavqei, o'zni, roli o'zgarib turadi va shakli, guruhi aniqlashda noaniqlikni vujudga keltiradi.

3. Sotsial mobillik tushunchasi va uning turlari

Sotsial stratifikatsiya nazariyasi jamiyatni turli qatlamlarga bo'lish kriteriyalarini ishlab chiqish bilan birga sotsial mobillik nazariyasi uchun nazariy asos sanaladi. Jamiyatning iyerarxik tuzilishi doimiy va o'zgarmas emas, undagi elementlar orasida doimiy ravioshda o'zaro ta'sirlar, o'zgarishlar va harakatlar bo'ladi. Mana shu holatlar sotsiologiyada sotsial mobillik nuqtai nazaridan tadqiq etiladi.

Sotsial mobillik – individ yoki guruhning jamiyat stratifikatsion tizimida egallagan sotsial maqomini, statusini o'zgartirilishi, ya'ni insonlarning sotsial ko'chishlaridir. Bu yerda shaxsning bir sinfdan ikkinchi bir sinfga, bir ijtimoiy guruhdan ikkinchi bir ijtimoiy guruhga o'tishi va jamiyat ijtimoiy tarkibida tutgan o'rnini o'zgarishi nazarda tutilmoqda.

Shaxsning umri misolida bu uning go'daklik, o'smirlik, yoshlik, o'rtayoshlik, qarilik davrlarida namoyon bo'ladi. Undan tashqari inson ma'lumot olishi, oila qurishi, hunar o'rganishi, kasb egallashi orqali ijtimoiy o'zaruvchanlikka uchraydi va uning jamiyatdagi o'zni - statusi o'zgarib boradi. O'quvchi, talaba, muhandis, nafaqaxo'r kabi.

Jamiyat misolida bu undagi insonlar hayotida ro'y beruvchi ijtimoiy o'zgaruvchanlik jarayoni orqali namoyon bo'ladi. Sinflarning paydo bo'lishi, sinflarning bir ko'rinishdan ikkinchi bir ko'rinishga o'tishi, jamiyat sinfiy strukturasi o'zgarishi, jamiyat ishlab chiqarish kuchlari joylashuvining o'zgarishi, fan, texnika, madaniyat va sa'nat taraqqiyotida o'z aksini topadi. Masalan, *qul, dehqon, ishchi, sovxozchi, pomeshchik, kapitalist, fermer.*

«Sotsial mobillik» termini sotsiologiyaga P.Sorokin tomonidan 1927-yilda kiritilgan. Mobillik inglizcha "mobile" so'zidan olingan bo'lib, «ko'chish», «safarbarlik» ma'nosini anglatadi. P.Sorokin o'z

nazariyasida sotsial mobillikni ikki turga ajratgan: vertikal va gorizontal sotsial mobillik⁹⁹.

Gorizontal mobillik individning bir sotsial qatlamdan shu darajada joylashgan boshqa qatlamga o'tishini anglatadi. Mobillikning bu turi yashash joyini o'zgartirish, boshqa diniy guruhga o'tish kabilarda namoyon bo'ladi. Vertikal sotsial mobillik bir stratadan boshqasiga o'tishni, ya'ni hayoti davomida insonning yuqori statusni quyiga, quyi statusni yuqori darajadagisiga almashtirishni nazarda tutadi. Masalan, oddiy ishchining korxonada prezidenti darajasiga ko'tarilishi yoki teskari jarayon.

Vertikal mobillik o'z o'rnida yuqoriga va pastga yo'naltirilgan bo'ladi. Yuqoriga yo'naltirilgan sotsial ko'tarilish, yuqoriga harakatni, pastga yo'naltirilgan -sotsial tushish, pastga harakatni anglatadi.

Shunga ko'ra, P. Sorokin ko'tariluvchi sotsial mobillik va quyiga yo'naltirilgan sotsial mobillik tushunchalarini ham kiritgan. Sotsial iyerarxiya bo'yicha yuqoriga ko'tarilish *ijtimoiy ko'tarilish* nomi bilan atalgan. Uning aksi esa *sotsial tushish* nomi bilan yuritiladi.

Sotsial mobillik boshqa shaxs va guruh nuqtai nazaridan *individual va guruhiy mobillik*¹⁰⁰ turlariga ajratiladi.

Individual mobillik-individning boshqalarga bog'liq bo'lmagan holda gorizontal yoki vertikal chiziq bo'yicha yuqoriga va pastga ko'chishidir.

*Guruhiy mobillik*da ko'chishlar guruhiy, kollektiv holda sodir bo'ladi, u yoki bu strataning sotsial mavqei o'zgaradi. P. Sorokin fikricha, guruhiy mobillikning sababi sifatida quyidagi holatlar namoyon bo'ladi:

- sotsialistik revolyutsiyalar
- chet el intervensiyasi, bostirib kirishi
- davlatlararo urushlar
- fuqarolik urushlari
- harbiy to'ntarishlar
- siyosiy rejimlarning o'zgarishi
- eski konstitutsiyaning yangisiga almashtirilishi
- dehqonlar qo'zg'olonlari

99 Сорочкин П.А. Человек, цивилизация, общество. – М., 1992. С.374.

100 Кравченко А.И. Социология. – Екатеринбург: Деловая книга, М.: Издательская корпорация «Лотос». 1999. С.257-259.

- aristokrat zotiga mansub bo'lgan zodagonlarning o'zaro yer yuzasida olib borilgan urushlari

- imperiyaning tashkil etilishi.

Individual mobillik omillariga kasbiy-professional zinapoyada ko'tarilish(malaka oshirish natijasida), ta'lim darajasi,ma'muriyatda egallagan o'rni,ya'ni kasbiy karera bilan bog'liq bo'lgan omillar kiradi.Individual mobillik siyosiy va tadbirkorlik faoliyati, armiyada va boshqa davlat institutlaridagi faoliyati bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Individual sotsial mobillik omillari – oilaning ijtimoiy maqomi, millat, ta'lim darajasi, jismoniy va aqliy xususiyatlar, tashqi ko'rinish, tarbiya, yashash joyi va h.k. Individual sotsial mobillikning yuqoriga yo'naltirilgan turining eng samarali usuli – manfaatli nikohdir.

Sotsiologiyada yana *avlodlararo va avlodlar ichidagi sotsial mobillik*¹⁰¹ ham farqlanadi.

*Avlodlararo mobillik*da farzandlar o'z ota-onalaridan ko'ra yuqoriroq sotsial pozitsiyani egallashadi yoki ularga nisbatan quyi pog'onaga tushib qoladi.Avlodlar ichidagi mobillik individning uning ota-onasining pozitsiyasiga solishtirmasdan turib o'zining sotsial statusini o'zgartirishini anglatadi.Individ sotsial maqomini o'zgartirganda o'zi uchun yangi statusni o'zlashtirishi va bunga bog'liq bo'lgan o'zaro harakat va munosabatga, muloqotga kirish muammosi yuzaga keladi.Madaniy to'siq va munosabat, muloqot to'siqlarini buzib o'tish uchun individ oldingi hayot tarzini o'zgartirishi,o'zi uchun yangi statusning xatti-harakatlari namunalarini shakllantirishi, ijtimoiy muhitini o'zgartirishi lozim.Ammo hayotiy tajribalar shuni ko'rsatadiki,barcha individlar ham bunday sotsio-madaniy nazoratdan muvaffaqiyatli o'tib, yangi stratada qulay joylasha olmaydi.Barcha obyektiv mezonlarga ko'ra, yuqoriroq pog'onaga ko'tarilgan individ sotsio-madaniy shart-sharoitlarga ko'ra yangi strataga kiruvchi eshik ortida qoladi,lekin u eski stratani tark etgan bo'ladi. Uning yangi holati,yangicha tarzdagi hayot kechirishga intilishi va h.k. uni bu yerda «begona»ga aylantiradi.Individ ikki strata, ikki madaniyat orasida «osilib» qoladi.O'xshash holat pastga yo'naltirilgan vertikal mobillikda ham sodir bo'lishi mumkin.Jamiyatning yuqori qatlam-

101 Кравченко А.И. Социология. – Екатеринбург: Деловая книга, М.: Издательская корпорация «Лотос». 1999. С.255.

larida bo‘lish imkoniyatini yo‘qotgan, sotsial iyerarxiyaning quyi pog‘onasiga tushib qolgan inson yangi holatiga, yangi hayot tarziga moslashishga qiynaladi. Individ yoki sotsial guruhning sotsial ko‘chish oqibatida ikki sotsial birlik, ikki madaniyat orasida bo‘lish fenomeni *marginallik* deb ataladi. Individlar marginallasuvi ko‘pincha gorizontal mobillik natijasida (avvalo, migratsiya, emigratsiya, shahardan qishloqqa, qishloqdan shaharga) sodir bo‘ladi.

Ko‘p hollarda sotsial mobillik darajasi jamiyatning “an’anaviy”, “zamonaviy”, “industrial” yoki “postindustrial” jamiyat turiga tegishliligini belgilab beradi. Undan tashqari jamiyat a’zolarining sotsial mobillikni amalga oshirishdagi imkoniyatlari darajasi va sotsial mobillik turlari jamiyatning ochiq yoki yopiq turda ekanligidan darak beradi.

Jamiyat sotsial stratifikatsiyasidagi o‘zgarishlar va uning o‘ziga xos jihatlari

Jamiyatda o‘zgarishlarning sodir bo‘lishi juda muhim va chetlab bo‘lmaydigan jarayon. Uni boshqarish hamda nazorat qilish maqsadida chuqur o‘ylangan uzoqni ko‘ra biluvchi siyosat olib borish lozim. Aks holda mazkur jarayon stixiyali va o‘ta irratsional tarzda kechadi. Natijada jamoatchilik ongida yuz berayotgan voqealar yuzasidan norozilik va ularning adolat mezonlariga mos tushmasligi kabi tushunchalar paydo bo‘lib, hatto ijobiy islohotlar ham salbiy qabul qilinishi mumkin. Globallasuv jarayoni bizning ijtimoiy maydonimizda ham o‘ziga xos ravishda namoyon qilmoqda. Misol uchun makro darajada va birlamchi ijtimoiy-ishlab chiqarish tuzilmalari darajasida o‘tkazilgan qator o‘zgarishlar ijtimoiy doirada yangi tengsizlikni ifodalovchi lavozimlarni yaratdi. Mulkchilik shakllari va hokimiyat institutida qator o‘zgarishlar sodir bo‘ldi, jamiyatdagi ayrim guruh yoki tabaqalar yo‘qolishi, yangilarining esa paydo bo‘lishi kuzatilmoqda, sotsial rollar o‘zgarib, yangi statuslar yuzaga kelayapti va hokazo. Bu holatni biz o‘z mamlakatimiz hayotida ham kuzatishimiz mumkin. Ittifoq parchalangach, mustaqillikka erishgan ko‘plab mamlakatlarda yangi tuzumga hali moslashmagan va ongida egalitar g‘oyalar ustun bo‘lgan fuqarolar islohotlarga noto‘g‘ri javob bildirishi uchrab turdi. Chunki aholining deyarli barcha qismi eyforiya holatini boshdan kechirardi. Oqibatda jamiyatda yuzaga kelgan sotsial taranglik vaziyati ayrim hududlarda konfliktli vaziyatlarni paydo qildi.

Shuning uchun sotsial tengsizlik va adolat masalasini ayniqsa o‘tish davri va modernizatsiya sharoitida o‘rganish talab etiladi.

Ammo shuni aytib o‘tish kerakki, mamlakat fuqarolarida egalitar kayfiyati ustunlik qilar ekan o‘rta qatlamni shakllantirib, jamiyatning ko‘rinishini limon (*rivojlangan mamlakatlarda*) yoki Eyfel minorasi (*Lotin Amerikasi mamlakatlarida*) shakliga keltirish osonroq kechadi. Shuning uchun mazkur holatdan paytida foydalanish lozim. Shunda ko‘pchilik o‘rta qatlam vakili sifatida o‘zini yaxshi his qiladi va sinflar o‘rtasidagi masofa kamayib, norozilik kayfiyati pasayadi. Demak, o‘rta qatlamni shakllantirgach, mavjud sotsial tengsizliklarning sotsial adolatga mos bo‘lishini o‘rta sinf doirasida o‘rganish va unga moslash maqsadga muvofiq.

Sotsial integratsiya va dezintegratsiya jarayonlarini o‘rganish sotsial tengsizlikni tushunish imkonini beradi. Chunki dezintegratsiya tarqoqlik belgisi bo‘lib, fikrlar va qarashlarning qarama-qarshiligini ifodalaydi. Sotsial integratsiya esa turli sotsial guruhlar o‘rtasidagi munosabatlarning uyg‘unligi, birdamligini nazarda tutadi. Integratsiyaning absolyutlashuvi qaysidir ma’noda sotsial konfliktning oldini olishi mumkin. Bunda ijtimoiy taraqqiyotni harakatga keltiruvchi kuch va jamiyat rivoji inobatga olinmaydi. Asosiy urg‘u jamiyat elementlarining uyg‘unligiga qaratiladi. Platon, Gobbs, O. Kont, E. Dyurkgeym va ayniqsa T. Parsons shu g‘oyaning tarafdori bo‘lgan. Sotsial dezintegratsiyaning integratsiyaga zid jarayon sifatida eng keng tarqalgan ko‘rinishi umumiy sotsial qadriyatlar, sotsial tashkilotlar va institutlarning yo‘qolib ketishidir. U tizimni parchalaydi, ammo uning tarkibiy elementlariga ta’sir etmasligi mumkin. Ko‘pchilik sotsiologlar ijtimoiy nazoratning susayishini ifodalash maqsadida mazkur tushunchani ishlatishadi. Ba’zilar esa sotsial xulq-atvor qoidalarining ta’siri pasayishiga nisbatan qo‘llaydi (U. Tomas, F. Znanetskiy). Sotsial dezintegratsiya tushunchasi shaxs yoki guruh tashkilot normalari, ya’ni qabul qilingan institutsional xulq-atvor me’yorlaridan chekinishi holatini ham ifodalaydi. Shu nuqtai nazardan uni «anomiya» tushunchasiga yaqinligini ko‘rishimiz mumkin. Sotsial integratsiya istalgan jamiyatda majburlov shakllari va stixiyali ravishda paydo bo‘lgan birdamlikka asoslanadi. Integratsiya va jamiyatdagi birdamlik bir-biriga uzviy bog‘liq. Agar jamiyatdagi birdamlik kuchsiz bo‘lsa, undagi munosabatlarni ratsionallashtirish

juda qiyin kechadi. Misol qilib aytadigan bo‘lsak, Rossiyada¹⁰² bugungi kunda jamiyatning dezintegratsiyasi tendensiyasi o‘rib bormoqda. Olimlar buning asosiy sababini sotsial guruhlar va individlarning «yagona» sotsial muhitni tasavvur qilishdagi farqlarida, deb baholashmoqda. Bu yerda integratsiya va dezintegratsiya jarayonlarida ratsional asos (qadriyat va maqsadlari yuzasidan konsensus) dan ko‘ra irratsional va emotsional turtki (etnomilliy, diniy va mahalliy) ustunlik qiladi. Sotsial stratifikatsiya tamoyillari tubdan o‘zgarimoqda. Rossiya jamiyati yangi asoslarga tayangan holda qayta tuzilishni boshdan kechirmoqda¹⁰³.

O‘ylab ko‘radigan bo‘lsak, shunday holatni mamlakatimizda ham ko‘rishimiz mumkin. Bizning jamiyatimiz ham mustaqillikka erishilgach, demokratiya yo‘lida yangi islohotlar natijasida transformatsiya hodisasini boshdan kechirdi. Bu sharoitda yangi sotsial tengsizliklarning vujudga kelishi va ularga nisbatan fuqarolarning o‘ziga xos fikri shakllanishi tabiiy holat. Har doim yangilik omma tomonidan qarshilik bilan kutib olinishini yodda tutmoq zarur. Chunki islohotlarni amaliyotga tez tatbiq qilish imkoni bo‘lsada, ammo fuqarolar ongida o‘zgarishlar sekin-astalik bilan qabul qilinadi. Siyosiy o‘zgarishlar bilan birgalikda mustaqillikning ilk yillarida iqtisodiy jarayonlar – ishlab chiqarishning pasayishi, ishsizlik, inflyatsiya – jamiyatning katta qismi maoshlari va nafaqalariga ta’sir qilib, real daromadlarini sezilarli darajada kamaytirdi. Bugungi kunda mazkur ahvol ancha yaxshilandi. Mamlakatimizdagi keyingi ijtimoiy-stratifikatsion jarayonning rivojlanishi, sotsial strukturaning transformatsiyasi iqtisodiy va siyosiy islohotlarning tezligi va yo‘nalishiga, shuningdek, mamlakatning sotsiomadaniy xususiyatlariga bog‘liq bo‘ladi.

O‘zbekistonda yuz berayotgan modernizatsiya jarayonini va bugungi kundalik hayotni o‘rgangan holda quyidagi holatlarni ko‘rishimiz mumkin:

1. Mamlakatimizda mustaqillik yillarida amalga oshirilgan keng ko‘lamli islohotlar milliy davlatchilik va suverenitetni mustahkamlash, xavfsizlik va huquq-tartibotni, davlatimiz chegaralari

102 *Голенкова З.Т.* Основные тенденции трансформации социальных неравенств / Россия: трансформирующееся общество. – М., 2001. – С 41.

103 *Т.В. Дыльнова* «Социальная справедливость и социальное неравенство в условиях современной России»

daxlsizligini, jamiyatda qonun ustuvorligini, inson huquq va erkinliklarini, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik muhitini ta'minlash uchun muhim poydevor bo'ldi, xalqimizning munosib hayot kechirishi, fuqarolarimizning bunyodkorlik salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun zarur shart-sharoitlar yaratildi. Olib borilayotgan islohotlar samarasini yanada oshirish, davlat va jamiyatning har tomonlama va jadal rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, mamlakatimizni modernizatsiya qilish hamda hayotning barcha sohalarini liberallashtirish bo'yicha ustuvor yo'nalishlarni amalga oshirish maqsadida **2017 — 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi** tasdiqlandi¹⁰⁴.

2. Harakatlar strategiyasiga muvofiq institutsional asoslarning o'zgarishi, ya'ni xususiy mulk huquqining mustahkam himoyasi natijasida bugungi kunda mamlakatda xususiy mulk miqdorining ortib borayotganini aytib o'tish lozim.

3. Erkin, bozor munosabatlariga asoslangan tizimning shakllanishi bir xil imkoniyatlar sharoitida raqobat hissining shakllanishi va turli hildagi daromad olish, bandlik tizimidagi chuqur o'zgarishlar. O'rta va kichik biznesga yaratilayotgan imkoniyatlar natijasida jamiyatimizda iqtisodiy kriteriy bo'yicha tadbirkorlardan tashkil topgan o'rta sinf shakllantirilmoqda. Albatta ushbu holatni ijobiy deya baholash o'rinli.

4. Ilk yillarda iqtisodiyotda kuzatilgan notekisliklar aholi ko'p qismining turmush darajasiga salbiy ta'sir etdi, ya'ni pasayishi kuzatildi. Ammo bugungi *kunda aholi daromadlari yildan-yilga orta bormoqda*.

Sotsial anomiya, ya'ni qadriyat va normalardan tarkib topgan bir tizimning buzilishi va yangisining hali to'la shakllanmaganligi. Fuqarolarda iqtisodiy ong va tafakkurni shakllantirishdagi muammolar. Undan tashqari huquqiy, siyosiy tafakkur borasida ham muammolar mavjud. Shuningdek, e'tiqod masalasi bugungi kunda o'rganilishi kerak bo'lgan masala bo'lib kelmoqda.

104 O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modda)

5. Sotsial deprivatsiya yoki hayotiy ehtiyojlarni qondiruvchi moddiy va ma'naviy resurslarga yetishish imkonining cheklanganligi, ba'zan esa bunday imkonning yo'qligi. Deprivatsiya tengsizlikning bir ko'rinishi bo'lib, mazkur holatda individ yoki guruh o'zini boshqalarga nisbatan kamsitilganday his qiladi. Uning bir qancha ko'rinishlari bor: iqtisodiy (daromadning noteng taqsimlanishi), ijtimoiy (prestij, hokimiyat, yuqori maqom kabilarni taqsimlashda ayrim indvidlarning boshqalarga nisbatan yuqori baholanishi), axloqiy¹⁰⁵ (jamiyatdagi qadriyatlar va individ dunyoqarashining mos tushmasligi), psixologik (jamiyat individni tan olmaganligi uchun unda qadriyatlar vakuumi yuzaga kelib, yangi e'tiqod, qadriyat, an'analarni qidira boshlaydi). Deprivatsiyaning sabablarini inson anglagan yoki anglamagan bo'ladi. Har ikki holatda shaxs ushbu holatdan chiqishni istaydi. Ammo kasta kabi stratifikatsion tizimda yashovchi insonlar deprivatsiyalar qadriyat va normalar bilan mustahkamlangani uchun chorasiz vaziyatda qoladi¹⁰⁶. Ammo ochiq demokratik jamiyatlarda adolat istagi namoyish, konflikt va boshqa ko'rinishlarda namoyon bo'ladi.

O'zbekiston qonunchiligida fuqarolarning har biri ularning dini, millati, jinsi va boshqa sotsial xarakteristikalaridan farqli ravishda tengligi belgilab qo'yilgan.

«Ijtimoiy fikr» jamoatchilik fikrini o'rganish markazining 2018-yilda olib borgan tadqiqoti natijasida so'ralganlarning o'zbekistonliklarning 96,3 foizi sud-huquq tizimini isloh qilish, fuqarolar huquq va erkinliklarini himoyalash, aholining huquqiy madaniyatini yuksaltirishga qaratilgan chora-tadbirlarni qo'llab-quvvatlaydi hamda ma'qullaydi. Xususan, ozodlikdan mahrum etish jazosini o'tayotgan, qilmishiga chin ko'ngildan pushaymon bo'lgan hamda tuzalish yo'liga qat'iy o'tgan bir guruh shaxslar, jumladan, yoshlar va ayollar Yoshlar ittifoqi, mahallalar va xotin-qizlar qo'mitalari kafilligi bilan jazodan ozod etildi. Fuqarolarning fikricha, mazkur o'zgarishlar o'zbek xalqiga xos bo'lgan insonparvarlik fazilatlariga mos keladi, bu rahm-shafqatga muhtoj insonlarga olijanoblik ko'rsatishga bo'lgan intilish

105 Здравомыслов А.Г. Социология конфликта: Россия на путях преодоления кризиса / Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. -М.; Аспект Пресс, 1995 – С 310.

106 Социология. Учебник для высших учебных заведений. Г.В. Осипов, А.В. Кабыща, М.Р. Тульчинский и др. – М.: Наука, 1995. – С 67.

namunasi.¹⁰⁷ Bu holat mamlakatda fuqarolarning konstitutsion huquqlari va erkinliklarini ta'minlashda samarali olib borilgan siyosatdan darak beradi. Jamiyatimizda shakllangan stereotiplar tufayli barchani birday ko'rmaslik holatlari kundalik hayotda namoyon bo'ladi. Misol uchun genderdagi farqlar, tanish-bilishchilik, mahalliychilik, jismoniy nuqsonlarga ega bo'lgan shaxslarga munosabat va boshqalarda buni ko'rish mumkin.

Umuman olganda me'yoridagi tengsizlik jamiyatda sog'lom raqobat va rivojlanishni ta'minlaydi. U ijtimoiy-iqtisodiy resurslarni samarali ishlatishga undaydi¹⁰⁸. Insonlar o'zining jamiyatdagi holatini adekvat baholay boshlashadi. Ular jamiyatdagi aniq farqlarni seza boshlaydi. Jamiyatning yangi sotsial stratifikatsion modeli nafaqat obyektiv reallikka, balki subyektiv jihatdan shaxs, guruh tomonidan anglanib, sotsial tengsizlikni yumshatib, jamiyat integratsiyasiga olib keladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, jamiyatda o'zgarishlarning sodir bo'lish jaryonini boshqarish hamda nazorat qilish maqsadida chuqur o'ylangan uzoqni ko'ra biluvchi siyosat olib borilishi lozim. Aks holda mazkur jarayon stixiyali va o'ta irratsional tarzda kechadi. Natijada jamoatchilik ijobiy islohotlarni salbiy qabul qilishi mumkin. Yangi lavozimlarning paydo bo'lishi, mulkchilik shakllari va hokimiyat institutida qator o'zgarishlar, jamiyatdagi ayrim guruh yoki tabaqalar yo'qolishi, yangilarining esa paydo bo'lishi, sotsial rollar o'zgarib, yangi statuslar yuzaga kelishi holatlari davom etmoqda. Jamiyatdagi yangi o'zgarishlarga hali moslashmagan va egalitar g'oyalar bilan ongi to'la fuqarolar islohotlarga noto'g'ri javob bildirishi uchrab turishi, oqibatda ayrim hududlarda konfliktli vaziyatlarni vujudga keltirishi mumkin. Shuning uchun sotsial tengsizlik va adolat masalasini ayniqsa modernizatsiya sharoitida o'rganish talab etiladi.

Nazorat savollari

1. Sotsial stratifikatsiya deganda nima tushuniladi?
2. Sotsial stratifikatsiya necha me'zonli?

107 https://news/tag/ijtimoiy_fikr

108 Шевяков А. Экономический рост и неравенство // Общество и экономика. – 2004.– № 2, - С 57.

3. M.Veber ijtimoiy stratifikatsiyaning mazmunini qanday o'lovlar bilan tahlil qilgan?
4. Sotsial struktura deganda sotsiologiyada nima tushuniladi?
5. Sotsial stratifikatsiyaning qanday shakllarini bilasiz?
6. Ochiq va yopiq tizimga xos bo'lgan xususiyatlarni ko'rsating.
7. Hozirgi jamiyatlarda sinflarning qanday turlarini bilasiz?
8. P.Sorokinning sotsial stratifikatsiya to'g'risidagi qarashlarini aytib bering.
9. An'anaviy jamiyatlarga xos bo'lgan sotsial stratifikatsiyani izohlab bering.

Test savollari

1. Sotsial stratifikatsiya – bu?

A) Jamiyat va uning ayrim qatlamlari tuzilishini, ijtimoiy tabaqalanish, tengsizlik belgilari tizimini ifodalaydi

B) O'z ichiga sotsial mobillik tushunchasini, iqtisodiy va taqsimot munosabatlarini, ijtimoiy-sinfy munosabatlar, ijtimoiy-demografik munosabatlarni oladi

C) Individning bir sotsial qatlamdan shu darajada joylashgan boshqa qatlamga o'tishini anglatadi

D) Individning bir ijtimoiy tizimdan ikkinchisiga o'tishini anglatadi.

2. Qadimgi yunon faylasufi Aflotun jamiyat a'zolarini qanday guruhga ajratgan?

A) Mulkdorlar va mulksizlar

B) Faylasuflar, harbiy jangchilar, qullar

C) Burjua va proletariy

D) Patritsiy va plebey

3. K.Marksning sinflar nazariyasida qaysi sotsial guruhlar kiritilmagan va ikki sinf oralig'idagi ko'rinishlar yoki oraliq sinflar nomi bilan atagan?

A) Intelligensiya

B) Burjuaziya

C) Proletariy

D) Harbiylar

4. M.Veberning stratifikatsion nazariyasi qaysi kriteriyalarga asoslanadi?

1. Mulkka egalik
 2. Daromad miqdori
 3. Hokimiyat
 4. Ma'lumot
 5. Prestij
 6. Millat
 7. Yosh
 8. Jins
- A) 2,3,4,5
B) 1,2,3,4
C) 3,4,7,8
D) 1,4,5,8

5. Germaniyalik sotsiolog R.Darendorf jamiyatni qanday toifalarga ajratgan?

- A) Boshqaruvchi va boshqariluvchilar
B) «Ishchi aristokratiyasi» va quyi - past malakali ishchilar.
C) Burjuaziya va proletariat
D) Mulkdorlar va mulksizlar

6. Bernard Barber individlarning sotsial tizimlarda turli holatlarni egallashiga qarab, ularning iyerarxiyasi asosida sotsial stratifikatsiyaning qanday modellarini yaratgan?

- A) Piramida va romb
B) Limon va bosiq piramida
C) Eyfel minorasi va piramida
D) Limon va Eyfel minorasi

7. AQSH jamiyatining olti sotsial sinfdan iborat bo'lgan stratifikatsion modelini yaratgan olim?

- A) U.Uorner
B) K.Devis
C) U.Mur
D) R.Koleman

8. Sotsial stratifikatsiya nazariyasi jamiyatni turli qatlamlarga bo'lish kriteriyalarini ishlab chiqish bilan birga qaysi nazariya uchun nazariy asos sanaladi?

- A) Sotsial mobillik
- B) Sotsial nazorat
- C) Sotsial adolat
- D) Sotsial tengsizlik

9. «Sotsial mobillik» termini sotsiologiyaga kim tomonidan kiritilgan?

- A) P.Sorokin
- B) M.Veber
- C) R.Darendorf
- D) V.Paretto

10. P.Sorokinning fikricha, mobillikning qaysi turi jamiyatdagi revolyutsiyalar, chet el intervensiyasi, davlatlararo urushlar, fuqarolik urushlari kabi holatlar oqibatida amalga oshadi?

- A) Gorizontal mobillik
- B) Vertikal mobillik
- C) Individual mobillik
- D) Guruhiy mobillik

8-mavzu. SOTSIAL ALOQALAR, SOTSIAL MUNOSABATLAR VA SOTSIAL NAZORAT

Reja:

- 1. Elementar sotsial aloqalarning turlari va shakllari (sotsial aloqalar, sotsial harakat, sotsial o‘zaro harakat)**
- 2. Sotsial munosabatlar va E.Dyurkgeymning sotsial birdamlik nazariyasi.**
- 3. Sotsial nazorat va sotsial sanksiyalar.**

Tayanch iboralar

Sotsial aloqalar. Sotsial harakat. Sotsial o‘zaro harakat. Sotsial munosabatlar. Sotsial nazorat. Odat. Urf-odat. Sanksiya.

1. Elementar sotsial aloqalarning turlari va shakllari (sotsial aloqalar, sotsial harakat, sotsial o‘zaro harakat)

Sotsial dramaturgiya vakili bo‘lgan Ervin Goffman insonlarning kundalik hayotdagi real harakatlarini teatrdagiga qiyoslagan. Mazkur yondashuvda muammolar talaygina bo‘lsada, olim inson xulq-atvor mexanizmidagi ko‘p holatlarni aniqlashga erishgan. Unga ko‘ra, har bir inson aktyor bo‘lib, o‘ziga rejissyor tomonidan belgilab qo‘yilgan rolni bajaradi. “Dunyo go‘yo teatrga o‘xshaydi. Biz esa o‘zimizga ajratilgan vaqt oralig‘ida tuyg‘ularimiz va fikrlarimiz boshchiligida harakat qilamiz”.

Jamiyat faoliyati uni tashkil etuvchi elementlarining o‘zaro aloqalari bilan belgilanadi. Sotsial aloqalar – bu sotsial subyektlarning o‘zaro bajargan anglangan yoki anglanmagan, rejalashtirilgan yoki tasodifiy, takroriy yoki bir marotabali aloqadorligidir¹⁰⁹. Qator omillar yig‘indisi ta’sirida sotsial aloqalar individlarning sotsial birliklardagi o‘zaro faoliyatini ta’minlab, ularning birgalikdagi harakatlarining davomiyligini ta’minlaydi va rivojlantiradi.

Insonlar orasida turli xil aloqalar mavjud. Ular sotsial harakat, sotsial o‘zaro harakat, sotsial munosabatlar, sotsial nazorat, sotsial tashkilot va sotsial institutlar. Ular bir tomondan sotsial aloqalarning

109 Социологический словарь / [Сост.: А.Н.Елсуков, К.В.Шульга; Науч.ред. Г.Н.Соколова, И.Я.Писаренко; Редкол.: Г.П.Давидюк (отв.ред.) и др.]. — 2-е изд., перераб. и доп. — Минск: Университетское, 1991.С.327.

tarkibiy komponentlari sifatida namoyon bo'lsa, boshqa tomondan sotsial aloqalarning rivojlanish bosqichlari sanaladi.

Umuman olganda jamiyatdagi aloqalar quyidagi turlarga ajratiladi: hayotiy kenglikdagi, psixologik va sotsial aloqalar.

Hayotiy kenglikdagi aloqalar deyilganida, insonlarning o'zaro aloqalarga kirishishdan oldin bir-birini vositali yoki vositasiz tarzda kuzatishi, o'rganishi va o'rganilayotgan subyekt unga qay darajada yoqishi (xususiyatlarining muvofiqligi) to'g'risida xulosaga kelishi holati tushuniladi. Hayotiy kenglikdagi vositasiz aloqalarda ikki individ bevosita bir-birini kuzatadi va o'rganadi. Vositali aloqalarda esa individ biror vosita orqali obyekt yoki subyektga baho beradi. Misol uchun ish qidirayotgan inson gazetadagi e'lon orqali yangi ishi to'g'risida xulosaga keladi. Insonlar har kuni avtobus, metro, magazin kabi jamoat joylarida bir-biriga duch keladi. Bu holat individlarni bir-birini kuzatish va o'rganish imkonini yaratadi. Hayotiy kenglikdagi mana shunday aloqalar natijasida ijobiy xulosaga kelingan paytda individlar o'rtasida sotsial aloqalar va uning keyingi bosqichi sanalgan sotsial munosabatlar paydo bo'ladi. Ammo har doim ham emas.

Psixologik aloqalarning birinchi elementi qiziqish va manfaatdorlikdir. Mazkur qiziqish va manfaatdorlik kuzatayotgan insonda avvalboshdan mavjud bo'ladi, u kuzatish jarayonida qay darajada kuzatilayotgan obyekt ularga muvofiq ekanligini baholaydi, xolos. Individ o'zining biologik, iqtisodiy, madaniy yoki boshqa turdagi ehtiyojlarini kuzatilayotgan obyekt tomonidan qondirilish imkoniyatining mavjudligini his etsa, aloqaga kirishishga shaylanadi. Shu o'rinda manfaatdorlik ikki tomonlama yoki bir tomonlama bo'lishi mumkin. Misol uchun bir yigit metroda o'zining barcha talablariga javob beruvchi qizni ko'rib qoldi, qiz ham yigit uning talablariga javob berishini anglasa, ular o'rtasidagi o'zaro qiziqish hissi psixologik aloqa uchun asos bo'lishi mumkin.

Psixologik aloqaning o'zi hali o'z holicha sotsial aloqa sanalmaydi. U sotsial aloqa va munosabatlarning shakllanishidagi bosqichlardan biridir.

Sotsial aloqa – bu o'ziga xos tizim bo'lib, u eng kamida ikki kishi, aloqaning asosini tashkil etuvchi qandaydir bir qadriyat va mazkur qadriyat yuzasidan amalga oshirilgan o'zaro harakatlardan tashkil topgan.

Agar ikki individ uchrashib, ikkalasi uchun ham qadrlı bo'lgan qadriyat tufayli o'zaro harakatlarga kirishib, o'zaro fikr almasha, bu sotsial aloqaga misol bo'la oladi. Sotsial aloqaning eng sodda ko'rinishi do'konda kitob, gazeta yoki jurnal sotib olishdir. Avvaliga hayotiy kenglikdagi aloqa sodir bo'ladi, ya'ni siz do'konga kirib sizni qiziqtirayotgan gazeta, jurnal yoki kitobning borligiga ishonch hosil qilasiz, so'ng psixologik aloqaga kirishasiz, ya'ni bu gazeta, jurnal yoki kitobning sotuvchi tomonidan sotilishini aniqlaysiz (sotuvchi qay darajada sizni xaridor sifatida qabul qilishini kuzatasiz), shular asosida siz sotuvchi bilan sotsial aloqaga kirishib gazeta, jurnal yoki kitobni sotib olasiz.

Aloqalarning davomiyligi va miqdoriga ko'ra, vaqtinchalik (tasodifiy, bir martali) va doimiy aloqalarga ajratish mumkin. Aloqaga kirishayotgan tomonlarning statusiga ko'ra, aloqalar formal va noformal turlarga ajraladi. Agar aloqaga sabab bo'lgan manfaatlar guruhga tegishli bo'lib, institutlashtirilgan qiziqishlarni amalga oshirish davomida vujudga kelgan bo'lsa, formal (rasimy) hisoblanadi. Noformal aloqalar esa yakka shaxslarning qiziqishlari asosida vujudga keladi.

Aloqalarni shaxsiy va predmetli aloqa turlariga ajratish mumkin. Shaxsiy aloqalar individdagi shaxsiy xususiyatlarga qiziqish asosida paydo bo'ladi. Predmetli aloqalar esa individ yoki guruhga tegishli bo'lgan biror buyumga qiziqish bo'lganida vujudga keladi.

Sotsial aloqalar ularda ishtirok etuvchi tomonlarning aloqa shakliga ko'ra, bevosita va bilvosita bo'lishi mumkin. Bevosita sotsial aloqalar to'g'ridan-to'g'ri va yuzma-yuz amalga oshiriladi. Bunda tomonlar bir-birini ko'rib turishlari kerak. Bilvosita sotsial aloqalar esa turli kommunikatsiya aloqalari asosida amalga oshadi. Misol uchun xat yoki radio.

Yuqorida keltirilgan aloqa turlari birgalikda turli shakllarda amalga oshishi mumkin. Misol uchun bevosita predmetli doimiy aloqa sifatida har kuni gazetani bitta sotuvchidan sotib olish holati namoyon bo'ladi.

Aytib o'tish kerakki, shaxsiy aloqalar jamiyat hayotining muhim omili sanaladi. Agarda bevosita doimiy shaxsiy aloqalar sodir bo'lmasa, bu holat shaxsni yolg'izlikka va jamiyatdan begonalashuviga olib keladi. Yolg'izlik va sotsial aloqalarning faqat predmetli

ko‘rinishining zamonaviy jamiyatda ko‘p uchrashi shaxs psixikasidagi salbiy o‘zgarishlarga sabab bo‘lmoqda.

Sotsial harakat

Sotsial harakat – bu individ yoki guruhning boshqa individ yoki guruh harakatlarini, qarashlarini, fikrlarini o‘zgartirishga qaratilgan xatti-harakat, metod va vositalar tizimi.

Sotsial harakatning asosini sotsial aloqalar tashkil etadi. Chunki, sotsial aloqalar davomida individ yoki guruhda boshqa individ yoki guruhning harakatlarini, fikrini va qarashlarini o‘zgartirish mayli paydo bo‘ladi.

Shunday qilib, sotsial harakat harakatning shunday turiki, ularning maqsadi biror individ yoki guruhning xatti-harakati, qarashlari va fikrini o‘zgartirishdir. Mashhur sotsiolog M.Veber ham inson tomonidan bajarilgan ayrim harakatlarga sotsial harakat maqomini olishi mumkin, degan fikrni bildirgan. Chunki, inson tomonidan amalga oshirilgan barcha harakatlarning ham maqsadi biror guruh yoki individdagi holatni o‘zgartirishga qaratilgan bo‘lmaydi. Shuning uchun olim o‘zining “Asosiy sotsiologik tushunchalar” asarida shunday yozgan: “sotsial harakat “boshqalar”ning o‘tmish, hozir va kelajakdagi xatti-harakatiga yo‘naltirilgan bo‘ladi. U o‘tmishdagi adovat uchun qasos, hozirda mavjud bo‘lgan tahdiddan himoyalaniş yoki kutilayotgan tahdiddan himoyalaniş chora-tadbirlari sifatida namoyon bo‘lishi mumkin. “Boshqalar” sifatida ma’lum bir inson, tanishlar yoki umuman noma’lum bo‘lgan notanish insonlar namoyon bo‘lishi mumkin¹¹⁰. Demak, Veberning nazariyasiga ko‘ra, sotsial harakat ikki muhim holatni o‘zida mujassamlashtirishi lozim: guruh yoki individ harakatlarining subyektiv motivatsiyasi; o‘tish, hozir yoki kelajakdagi harakatga yo‘naltirilganlik.

– Har qanday sotsial harakat tizim sifatida quyidagi elementlardan tashkil topadi:

– Harakat subyekti – harakatni amalga oshiruvchi ta’sir etuvchi individ yoki guruh

– Harakat obykti – harakat yo‘naltirilgan individ yoki guruh

110 Вебер М. Основные социологические понятия // Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н.Давыдова; Предисл. П.П.Гайдено. — М.: Прогресс, 1990. — С.602-643. — (Социологич. мысль Запада).С.625.

– Harakat vositalari va metodlari. Ular vositasida o‘zgartirishlar amalga oshiriladi

– Harakat natijasi – harakat yo‘naltirilgan guruh yoki individning javob reaksiyasi.

Shu o‘rinda harakat va xulq-atvor tushunchalarini farqlash lozim. Xulq-atvor organizmning ichki yoki atrof muhitga tegishli bo‘lgan omillariga nisbatan javob reaksiyasi bo‘lib, u refleksli, anglanmagan yoki rejali, anglangan bo‘lishi mumkin.

Sotsial harakat har doim aniq tanlangan vositalar va anglangan, oldindan rejalashtirilgan harakatlar to‘plami sifatida ma’lum maqsadga yetishishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Veberning fikricha, sotsial harakat sotsiologiya fanining markaziy muammolaridan biri sanaladi. “Sotsiologiya – yozadi Veber – bu sotsial harakatlarni tushunishga harakat qiluvchi fan bo‘lib, u sotsial harakat jarayonini va o‘zaro ta’sirini kauzal¹¹¹ tushuntirishga intiladi¹¹²“. Olim sotsial harakatning anglanganlik va ratsionallik darajasiga ko‘ra ularni maqsadli-ratsional, qadriyatli-ratsional, affektiv va an’anaviy harakatlarga ajratgan.

Maqsadli-ratsional harakatda harakatni amalga oshirayotgan Shaxs tomonidan uning har bir harakati aniq anglangan bo‘ladi, uning maqsadi aniq qo‘yilgan, maqsadiga yetishtiruvchi eng samarali vositalar tanlangan bo‘ladi. “Xulq-atvori maqsad, vositalar va harakatining mumkin bo‘lgan salbiy oqibatlariga yo‘naltirilgan, vositalarning maqsadga va uning oqibatlariga bo‘lgan munosabatlarini ratsional baholaydigan individning harakati maqsadli-ratsional sanaladi”. Boshqacha qilib aytganda, individning harakati an’ana yoki o‘rganish asosida vujudga kelmagan bo‘lishi kerak.

Jamiyatda odatda qadriyatli-ratsional harakatlar ko‘p uchraydi. Bunday harakatlar davomida harakat yo‘naltirilgan obyekt o‘zining qadriyatlaridan kelib chiqqan holda xulq-atvorini o‘zgartiradi, ya’ni burch tufayli harakat qiladi. Misol uchun ota-onalar oldidagi burch, vatan oldidagi burch, farzand oldidagi ota-onalik burchi va h.k. Veberning fikricha, qadriyatli-ratsional harakatlar “majburiyatlar”ga bo‘ysunadi. Bunda individ jamiyatda o‘rnatilgan qadriyatlar tizimiga

111 kauzal – (lot. causalis) sababiy. Sabablar asosida ma’nosida qo‘llanilgan.

112 Вебер М. Основные социологические понятия // Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н.Давыдова; Предисл. П.П.Гайденко. — М.: Прогресс, 1990. — С.602-643. — (Социологич. мысль Запада).С.602.

butkul ishonadi va ularga amal qilishga intiladi. Ba'zan bu harakatlar individning o'zi uchun salbiy oqibatlariga yoki noqulayliklarga olib kelsa ham o'rnatilgan normalardan tashqariga chiqa olmaydi.

An'anaviy harakat – individning o'rganib qolgan, ko'nikmaga aylanib qolgan odatiy harakatlari to'plami. Ushbu harakatlar insonning jamiyatda qabul qilgan va o'zlashtirgan norma hamda qadriyatlarini asosida shakllangan bo'lib, an'ana sifatida idrok etiladi.

Affektiv harakat – affekt holatida sodir etilgan harakat, qisqa muddatli jadal emotsional holat oqibatida unga ta'sir etgan tomonga nisbatan qilingan harakatlar to'plamidan iborat. Misol uchun g'azab yoki qattiq qo'rquv paytida affekt harakat sodir bo'lishi mumkin. Bunday harakatning asosini individning zudlik bilan qondirilishi kerak bo'lgan qasos, ehtiros yoki intilish kabi tuyg'ulari yotadi.

Veberning fikricha, an'anaviy va affektiv harakatlar odatda anglanmagan holatda individ tomonidan amalga oshiriladi. Chunki ularda anglanganlik elementlari va ratsional qarorlar xos bo'lmaydi. Shuning uchun bunday harakatlarni to'la ravishda sotsial harakat toifasiga kiritib bo'lmaydi.

Harakat o'zining tarkibiga ko'ra uch toifaga ajratiladi: reproduktiv harakat, sotsial inkor etish va sotsial ijodkorlik¹¹³.

Reproduktiv harakatlar – ma'lum sotsial institutning faoliyatini ta'minlash maqsadida amalga oshiriladigan harakatlar. Misol uchun sotsial nazorat, an'analarga amal qilish, mehnat intizomini mustahkamlash va h.k. Sotsial inkor etish – jamiyat hayotining ma'lum elementlarini soddalashirishga, mo'tadillashtirishga qaratilgan harakatlar. Misol uchun mavjud bo'lgan kamchiliklarni tanqid qilish, deviant xulq-atvorning turli shakllariga qarshi kurash va h.k. Sotsial ijodkorlik – sotsial munosabatlarning yangi shakllarini yaratish va shu orqali jamiyat tafakkurini rivojlantirishni maqsad qilgan harakatlar. Misol uchun ixtirochilik va ratsionalizatorlik faoliyati, mehnat guruhlaridagi axloqiy-psixologik holatni yaxshilash va h.k.

Ko'zlangan maqsadiga yetishish yo'liga ko'ra, barcha sotsial harakatlarni salbiy majburlov va ijobiy ishontirish turlariga ajratish mumkin. Salbiy majburlov – odatda buyruq va taqiqlar ko'rinishida namoyon bo'ladi. Ijobiy ishontirish esa guruh yoki individning ma'lum

113 Социальное действие / [Ю.А.Харин, Г.С.Фильчи-ков, Н.В.Рябонь и др.]; Под ред. Ю.А.Харина. — Минск: Наука и техника, 1990.С.24-25.

harakatlarni o'z xohishiga ko'ra amalga oshishini ta'minlovchi ishontirish, iltimos, tushuntirish kabi vositalar asosida amalga oshirilib, tahdid va repressiyalarsiz bo'ladi.

Sotsial harakatlarning boshqa turdagi tasniflari ham mavjud. Misol uchun F.Znanetskiy¹¹⁴ barcha sotsial harakatlarni ikki guruhga ajratgan: moslashish va oppozitsiya (qarshilik). Birinchi guruhga olim tahdid va tazyiqlarsiz individ tomonidan kutilgan harakatlarning bajarilishi holatlarini kiritadi. Ikkinchi guruhga esa, aksincha, tahdid va tazyiqlar oqibatida amalga oshadigan harakatlarni kiritadi. Olimning fikricha, mazkur ikki turga ham taalluqli bo'lgan ayrim kam sonli sotsial harakatlar mavjud. Birinchi holatda individning harakati iltimos, taklif, qadriyatga yo'naltirilganlik hamda bo'ysundirish kabilar orqali amalga oshiriladi. Bu barcha jamiyatlarda kuzatiladigan va qo'llaniladigan holatlar sanaladi.

Tahdid asosida individ yoki guruhning harakatini o'zgartirish uchun F.Znanetskiy quyidagi holatlar qo'llanilishini ta'kidlagan: o'zini boshqalarga nisbatan taqqoslash; repressiya va qo'zg'olon; turli shakllarda namoyon bo'luvchi dushmanlik; hamkorlik qilishni istamaslik hissidan qarshilikkacha. Olimning fikricha, akkomodatsiya (moslashish, ko'nish, tolerant bo'lish) va oppozitsiya oralig'ida jamiyatda individlar tomonidan egoistik kompromiss holati vujudga keladi.

Sotsial harakatlarni tadqiq qilish sotsiologiyaning asosiy vazifalaridan biri. Shu bilan birgalikda sotsial harakat va sotsial o'zaro harakatlarni bir-biridan farqlash lozim.

Sotsial o'zaro harakat – bir insonning boshqa insonga nisbatan amalga oshiriladigan harakatlar tizimi bo'lib, uning natijasida harakat amalga oshirilgan inson harakatning egasiga nisbatan o'z harakatini amalga oshirib, undan ham biror harakatni amalga oshirilishini kutadi. Buni individlarning ikki tomonlama bir-biriga qaratilgan va o'zaro kutilgan harakatlar natijasi sifatida baholash mumkin. Sxema tarzida buni quyidagicha tasqirlash mumkin: A tomonidan Bga nisbatan biror harakat amalga oshiriladi, B kutilgan harakatni Aga nisbatan bajargach, A ham Bga nisbatan kutilgan harakat javobini amalga

114 Шубкин В.Н. Возрождающаяся социология и официозная идеология // Российская социология шестидесятых годов: В воспоминаниях и документа. — СПб.: Русский христианский гуманитарный ин-т, 1999. С.96-97.

oshiradi. Sotsial haraktada kamida ikki individ, ikki guruh yoki bir individ va bir guruh ishtirok etishi kerak. O‘zaro harakatni harakatlar almashinuvi sifatida atash ham mumkin.

“Sotsial o‘zaro harakatlar” tushunchasi “Shaxslararo aloqalar” yoki “muloqot qilish” tushunchalaridan kengroqdir. Chunki sotsial o‘zaro harakatlarda shaxs jamiyatda mavjud bo‘lgan sotsial norma va qadriyatlarni anglab yetib, ular asosida real harakatni amalga oshiradi. Chiroqni o‘chirishni so‘rash kabi shaxslararo munosabatlar esa axborot almashish va unga nisbatan javob reaksiyasi sifatida baholanishi mumkin. Unda hech qanday sotsial kontekst yo‘q.

Sotsial o‘zaro harakat obyektiv va subyektiv tomonlariga ega. Obyektiv jihatdan bu o‘zaro harakatlar insonlarga tegishli bo‘lsada, ma’lum jihatdan ulardan mustaqil bo‘ladi va tabiiy rivojlanish qonuniyatlariga bo‘ysunadi. Subyektiv jihatdan esa sotsial o‘zaro harakat indvidlarning o‘zaro kutishlari oqibatida amalga oshirilganligi uchun ular tomonidan anglangan va ma’lum ma’noda rejalashtirilgan bo‘ladi.

Shunday qilib, sotsial o‘zaro harakat quyidagi elementlardan tashkil topadi:

- Ma’lum harakatlarni amalga oshiruvchi individ yoki sotsial guruhlar.
- Mazkur harakatlar natijasida jamiyatda sodir bo‘lgan o‘zgarishlar.
- Jamiyat a’zolariga mazkur o‘zgarishlarning ta’siri.
- Jamiyat a’zolari tomonidan javob reaksiyasining bildirilishi.

Sotsial o‘zaro harakatlar sotsial aloqalarga o‘xshab bevosita va bilvosita bo‘lishi mumkin. Undan tashqari subyektiv xohish asosidagi (bir tomonning shaxsiy ehtiyoji tufayli) hamda murakkab tizimlardagi birgalikdagi hamkorlik natijasida (iqtisodiy, siyosiy tizimlarda) yuzaga kelgan sotsial o‘zaro harakatlar mavjud. Ikkinchi holatda har ikki tomon o‘z xohishi asosida emas, balki tizimdagi vazifasi nuqtai nazaridan o‘z burchlarini bajaradi va o‘zaro harakat amalga oshiriladi. Bunda o‘zaro harakatning amalga oshirilishi majburiy va rejalashtirilgan xarakterga ega. Shu bilan birgalikda bunday holatda sotsial o‘zaro harakat amalga oshirilsada, ularni amlaga oshiruvchi tomonlar buni anglamasliklari ham mumkin. Misol uchun mudofaa

vaziri harbiy harakatlarning boshlanishi to'g'risida e'lon qildi. U o'zi bilgan va bilmagan barcha harbiylarga nisbatan ta'sir ko'rsatdi.

Sotsial harakat va sotsial o'zaro harakat bir qarashda o'xshash hodisalar bo'lsada, sodir bo'lishiga ko'ra farqlanadi. Sotsial harakatda bitta individ ishtirok etsa, sotsial o'zaro harakatda kamida ikkita individ ishtirok etishi lozim. Demak, sotsial o'zaro harakat ikki tomonlama yo'nalgan harakatlar almashinuvi jarayoni bo'lib, ikki va undan ortiq individ o'rtasida amalga oshadi. Sotsial o'zaro harakatda harakatga javob harakatning borligi namoyon bo'ladi. Sotsial harakatda esa individning harakati biror bir individga nisbatan yo'nalgan yoki yo'nalmagan bo'lishi mumkin. Shuning uchun sotsial o'zaro harakatda harakatning biror bir individga (narsa-buyumga emas) yo'nalganligi va javob reaksiyasi shartlari bajarilishi lozim.

Biz kundalik hayotimizda ko'plab sotsial o'zaro harakatlarni amalga oshiramiz. Misol uchun uchrashganimizda bir-birimiz bilan salomlashib, qo'l siqishamiz, jamoat transportida yoshi keksalar, bolalar va ayollarga yo'l beramiz. Bularning bari sotsial o'zaro harakatning aktlari sanaladi. Ular alohida sotsial harakatlardan tarkib topadi. Ammo atrofdagi insonlar bilan birgalikda amalga oshirgan har qanday harakatimizni sotsial o'zaro harakat deb atayolmaymiz. Avtomobil yo'lovchini urib yuborish holati yo'l hodisasi sanaladi. Ammo haydovchi va yo'lovchi ikki yirik sotsial guruhlar vakillari sifatida mazkur hodisani o'z manfaati va nuqtai nazari orqali izohlab, tortishishni boshlagach, u sotsial o'zaro harakatga aylanadi. Haydovchining fikricha, yo'llar avtomobil qatnovi uchun qurilgan va yo'lovchilar uni istagan joyida kesib o'tishlari mumkin emas. Yo'lovchi esa o'zini shaharning asosiy vakili sifatida bilib, shaharlar avtomobillar uchun emas, inson uchun qurilganini isbotlashga urinadi. Mazkur holatda haydovchi va yo'lovchi o'zlarining sotsial statuslarini namoyon qilishmoqda. Ma'lumki, har bir statusning o'z huquq va burchlari doirasi mavjud. Haydovchi va yo'lovchining rolini bajarayotgan bu ikki inson yoqtirish yoki yoqtirmaslik asosidagi shaxsiy munosabatlarga kirishayotgani yo'q. Ular jamiyat tomonidan belgilangan o'zlariga tegishli sotsial statuslar doirasidan chiqmagan holda sotsial munosabatlarga kirishishmoqda.

Demak, sotsial o‘zaro harakatlar sotsial harakat nomini olgan alohida aktlardan tashkil topib, status, rol, sotsial munosabatlar va belgilardan iborat.

Inson sotsial o‘zaro munosabatlarga ma’lum maqsadni ko‘zlab kirishadi. Misol uchun aldash, urushtirib qo‘yish, kimningdir nafsoniyatiga tegish, o‘ziga hayrixoh qilib olish va h.k. Mazkur maqsad sotsial aktning bajarilish strategiyasini belgilab beradi va u ma’lum ssenariy asosida bajarilganday tuyuladi. Masalan, boshliq, raqib, qo‘shni, turmush o‘rtog‘i bilan turli maqsadlar va ularga mos bo‘lgan sotsial o‘zaro harakatlarni bajaramiz. Ammo inson har bir aniq sotsial o‘zaro harakti uchun ssenariy yarata olmaydi. Chunki bunday harakatlar hayotimizda juda ko‘p bajariladi. Shunchaki, inson hamisha o‘z manfaatini ko‘zlaydi va o‘zi uchun qulay bo‘lgan yo‘lni tanlaydi.

Sotsial o‘zaro harakat tipologiyasi uni tashkil etuvchi sotsial harakatlar asosida uch turga ajratiladi:

– Jismoniy harakat. Tarsaki tushirish, kitobni uzatish, qog‘ozga yozish va h.k.

– Verbal yoki so‘z orqali harakat. Assalomu alaykum, deb salomlashish, haqorat qilish, so‘zda tashakkur bildirish va h.k.

– Ishoralar harakat turi sifatida. Jilmayish, tabassum qilish, ko‘zni qisish, qo‘l bilan zo‘r qilib ko‘rsatish va h.k.

Yuqorida keltirilgan harakatlarning barchasiga inson tomonidan anglanganlik, ma’lum motivlarga asoslanganligi va o‘zga shaxsga yo‘naltirilganligi xususiyatlari xos bo‘ladi. Mazkur harakatlarning uchtasi tashqi, ya’ni tashqi olamda namoyon bo‘luvchi sotsial o‘zaro harakatlarga aylanishi va misol bo‘lishi mumkin.

Sotsial o‘zaro harakatlar natijasida subyektlar o‘rtasida sotsial munosabatlar vujudga keladi.

2. Sotsial munosabatlar va E.Dyurkgeymning sotsial birdamlik nazariyasi

Sotsial munosabatlar – bu ikki hamkor tomonning ularni birlashtiruvchi biror manfaat yuzasidan amalga oshirgan o‘zaro harakatlaridir. Sotsial o‘zaro harakatdan farqli ravishda sotsial munosabatlar mustahkam tizimga ega bo‘lib, ma’lum formal va noformal normalar bilan cheklanadi.

Sotsiologiya fani tizimida sotsial munosabatlar juda muhim o‘rin kasb etadi. Chunki u orqali jamiyat a‘zolari bir-birlari bilan ma‘lum bir muomala va ijtimoiy hamkorlikka intiladilar. Sotsiologiyadagi bu maxsus soha o‘zining o‘ta dolzarbligi va muhimligi bilan boshqa muammo va masalalardan ajralib tursada, u hali mutaxassislar tomonidan to‘liq ilmiy va sistemali ravishda o‘rganilmagan hamda ilmiy adabiyotlarda yetarli darajada yoritilmagan.

Sotsial munosabatlar ko‘pincha ijtimoiy munosabatlar tushunchasi bilan tenglashtiriladi yoki sotsial munosabatlar ijtimoiy munosabatlarning bir xususiy ko‘rinishi deb talqin qilinadi. Sotsial munosabatlar keng ma‘noda quyidagicha ta‘rif bilan belgilangan: Sotsial munosabatlar bu tabiat hodisalaridan o‘laroq bo‘lib, unda ijtimoiy munosabatlarning butun bir tizimi mujassamlashgandir.

O.Kont o‘zining pozitivistik ta‘limotida sotsial munosabatlar muammolarini xuddi biologik hodisalar metodi bilan o‘rganish prinsiplarini keng targ‘ib qiladi. Pozitivistik-naturalistik yo‘nalishning ashaddiy raqibi bo‘lgan fenomenologik sotsiologiya sotsial hayot va sotsial munosabatlarni bunday usulda talqin qilganligi uchun O. Kont va uning izdoshlarini keskin tanqid qiladi. Naturalizmning jiddiy kamchilik va xatoliklarini bartaraf etish uchun fenomenologik sotsiologiya muammolar yechimining asosiy omili inson ongining faolligi, deb isbotlashga intiladi. Bu yo‘nalish vakillarining fikricha, faqatgina inson va uning tafakkuri tufayli sotsial voqelikni hamda sotsial munosabatlarni yaratish mumkin bo‘ladi. Chunki sotsial reallik va sotsial munosabatlar insonning interpretatsion faoliyati orqaligina vujudga keladi. Fenomenologik sotsiologiyaning taniqli vakillaridan biri D. Silverman yuqoridagi g‘oyalarni asoslash uchun pozitivistik sotsiologiya nazariyasini tanqid qiladi.

Sotsial munosabatlarga berilgan ko‘plab ta‘riflar asosida ularning ikki muhim xususiyatini ko‘rsatish mumkin: birinchi holatda, sotsial munosabatlar A va B o‘rtasidagi ularning subyektiv xohishiga aloqador bo‘lmagan bog‘liqlik sifatida tushuniladi (misol uchun ishlab chiqarish munosabatlari); ikkinchi holatda esa bu subyektiv mayl asosida vujudga kelgan o‘zaro harakatlarning mustahkam tizimi (misol uchun do‘stlik).

Sotsial munosabatlar bilvosita aloqaga kirgan tomonlar o‘rtasida ham o‘rnatilishi mumkin. Bunda tomonlar bir-birini shaxs sifatida

tanimasligi ham mumkin. Bu kabi sotsial munosabatlar tomonlarning subyektiv xohishi yoki istagi asosida emas, balki ular tegishli bo'lgan sotsial tashkilot yoki institut qoidalari va normalari asosida amalga oshiriladi va shu normalar mazkur sotsial munosabatlarni tashkil etuvchi asos sanaladi.

Shuning uchun sotsial munosabatlar deyilganida, keng ko'lamdagi sotsial tizimlar ham tushuniladi. Sotsial munosabatlarga ikki qiz o'rtasidagi do'stlik, ustoz va shogird munosabatlari, ishchi va ish beruvchi o'rtasidagi kelishuv, ikki tashkilot o'rtasidagi hamkorlik, ikki davlat o'rtasidagi hamkorlik kabilar misol bo'lishi mumkin.

Sotsial munosabatlar tizimida quyidagi elementlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- Ikki individ, ikki guruh yoki indivi va guruh.
- Ikki tomonni bog'lab turuvchi biror manfaat, qadriyat, predmet yoki qiziqish;
- Ikki tomon bir-birining oldida bajarishi majburiy bo'lgan formal yoki noformal vazifalar tizimi.

Sotsial munosabatlar tufayli insonlar turli to'plam va guruhlariga birlashadilar. Tartibsiz harakatlar esa sotsial guruhlardagi tartib uchun asos bo'la olmaydi. Shuning uchun sotsial harakat va sotsial o'zaro harakatlarni o'rganish orqali tadqiqotchi aslida sotsial munosabatlarni tadqiq etishni ko'zlaydi. Chunki sotsial munosabatlarning mohiyatini o'rganish jamiyat manfaati nuqtai nazaridan muhimroq sanaladi.

Sotsial munosabatlar sotsial institutlar tizimi doirasida amal qilib, sotsial nazorat mexanizmlari orqali nazorat qilinadi. Ular jamiyat tomonidan belgilangan rasmiy talablar va normalarga asoslanadi. Sotsial munosabatlar kundalik hayotimizda doimiy uchraydigan munosabatlar bo'lib, ular sotsial nazorat orqali nazorat qilinsada, ba'zan sotsial munosabatlarning buzilishi huquqiy yoki jamoatchilik tomonidan jazolanmasligi ham mumkin. Masalan, qo'pollik qilgan avtobus haydovchisini tartibga chaqiruvchi qoidalar va dashnom shakllari bo'lsada, yo'lovchi uni so'zda urushibgina "jazolashi", uning ustidan arz qilish darajasiga kamdan-kam hollarda borishi mumkin.

Sotsial munosabatlarda rollar, xulq-atvor modellari, norma, motiv va ehtiyojlarning miqdori kam. Sotsial munosabatlardan shaxsiy munosabatlarga o'tish u qadar oson emas. Ammo shaxslararo

munosabatlarning istalgan bosqichidan sotsial munosabatlarga osonlikcha o'tish mumkin.

E.Dyurkgeymning sotsial birdamlik nazariyasi. Sotsial birdamlik tushunchasi sotsial munosabatlar tizimida muhim o'rin tutadi. Chunki birdamlik - bu ko'pgina ma'naviy omillarning majmuasidan tashkil topgan sotsiologik tushuncha bo'lib u ijtimoiy hayotda faoliyat ko'satayotgan insonlarning ijtimoiy taraqqiyot masalalarini hal qilishlaridagi hamkorligining ko'rinishidir. Sotsiologiya faniga bu kategoriya birinchi bo'lib O.Kont tomonidan kiritilgan bo'lib, sotsial jipslashuv ma'nosini bildirgan. E.Dyurkgeym sotsial birdamlik muammosini tadqiq qilgan yirik olimlardan biri sanaladi.

E.Dyurkgeymning fikricha, sotsial birdamlik, bu axloqiy tamoyil safatidagi universal qadriyat bo'lib, jamiyatning har bir a'zosi uni tan oladi. E.Dyurkgeym o'z ta'limotini mexanik va organik birdamlikka ajratadi.

Rivojlanmagan va eski tartibdagi an'anaviy jamiyatlarda hukumronlik qiladigan birdamlik mexanik birdamlik sanaladi. Chunki mexanik birdamlik jamoaviy turidagi» birdamlik bo'lib, jamoadagi individlarning o'xshashliklari bilan belgilanib, ular tomonidan ijtimoiy vazifalar bir xil ko'rinishda bajariladi.

Jamiyatda mehnatning ijtimoiy taqsimlanishi tufayli individlar maxsus vazifalarini bajaradilar. Shuning uchun bunday jamiyat jonli organizmni eslatadi va undagi vujudga kelgan yangi turdagi birdamlik organik birdamlik sanaladi. Mehnatning taqsimlanishi jamiyat a'zolarining individual qobiliyatlarning rivojlanishi uchun turtki bo'ladi. Har bir individning o'zi qolgan individlarga bog'liq bo'lib, sotsial munosabatlarning yagona tizimi orqali birdamlik tuyg'usiga erishadi.

3. Sotsial nazorat va sotsial sanksiyalar

Nima uchun insonlar ko'rishganlarida bir-birlariga jilmayishadi, nima uchun bayramda bir-birlariga tabriknomalar jo'natishadi, nima sababdan ota-ona farzandlarini ma'lum yoshga yetishgach bog'chaga jo'natishadi, nima uchun insonlar ko'chada poyabzal kiyib yurishadi qabilidagi savollarning barchasiga bitta javob mavjud. Bularning

bariga jamiyatda oʻrnatilgan sotsial norma va qadriyatlar qatorida mavjud boʻlgan sotsial nazorat sababdir. Insonlar har kugni kundalik hayotlarida maʼlum vazifalarni va xatti-harakatlarni bajarishadi. Ularning baʼzilari hatto avloddan-avlodga oʻtish xususiyatiga ega. Mana shu qaytariluvchanlik tufayli jamiyatning davomiyligi taʼminlanadi. Qaytariluvchan xatti-harakatlar oqibatini oldindan aytish va koʻra bilish mumkin. Bu insonlar oʻrtasidagi oʻzaro moslashish va koʻnikish holatiga olib keladi. Misol uchun mashina haydovchisi yoʻlda ketayotganida qarama-qarshi tomondan kelayotgan mashinalarning oʻng tomondan yurishini aniq biladi. Chunki ularning birortasi bu qoidani buzsa, avtohalokat sodir boʻlib, buning uchun jazo muqarrarligini barcha biladi.

Jamiyatdagi har bir guruh oʻziga xos boʻlgan qoidalar va taqiqlar tizimini, majburlash va bosim oʻtkazish tizimini, individlarning xatti-harakatini maʼlum qolipga soluvchi usullar tizimini (hatto jismoniy kuch ishlatish orqali) yaratadi. Mazkur tizimlar sotsiologiyada sotsial nazorat tizimi nomi bilan yuritiladi.

Jamiyat hayoti faqat xulq-atvorni muvofiqlashtiruvchi meʼyorlar va qonunlardan tashkil topmaydi. Bundan tashqari jamiyat kishilar xulq-atvorini nazorat qiluvchi turli xil mexanizmlariga egadir. Jumladan, sotsial nazorat tizimli amaliyot hisoblanib, u sotsial guruhlar tomonidan deviatsiyani vujudga kelishida toʻsiq sifatida ishlab chiqiladi.

Sotsial nazorat mexanizmlari ichki va tashqi boʻlishi mumkin. Ichki sotsial nazorat sotsializatsiya jarayoni asosida amalga oshiriladi: kishilar sotsial meʼyorlar va qadriyatlarni oʻzlashtirib boradilar, ularda esa kishilar oʻzlarini qanday tutishlari lozimligi aks etadi va keyin kishilar oʻz kundalik hayotlarida ularga tayanadilar.

Bundan farqli oʻlaroq, tashqi sotsial nazorat oʻzida negativ sanksiyalarni qoʻllashlikni namoyon qiladi va ayrim xulq-atvor turlarini taqiqlashni koʻzda tutadi. Zamonaviy jamiyatda jinoyatga qarshi kurashuvchi adolatli sud, politsiya va turmalar tashqi sotsial nazoratning asosiy mexanizmi boʻlib gavdalanishadi.¹¹⁵

Sotsial nazorat turi tarkibiga asosiy sakkizta komponent kiritiladi:

115 Diana Kendall Sociology in Our Times: The Essentials, Tenth Edition. P.166-167

1. *Individual ta'sir*, bu holat individning atrof-muhit, ijtimoiy muhit bilan faol munosabatlari davomida shakllanadi – bu ishlab chiqarish, anglash va moslashish ko'rinishidagi xohlagan aktlardan tashkil topgan.

2. *Baholashlarning ijtimoiy shkalasi*, bu holat obyektiv mavjudlikdan kelib chiqqan holatda belgilanib, jamiyatda bu holat atrofdagi ijtimoiy muhit ta'siri reaksiyalarida aks etadi.

3. *Kategoriylashtirish*, bu holat ijtimoiy baholash shkalasining funktsiya bajarishi davomida qaror topadi va ma'lum bir aniqlikdagi baholash kategoriylarida u yoki bu individual xatti-harakatlarga tegishli hisoblanadi (nisbatan ko'proq umumiy ko'rinishda – ijtimoiy muvofiqlik yoki rad etilish).

4. *Ommaviy o'zlikni anglash tavsifi*, aynan ushbu holatdan o'z navbatida xohlagan individual harakatlarning kategoriylanishi kelib chiqadi, jumladan jamoatchilik tomonidan o'z-o'zini baholash va ijtimoiy guruh tomonidan vaziyatning baholanishi ta'sir ko'rsatadi (ijtimoiy persepsiya).

5. Ijtimoiy harakatlar tarkibi va tavsifi, bu ijobiy yoki salbiy *sanksiyalar* funktsiyasini bajaradi, bevosita jamoatchilikning o'zligini anglash holati bilan bog'liq hisoblanadi.

6. *Baholashlarning individual shkalasi*, bu holat ichki qadriyatlar, ideallar, hayotiy manfaatlar va individning intilishlari tizimi hosilasi sifatida namoyon bo'ladi.

7. Individning *o'z-o'zini kategoriylashi* doirasida harakatlarning ijtimoiy natijalari kelib chiqadi (rolni qabul qilish, o'z-o'zini identifikatsiyalash, ya'ni o'zini ma'lum bir shaxslar guruhiga mansubligini aniqlash), bu individual baholash shkalasining funktsiyasidan kelib chiqadi.

8. *Individual ong tavsifi*, bu holat individning o'z-o'zini kategoriylashidan kelib chiqadi, bu holat asosida individning navbatdagi faoliyati, ijtimoiy baholash harakatlari reaksiyalari amalga oshadi.

Demak, sotsial nazorat – sotsial tizimlarda o'zini tartibga solish va nazorat qilish mexanizmi bo'lib, individlarning normativ harakatlarini ta'minlash orqali amalga oshiriladi. Normativ harakatlarini ta'minlash deyilganida, individlarning jamiyatda o'rnatilgan huquqiy, axloqiy qoidalar asosida yashashi tushuniladi.

Sotsial nazorat jamiyatda bajaruvchi o'ziga xos vazifalari orqali sotsial tizimning mustahkamligi, individlar hayotidagi tinchlik va sotsial barqarorlik, shuningdek, sotsial tizimdagi ijobiy o'zgarishlar ta'minlanadi.

Jamiyatda kechuvchi turli xil o'zgarishlar, jumladan, norma va qoidalardan og'ish holatlarini to'g'ri baholash va taraqqiyotga boshlovchilarini aniqlash uchun sotsial nazorat o'ta qayishqoq bo'lishi lozim. Jamiyat uchun xavfli va salbiy og'ishlarni jazolash va aksincha, ijobiy o'zgarishlarni rag'batlantirishda sotsial nazoratning qayish-qoqolik xususiyati muhim o'rin tutadi.

Sotsial nazoratni amalga oshirish sotsializatsiya jarayonidan boshlanadi. Chunki, bu paytdan boshlab individ sotsial normalarni va qadriyatlarni o'zlashtirishni boshlaydi. Unda ma'lum rollarni amalga oshirish yuzasidan ma'lum burch va huquqlar tizimi paydo bo'ladi.

Sotsial nazoratning asosiy elementlari odatlar, urf-odatlar va sanksiyalar tizimi sanaladi.

Odat – bu ma'lum vaziyatlarda amalga oshiriladigan mustahkam xatti-harakatlar bo'lib, ba'zi hollarda individ uchun ehtiyoj sifatida namoyon bo'ladi va guruh tomonidan salbiy qarshilikka uchramaydi.

Har bir individning o'z odatlari bo'lishi mumkin. Misol uchun erta tongda turish, ertalab badan tarbiya bilan shug'ullanish, ma'lum bichim va shakldagi kiyinish uslubiga ega bo'lish va h.k. butun guruhga tegishli bo'lgan odatlar ham bo'ladi. Misol uchun ma'lum do'stlar guruhi har yili yangi yil arafasi tog'ga dam olishga chiqishlari mumkin. Undan tashqari odatlar tasodifiy ravishda vujudga kelgan yoki biror maqsad yo'lida tarbiyalangan bo'lishi mumkin. Vaqt o'tishi bilan ayrim odatlar individ xarakterining ajralmas qismiga aylanadi va avtomatik ravishda amalga oshiriladi. Odatlar ko'nikmalarni qabul qilish va urf-odatlarni o'rganish davomida hosil bo'lishi mumkin. Ayrim odatlar qadimgi tantanalar va urflardan qolib ketgan bo'ladi.

Odatda odatlarning buzilishi salbiy sanksiyalarga olib kelmaydi. Ammo individning harakatlari guruhda qabul qilingan odatlarga mos kelsa, ular albatta ijobiy qabul qilinadi va rag'batlantiriladi ham.

Urf-odatlar – xulq-atvorni sotsial boshqarish va nazorat qilishning stereotipli shakli sanaladi. Ma'lum guruhning axloqiy qarashlarini o'ziga singdirgan, tarixiy jihatdan o'tmishga borib taqaladigan xatti-harakatlar tizimi bo'lib, ularning buzilishi salbiy

sanksiyalarga olib keladi. Urf-odatlar insonlarni ma'lum vaziyatlarda majburlash va belgilangan amallarni bajarishga undaydi.

Ko'p hollarda «urf-odat» tushunchasi «an'ana» va «udum» tushunchalari bilan aynanlashtiriladi. Ammo urf-odat o'tmishdan qolgan majburiy amallarni qat'iy ravishda boshqarishni nazarda tutadi va an'analardan farqli ravishda sotsial hayotning barcha sohalarida amal qilmaydi. Udumlardan farqi shundaki, urf-odatlar ma'lum sotsial munosabatlarni anglatib, turli obyektlarni amaliy jihatdan o'zgartirish va turli usullarda ishlatish vositasi hisoblanadi.

Misol uchun urf-odatlarimiz keksa yoshdagi insonlarni qadrlashni nazarda tutadi. Avtobusda nogiron va keksa yoshdagilarga joy berish, guruhda yuqori lavozimni egallagan shaxsga nisbatan etiket yuzasidan hurmat bilan munosabatda bo'lish va h.k. Demak, sotsial urf-odatlar deyilganida, guruh tomonidan qabul qilingan qadriyatlar tizimi tushunilib, ular individlarning ma'lum vaziyatlarda o'zini qanday tutishlarini belgilovchi xulq-atvor namunalaridan tashkil topadi.

Urf-odatlarni bajarmaslik va ularga nisbatan hurmatsizlik bilan munosabatda bo'lish holatlari guruhning birdamligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Guruh uchun urf-odatlar orqali amalga oshirilayotgan xatti-harakatlar o'ta qadrlil bo'lgani uchun u o'z a'zolarini mazkur urf-odatlarga rioya qilishga majbur qiladi.

Agrar va kapitalistik munosabatlar qaror topmagan jamiyatlarda urf-odatlar hayot tarzining asosiy sotsial regulyatori, ya'ni nazoratchisi, boshqaruvchisi sanalgan. Ammo urf-odatlar guruh a'zolari ustidan sotsial nazoratni olib borish bilan birga guruhning birdamligini, avloddan-avlodga sotsial va madaniy merosning o'tishini ta'minlaydi. Urf-odatlar yoshlarning sotsializatsiyasida muhim o'rin tutadi.

Urf-odatlar qatoriga diniy udumlar, fuqarolik bayramlari, ishlab chiqarishdagi ma'lum ko'nikma, an'analar misol bo'ladi. Bugungi kunda zamonaviy jamiyatlarda sotsial nazorat vazifasini asosan sotsial institutlar olib boradi. Sof holatda urf-odatlarni kundalik hayotimizda, axloqda, fuqarolik burchlari va turli xil nisbiy qoidalarda uchratishimiz mumkin. Misol uchun yo'l harakati qoidalari va h.k.

Urf-odatlar ular o'rin olgan jamiyat va undagi ijtimoiy tizimdan kelib chiqqan holda progressiv va reaksion bo'lishi mumkin. Progressiv urf-odatlar jamiyatni rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, o'z

ichiga novatorlik yondashuvini qamrab oladi. Bunday urf-odatlar odatda rivojlanayotgan va rivojlangan mamlakatlarda ko‘p uchraydi. Reaksiya, ya‘ni eskirgan urf-odatlar bilan rivojlangan mamlakatlarda muntazam kurash olib boriladi. Chunki ular jamiyat rivojini ortga suruvchi omil sifatida baholanadi. Eski urf-odatlarining o‘rniga yangi fuqarolik udumlari va odatlari muomalaga kiritiladi.

Sotsial sanksiyalar. Sanksiya – guruh a‘zolarining xatti-harakatini boshqarish maqsadida guruh tomonidan yaratilgan operativ choralar-tadbirlar va vositalar yig‘indisi bo‘lib, sanksiyani yaratishdan maqsad – guruhni birlikni saqlab qolish, ijtimoiy hayotning davomiyligini ta‘minlash, jazolash yo‘llari orqali guruh a‘zolarida mazkur xatti-harakatlarni o‘z xohishi bilan bajarish ishtiyoqini tug‘dirishdir.

Sanksiyalar salbiy, ya‘ni jazolovchi va ijobiy, ya‘ni rag‘batlantiruvchi bo‘lishi mumkin. Sotsial sanksiyalar sotsial nazoratning ajralmas bo‘lagi sanaladi. Ularning mohiyati shundan iboratki, ular individ tomonidan bajarilayotgan xatti-harakatni yoki individning biror xatti-harakatga nisbatan munosabatini aniqlash-tiruvchi tashqi stimulyer sifatida namoyon bo‘ladi.

Sanksiyalar formal, ya‘ni rasmiy va noformal, ya‘ni norasmiy bo‘lishi mumkin. **Rasmiy sanksiyalar** – bu rasmiy institutlarning qonun, qaror, ustav yoki biror boshqa rasmiy hujjatda oldindan aniqlashtirilgan holatiga ko‘ra individ yoki guruhning xatti-harakatiga nisbatan javob reaksiyasi.

Norasmiy sanksiyalar – jamoatchilikning, norasmiy institutlarning, guruh a‘zolari, do‘stlar yoki qo‘shnilarning tasodifiy hamda emotsional tusga ega bo‘lgan reaksiyasi. Boshqacha qilib aytganda atrofdagilarning sizning xatti-harakatlaringizga nisbatan javobi.

Individ bir vaqtning o‘zida bir necha guruh va institutlarga a‘zo bo‘lishi mumkin. Turli guruh va institutlardagi sanksiyalar bir-birini qo‘llab-quvvatlashi yoki inkor qilishi mumkin.

Ichki bosim o‘tkazish usuliga ko‘ra, sanksiyalar quyidagi turlarga ajratiladi:

Huquqiy sanksiyalar – bu qonun tomonidan ishlab chiqilgan va belgilangan rag‘bat hamda jazolar tizimi.

Axloqiy sanksiyalar – bu axloqiy tamoyillarga tayanuvchi dashnom, pand-nasihatlar tizimi.

Satirik sanksiyalar – guruhning normalariga nisbatan o‘zgacha harakatlarni amalga oshirganlarning ustidan kulish shaklida namoyon bo‘luvchi harakatlar tizimi.

Diniy sanksiyalar – ma’lum dinga tegishli bo‘lgan e’tiqod va dogma normalari asosida shakllangan rag‘bat va jazolar tizimi.¹¹⁶

Axloqiy sanksiyalar bevosita sotsial guruh tomonidan individga nisbatan bildirilgan munosabat va xatti-harakatlari orqali amalga oshiriladi. Yuridik, siyosiy, iqtisodiy sanksiyalar esa turli sotsial institutlarning faoliyati orqali namoyon bo‘ladi. Misol uchun sud-huquq tizimi aynan shunday sanksiyalarni amalga oshirish uchun maxsus yaratilgan hisoblanadi.

Rivojlangan mamlakatlarda ko‘p hollarda quyidagi sanksiya turlarini uchratish mumkin:

Salbiy norasmiy sanksiyalar – qoniqmaslik, hafa bo‘lish, ranjish shakllarida namoyon bo‘lib, do‘stlikning tugatilishi, yordam berishdan o‘zini tiyish, turli mish-mishlarni tarqatish kabi ko‘rinishlarda amalga oshishi mumkin. Mazkur sanksiyalar muhim ahamiyatga ega. Chunki ulardan so‘ng ma’lum sotsial oqibatlar, ya’ni individ o‘z hurmatini yo‘qotishi, ma’lum imkoniyatlarining cheklanishi kabilarni boshdan o‘tkazadi.

Salbiy rasmiy sanksiyalar – qonun tomonidan nazarda tutilgan barcha jazolash turlarini qamrab oladi. Bularga jarimalar, hibsga olish, qamash, mol-mulkini musodara qilish, o‘lim jazosi kiradi. Bu jazolar tahdid, qo‘rqitish yo‘llari bilan individga jamiyatdagi qoidalarni buzganligi uchun qo‘llaniladigan choralar haqida xabar beradi.

Ijobiy rasmiy sanksiyalar – bu atrofdagilarning individ tomonidan bajarilgan ijobiy va guruhga yoqadigan xatti-harakatlariga nisbatan munosabati bo‘lib, og‘zaki va yozma ravishda rag‘batlash, maqtash tarzida namoyon bo‘ladi. Ular individ to‘g‘risidagi ijobiy mish-mishlar tarzida bo‘lishi ham mumkin.

XX asrda tadqiqotchilar tomonidan sotsial sanksiyalarning oshkora va latent oqibatlari o‘rganila boshlandi. Buning sababi shundaki, jamiyatda ba’zi hollarda sanksiyalarning og‘irlashtirilishi oqibatida aks ta’sir kuzatila boshlangan. Sanksiyalarning og‘irlash-

116 Новикова С.С. Социология: история, основы, институционализация в России. - М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. - С.234.

tirilishi ularga nisbatan bo‘ysunmaslik va og‘ma harakatlarga olib kelgan. Misol uchun bir kichik qilmishini bekitish va jazodan qochish maqsadida inson yanada kattaroq xatolarga yo‘l qo‘yadi. Sanksiyalardan ortiqcha ravishda qo‘rqish hissi esa individning faolligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Uning ijodkorligi va impravizatorligi pasayadi.

Shuning uchun sanksiyalarning samarador bo‘lishi ularning qo‘llanish payti, joyi, jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy tuzum bilan bevosita bog‘liq. Sanksiyalarni o‘rganish ularning jamiyat va shaxsga nisbatan ko‘rsatadigan ta‘siri nuqtai nazaridan juda muhim sanaladi.

Nazorat savollari

1. Jamiyatdagi sotsial aloqalarning turlarini aytib bering?
2. M. Veberning “Sotsial harakat” nazariyasining mohiyati nimadan iborat?
3. “Sotsial munosabatlar” deganda nimani tushundingiz.
4. Sotsial munosabatlarning qanday turlarini bilasiz?
5. Sotsial nazorat tushunchasi va ularning turlarini ayting.
6. Sotsial sanksiyalarning qanday turlarini bilasiz?

Test savollari

1. Sotsial munosabatlar – bu?

A) Bu sotsial subyektlarning o‘zaro bajargan anglangan yoki anglanmagan, rejalashtirilgan yoki tasodifiy, takroriy yoki bir marotabali aloqadorligi

B) O‘ziga xos tizim bo‘lib, u eng kamida ikki kishi, aloqaning asosini tashkil etuvchi qandaydir bir qadriyat va mazkur qadriyat yuzasidan amalga oshirilgan o‘zaro harakatlardan tashkil topgan.

C) Individ yoki guruhning boshqa individ yoki guruh harakatlarini, qarashlarini, fikrlarini o‘zgartirishga qaratilgan xatti-harakat, metod va vositalar tizimi

D) Organizmning ichki yoki atrof muhitga tegishli bo‘lgan omillariga nisbatan javob reaksiyasi bo‘lib, u refleksli, anglanmagan yoki rejali, anglangan bo‘lishi mumkin.

2. Umuman olganda jamiyatdagi aloqalar qanday turlarga ajratiladi?

A) Hayotiy kenglikdagi, psixologik va sotsial aloqalar

- B) Vositali yoki vositasiz
- C) Ikki tomonlama yoki bir tomonlama
- D) Vaqtinchalik (tasodifiy, bir martali) va doimiy

3. Sotsial aloqalar ularda ishtirok etuvchi tomonlarning aloqa shakliga ko‘ra, qanday turlarga bo‘lishi mumkin?

- A) Formal va noformal
- B) Shaxsiy va predmetli aloqa
- C) Bevosita va bilvosita
- D) Ikki tomonlama yoki bir tomonlama

4. Jamiyatda qanday turdagi sotsial aloqalar yo‘qolsa yoki kamaysa, yolg‘izlik va begonalashuv ortadi?

- A) Bevosita doimiy shaxsiy aloqalar
- B) Predmetli tasodifiy
- C) Bilvosita tasodifiy shaxsiy
- D) Bevosita tasodifiy shaxsiy aloqalar

5. Sotsial harakat – bu?

A) Indivud yoki guruhning boshqa individ yoki guruh harakatlarini, qarashlarini, fikrlarini o‘zgartirishga qaratilgan xatti-harakat, metod va vositalar tizimi.

B) O‘ziga xos tizim bo‘lib, u eng kamida ikki kishi, aloqaning asosini tashkil etuvchi qandaydir bir qadriyat va mazkur qadriyat yuzasidan amalga oshirilgan o‘zaro harakatlardan tashkil topgan

C) Organizmning ichki yoki atrof muhitga tegishli bo‘lgan omillariga nisbatan javob reaksiyasi bo‘lib, u refleksli, anglanmagan yoki rejali, anglangan bo‘lishi mumkin.

D) Bu sotsial subyektlarning o‘zaro bajargan anglangan yoki anglanmagan, rejalashtirilgan yoki tasodifiy, takroriy yoki bir marotabali aloqadorligi.

7. Qaysi olim sotsial harakatning anglanganlik va ratsionallik darajasiga ko‘ra maqsadli-ratsional, qadriyatli-ratsional, affektiv va an’anaviy harakatlarga ajratgan?

- A) Veber
- B) Goffman
- C) Kont
- D) Dyurkgeym

8. Mashhur sotsiolog M.Veberning nazariyasiga ko‘ra, sotsial harakat qaysi muhim holatlarni o‘zida mujassamlashtirishi lozim:

1. Guruh yoki individ harakatlarining subyektiv motivatsiyasi
 2. O'tmish, hozir yoki kelajakdagi harakatga yo'naltirilganlik
 3. Harakat subyeksi – harakatni amalga oshiruvchi ta'sir etuvchi individ yoki guruh
 4. Harakat obyeksi – harakat yo'naltirilgan individ yoki guruh
 5. Harakat vositalari va metodlari. Ular vositasida o'zgartirishlar amalga oshiriladi
 6. Harakat natijasi – harakat yo'naltirilgan guruh yoki individning javob reaksiyasi.
- A) 1,6
B) 1,2
C) 1,2,3,4,5,6
D) 3,4,5,6

9-mavzu. JAMOATCHILIK FIKRI SOTSILOGIYASI

Reja:

- 1. Jamoatchilik fikri tushunchasining shakllanish tarixi.**
- 2. Jamoatchilik fikri tushunchasining mohiyati, subyekt, obyekt, xususiyatlari.**
- 3. Jamoatchilik fikrining tarkibiy komponentlari va vazifalari.**
- 4. Jamoatchilik fikrining shakllanish bosqichlari va uni o'rganish metodologiyasi.**
- 5. Jamoatchilik fikrining ijtimoiy hayotda namoyon bo'lishi. Stereotip va mish-mishlar.**

Tayanch iboralar

Jamoatchilik fikri. Akt jurnal. Jamoatchilik fikri sotsiologiyasi. "Gellapp interneyshnl" xalqaro tarmog'i. Jamoatchilik fikri subyekt. Jamoatchilik fikri obyekt. Asos (bazis) xususiyatlari. Institutsional xususiyatlar. Instrumental xususiyatlar. Gnoseologik vazifa va sotsial vazifa. Singdirish. Ishontirish. Taqlid usullari. Elektoral. Plebessentar. Kommunikativ shakl. Individual va guruhij jamoatchilik fikri. Sotsial stereotip. Mish-mishlar.

1. Jamoatchilik fikri tushunchasining shakllanish tarixi

Volter ta'biri bilan aytganda, "jamoatchilik fikri dunyoni boshqaradi, ammo oxir oqibat jamoatchilik fikrini donolar boshqaradi".

Qadim Yunonistondayoq jamoatchilik fikrining jamiyat rivoji va hayotidagi o'rniga alohida e'tibor qaratilgan. Klassik feodalizm davrida "jamoatchilik fikri" tushunchasi ingliz yozuvchisi va davlat arbobi Solsberi tomonidan XII asrning ikkinchi yarmida birinchi bor ishlatilgan, ammo u keng tarqalmadi. Mazkur tushunchani 1759-yil Djon Solbern tomonidan parlamentda so'zlagan nutqi davomida ishlatilgach, keng yoyildi va qo'llanila boshlandi. Jamoatchilik fikri tushunchasi Angliyada XVIII asrda so'rov usuli orqali ommaviy muhokamaga qo'yilgan masalalar yuzasidan bildirilgan ijobiy va salbiy baholovchi fikrlarning yig'indisini anglatgan.

Tarixiy rivojlanish davomida tadqiqotchi olimlarning jamoatchilik fikri to'g'risidagi qarashlari taraqqiy etib bormoqda.

Jamoatchilik fikriga sotsial fenomen sifatidagi asosiy yondashuvlarni ko‘rib chiqamiz.

Antik davr. Qadimgi Yunonistonda erkin fuqarolarning fikrlari xalq yig‘inlari va forumlarida ularning bildirgan ovozlari orqali inobatga olingan. Qadim Yunonistonning adabiyotlarida xalq fikri va uni inobatga olish masalasi keng yoritilgan. Aristotel o‘zining “Siyosat” asarida “xalq ommasini yig‘in va muhokamalrga jalb qilish” orqali jamoatchilik fikriga davlat ishlarini boshqarish imkonini berish lozimligi ta’kidlagan.

Qadimgi Rimda jamoatchilik diskussiyalari amaliyoti keng qo‘llanilib, ularning natijalari va axborotlar devoriy “Akt diurna” nomli gazetalarda chop etilgan. Aytib o‘tish kerakki, xalq fikri - «vox populi» haqida ilk bora rimliklar fikr bildirishgan va uning jamiyatdagi ahamiyatining ortishiga hissa qo‘shgan. Xalq fikri, Sitseronning yozishicha, Rim sud amaliyotida keng qo‘llanilgan. Rimda jamoatchilik fikrini bildiruvchi maxsus organ tashkil etilgan bo‘lib, uning asosiy vazifasi fuqarolarning axloqiy qarashlarini nazorat qilishdan iborat bo‘lgan. Rimning xalq yig‘inlari oxir oqibat fikrlarni bildirish makoni maqomini yo‘qotib borgan.¹¹⁷

Platon, Sokrat, Protagor, Aristotelning asralarida jamoatchilik fikri to‘g‘risidagi qarashlarni ko‘rish mumkin. Ular birinchilardan bo‘lib, jamoatchilik fikrining roli va jamiyat hayotidagi ahamiyatini ochib berishga harakat qilishgan.

Sofistlar demokratik davlat tarafdorlari sifatida uning ishlarida jamoatchilik fikriga katta ahamiyat berishgan.

Protagorning fikricha, jamoatchilik fikri adolat va adolatsizlik, haqiqat va yolg‘on borasida bir fikrga kelish uchun o‘rganilishi kerakli sanalgan. Olimning mazkur yondashuvi ko‘p hollarda fuqarolik jamoasining kuchli pozitsiyalari bilan asoslanadi. Bunda jamoatchilik fikrining jamiyat, davlat, jamiyat hokimiyat tizimi bilan uyg‘unlashuvi nazarda tutilgan.

Sokratning maktabi vakillari dono va bilimlilarning aristokratik boshqaruvi xalqning o‘zboshimcha boshqaruvini yengishi uchun

117Социологические проблемы изучения общественного мнения. Учебно-методический комплекс. Составитель Д. соц.н., проф. Л.Н. Вдовиченко. Ответственный редактор Д.ф.н., чл.-корр. РАН, проф. Ж.Т. Тощенко. Российский государственный гуманитарный университет, 2010. С 11.

jamoatchilik fikridan xabardor bo'lish kerakligini ilgari surishgan. Mazkur fikr Platonning ishlarida o'z rivojini topgan. Uning fikricha, dono va bilimli insonlarning fikrlari keng ommaning fikriga qaraganda ahamiyatliroq, qadrliroq, jamiyat uchun foydaliroq, to'g'riroq sanaladi.

Aristotel "Siyosat" asarida turli masalalarni tahlil qilish paytida yakka insonning imkoniyatlari chegaralangan bo'ladi. Jamiyatdagi ayrim voqea va hodisalarni tushunishda ko'pchilikning mushohadasi o'rinliroq va samaraliroq sanaladi. Olim boylik va ilmiy asosga ega bo'lmagan erkin fuqarolarning jamiyat hayotining qaysi jabhasini boshqarishi kerak, degan savolga javob qidirishga intilgan. Bir tomondan, yetarlicha ko'nikma va bilim ega bo'lmagan keng ommani yuqori lavozimlar ustidan nazoratini o'rnatish u qadar xavfsiz emas. Chunki ular adolatsizlikka va noto'g'ri qarorlarga yo'l qo'yishlari mumkin. Ikkinchi tomondan, ularni hokimiyatdan butkul chetlatish ham xavf tug'dirishi mumkin. Chunki davlatda ko'pchilik siyosiy huquqlardan mahrum qilinsa, qashshoqlar soni ko'p bo'lsa, bunday davlatda norozilik va qarshilik kayfiyati kuzatilib, nizolarga sabab bo'lishi mumkin. Aristotel mazkur yo'nalishda fikr olib borib, oddiy xalqni yig'inlarda va sub hokimiyatidagi huquqlarni cheklash lozimligini ko'rsatgan.¹¹⁸

O'rta asrlar. Feodal tuzumi davrida cherkov mafkurasining hukmronligiga qaramay ijtimoiy-siyosiy fikrda jamoatchilik fikriga alohida e'tibor qaratilgan. Aynan klassik feodalizm davrida "jamoatchilik fikri" tushunchasi paydo bo'lgan. U birinchi bo'lib ingliz yozuvchisi va davlat arbobi Solsberi tomonidan XII asrning ikkinchi yarmida qo'llanilgan. U jamoatchilik fikrini parlamentning ma'naviy va ruhiy jihatdan qo'llab-quvvatlanishi vositasi sifatida ishlatgan. Garchi mazkur tushuncha, o'sha davrda keng qo'llanilmagan bo'lsada, jamoatchilik fikri fenomeni uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi. Angliyadan mazkur tushuncha boshqa mamlakatlarga yoyila boshladi va XVIII asrga kelib umum tomonidan qabul qilindi. Fransiyada jamoatchilik fikri (commune opinion) XII — XIII asrlardan boshlab ilmiy adabiyotlarda ishlatilgan

Feodal tuzumning yemirilishi davrida qadimgi yunon mutafakkirlarining jamoatchilik fikri borasidagi qarashlari rivojla-

118 Аристотель. Политика. — М., 2002. — С. 105.

nishda davom etadi. Misol uchun XV asrda Italiyadagi gumanistik fikr jamoatchilik fikrining jamiyat hayotidagi ahamiyatini ifoda etib, fuqarolik gumanizmi yoʻnalishi shakllandi. Ularning yorqin namoyandalari L. Bruni, M. Palmieri, A. Rinuchchini hisoblanadi¹¹⁹. Fuqarolik gumanizmi davomchilari Florensiya respublikasining demokratik boshlanishlari uchun kurashishgan. Ular teng huquqli fuqarolarning davlat boshqaruvida bir xil imkoniyatlarga ega boʻlishlari uchun kurashishgan. L. Bruni¹²⁰ Aristotel kabi boshqaruvchi sardorni demokratik usulda tanlash tarafdori boʻlgan. U boshqaruvdagi shaxschilarning tez-tez almashib turishi holatida fuqarolarning tengligini hamda tironiyadan saqlanish va demokratiyani oʻrnatish usulini koʻrgan.

Feodalizm davrida ekspluatatsiyaga qarshi boʻlgan koʻpgina qarashlar paydo boʻldi. Ularning asosini utopik sotsializm va kommunistik gʻoyalar tashkil etgan. Oʻzining ilk paydo boʻlish bosqichlarida mazkur gʻoyalar diniy taʼlimotlar sifatida yoki ularning ichida, xalq ogʻzaki ijodida shakllangan. Koʻp hollarda ular patriarxal demokratiyaning (T. Myunser, taboritlar, anabaptistlar) tarafdorlari boʻlgan.

Jamoatchilik fikrini oʻrgangan olim V. Korobeynikovning taʼkidlashicha, feodalizm oʻzining boʻlinish xususiyati tufayli jamoatchilik fikrining guruhlar fikri sifatida qaror topishi va shakllanishida oʻz izini qoldirdi. Bu diniy omillar bilan ham aniqlangan. Jumladan, Yevropada katolik cherkovining hokimiyati va nufuzi, siyosiy va jamoatchilik fikrining nisbiy harakatsizligi, fikr almashuvi imkoniyatining cheklanganligi.

Bu davrda jamoatchilik fikri diniy mushohadalar bilan uzviy bogʻliq boʻlgan. Oʻrta asrlarning soʻngida bu holat cherkovni isloh etish uchun asos boʻldi. Feodal davlatning siyosiy tashkiloti jamoatchilik fikri subyektiga oʻz taʼsirini koʻrsatgan. Monarxning fikri dvoryanlar va diniy rahnamolarning manfaatlarini ifodalagan. Misol uchun Lyudovik XIV davrida, G. Tardning yozishicha, “monarxning

119 Пальмиери М. О гражданской жизни // Антология мировой философии. Возрождение. — Минск, 2001. — С. 256.

120 Социологические проблемы изучения общественного мнения. Учебно-методический комплекс. Составитель Д. соц.н., проф. Л.Н. Вдовиченко. Ответственный редактор Д.ф.н., чл.-корр. РАН, проф. Ж.Т. Тощенко. Российский государственный гуманитарный университет, 2010. С 13.

qarorlari saroy ayonlarining fikrini birinchi navbatda inobatga olgan, shaharning fikriga e'tibor berilmagan, provinsiyalarning ovozi esa umuman yo'q deb sanalgan".

"Jamoatchilik fikri" tushunchasining ilmiy jihatdan qaror topishi va ishlab chiqilishi XVII—XIX asrlarga to'g'ri keladi. XIX asr so'ngiga qadar jamoatchilik fikri falsafaning muammosi sifatida ko'rilgan. T.Mor va T.Kampanellaning bu borada yaratgan asarlari va fikrlarini misol qilishimiz mumkin¹²¹

T.Mor o'zining "Utopiya" asarida barcha milliy kulfatlarning sababi sifatida xususiy mulkni ko'rsatgan. Uning fikricha, bunday sharoitda davlat boshqaruvi adolatli va baxtli bo'la olmaydi. Ammo shu bilan birgalikda u xalqning erki va fikrlarini jilovlab turuvchi institutlarning mavjudligini yoqlaydi – quldorlik, sotsial iyerarxiya, yuqori knyaz hokimiyati va h.k.

Kampanella esa sotsial tenglik tamoyillarini ishlab chiqadi va yigirma yoshdan oshgan barcha fuqarolarning davlat boshqaruvi borasida o'z fikrlarini bildirishi imkoniyatini yoqlab chiqadi. Uning fikricha, mansabdor shaxslarning almashinuvi xalq irodasiga asoslanishi lozim.

Kapitalizm davrida jamoatchilik fikri fenomenining nazariy jihatdan anglash, uning davlat va jamiyat hayotidagi o'rnini o'rganish uchun asoslar va imkoniyatlar yaratila boshlandi.

Italiyalik mutafakkir Makiavelli o'zining "Hukmdor" asarida jamoatchilik fikrining ko'pqirrali ekanligini aytib o'tadi. Siyosiy ong va siyosiy xatti-harakatni yoritish maqsadida olim jamoatchilik fikrini ham o'rganadi. U xalqni ulkan kuch sifatida ta'riflab, u hukmdorning mustahkam asosi bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi. U shunday yozgan: "tashqi dushmanlaridan ko'ra o'z xalqidan ko'proq qo'rqqan hukmdor uchun qal'ani o'rab turuvchi devorlar foyda berishi mumkin, ammo o'z xalqidan emas, balki tashqi dushmanlardan hadiksiragan hukmdor uchun qal'alarning keragi yo'q... ularning eng katta himoyasi xalqining muhabbatidir".

121Социологические проблемы изучения общественного мнения. Учебно-методический комплекс. Составитель Д. соц.н., проф. Л.Н. Вдовиченко. Ответственный редактор Д.ф.н., чл.-корр. РАН, проф. Ж.Т. Тощенко. Российский государственный гуманитарный университет, 2010. С 14.

Makiavelli jamoatchilik fikrida hukmdorning aks etuvchi ba'zi sotsial-psixologik xususiyatlarini ta'kidlab o'tgan: "Har birimizning ko'zimiz borligi uchun insonlar eng avvalo tashqi ko'rinish asosida baho berishadi, qo'l bilan tegib ko'rish imkoni esa hammaga berilmagan va seni tashqi qiyofang asosida biluvchilarning soni seni ichki olaming asosida biluvchilar sonidan ancha ko'p. Ko'pchilikni tashkil etuvchilarning fikriga hamisha ozchilik ergashadi. Ko'pchilikning fikrini davlat qo'llab-quvvatlaydi".

Yangi davr. Mazkur davrda jamoatchilik fikri borasida A. Smit, F. Bekon, Dj.Lokk, T.Gobbs kabi olimlar o'z fikrlarini bildirishgan.

2. Jamoatchilik fikri tushunchasining mohiyati, subyekt, obyekt, xususiyatlari

Jamoatchilik fikrini amaliy sotsiologik jihatdan o'lchash va o'rganish jarayoni XIX asrda AQSHda boshlangan bo'lib, ular jamiyatda iqtisodiy muammolar va siyosiy vaziyat, ya'ni saylovlar va partiyalarning faoliyati borasida axborot olishga bo'lgan katta ehtiyoj tufayli yuzaga kelgan.

Jamoatchilik fikri sotsiologiyasi sotsiologiyaning eng ko'p talab qilinayotgan yo'nalishlaridan biri bo'lib, uning asosiy maqsadi jamoatchilik fikrini o'rganishdagi samarador mexanizm va texnologiyalarni yaratishdan tashqari, uni tashkil etish va dinamikasini aniqlashdan iborat. Bunda jamoatchilik fikrining obyekt va subyektini o'rganish, muhim sotsial institut sifatidagi faoliyatining muhim tendensiyalarini ochib berish muhim ahamiyat kasb etadi.

Jamoatchilik fikri sotsiologiyasi nisbatan yosh yo'nalishlardan biri bo'lib, u fuqarolik jamiyatining rivojlanishidan darak beradi. XXasrning o'rtalaridan boshlab fanda jamoatchilik fikri va uning haqqoniyligi kabi masalalarga nisbatan shubha bilan qarash urf bo'lgan. Bu jamoatchilik fikri sotsiologiyasining o'rganish doirasini qator yangi muammolar bilan boyitib, tadqiqot uchun zamin yaratmoqda. Ko'p hollarda oddiy xalq va olimlar o'rtasida ham jamoatchilik fikrining muhimligi va haqqoniyligi juda past baholanishi kuzatilmoqda. Misol uchun P.Burdening "Jamoatchilik fikri mavjud emas" nomli dokladi yoki U.Lippmanning "jamoatchilik fikri ratsional emas, yetarlicha emotsional va voqealar rivojidan ortda qoladi,

shuning uchun jamoatchilik fikrini boshqaruv qarorlarini qabul qilish paytida asos sifatida qabul qilib bo‘lmaydi”, degan fikrlari¹²²

XX asrda jamoatchilik fikri sotsiologiyasi boshqa sotsiologiya yo‘nalishlari orasida o‘zining mustahkam o‘rnini egallab oldi. AQSHda jamoatchilik fikrini o‘rganuvchi firmalar tarmog‘i shakllandi. Ularning eng yirigi *Djordj Gellappning* xalqaro tarmog‘i sanaladi. Yevropada Germaniyada faoliyat olib boruvchi demoskopiya Instituti mashhur. Fransiyada *J.Stetsel* jamoatchilik fikrini o‘rganish masalasini institutlashuviga yirik hissa qo‘shgan bo‘lib, ko‘p yillar davomida “Zondaj” nomli jurnalni chop ettirgan. Bugungi kunda “*Gellapp interneyshnl*” xalqaro tarmog‘i Shimoliy Amerika va yevropaning deyarli barcha mamlakatlarini qamrab olgan va ularda faoliyat olib boradi.

Jamoatchilik sotsiologiyasi XX asrda sotsiologik bilimning tarmog‘i sifatida shakllangan. Sotsiologik nuqtai nazardan jamoatchilik fikri murakkab sotsial kompleks bo‘lib, uni o‘rganishda uch xil yondashuv nuqtai nazaridan amalga oshiriladi.

- Ma’naviy hayotning mental komponenti.
- O‘ziga xos sotsial jarayon.
- O‘ziga xos sotsial institut.

Jamoatchilik fikri – ommaviy ongning o‘ziga xos shakli bo‘lib, u orqali jamiyatda sodir bo‘layotgan jarayonlar, hodisalar, muammolar, davlat arboblari, faktlarga nisbatan ijtimoiy bahoni, xalq manfaatlarini hamda ma’naviy-amaliy yondashuvini bilish mumkin.

Jamoatchilik fikrining *mohiyati* quyidagi holatlarda o‘z aksini topadi.

Birinchidan, jamoatchilik fikri jamiyatdagi insonlarning tafakkuri mahsuli.

Ikkinchidan, jamoatchilik fikrining shakllanishidan ijtimoiy manfaat va ehtiyojlar asosiy tanlov sharti sanaladi.

Uchinchidan, insonlarning ommaviy tafakkur mahsuli sanalagan fikrlarining obyektivligi turli xil darajada bo‘ladi va ba’zan xato bo‘lishi ham mumkin.

122 Социологические проблемы изучения общественного мнения. Учебно-методический комплекс. Составитель Д. соц.н., проф. Л.Н. Вдовиченко. Ответственный редактор Д.ф.н., чл.-корр. РАН, проф. Ж.Т. Тощенко. Российский государственный гуманитарный университет, 2010. С 7.

To'rtinchidan, jamoatchilik fikri keng jamoatchilikni faoliyatga rag'batlantiruvchi fikr sanaladi.

Beshinchidan, jamoatchilik fikri jamiyatda faoliyat olib boruvchi turli bilim darajasi va ko'nikmalarga ega bo'lgan, yosh jihatidan va boshqa kriteriyalar asosida farqlanuvchi individlar fikrlarining yig'indisi sanaladi.

Jamoatchilik fikrining *subyeksi* – keng jamoatchilik bo'lib, o'zining ichki strukturasi ega bo'ladi va uni sotsiologik jihatdan o'rganish muhim ahamiyatga ega. Ularga sinflar, tabaqalar, guruhlar, yakka shaxslar kiradi. Mazkur birliklar doirasida jamoatchilik fikri shakllanadi.

Jamoatchilik fikrining *obyekti* – bu jamoatchilik fikri nima borasida shakllanganligidir, ya'ni jamiyatdagi biror dolzarb muammo, qandaydir fakt, holat yoki shu kabilar. Obyekt qay darajada inson manfaatlariga tegishli bo'lsa, jamoatchilik fikrini shu darajada relefliroq bo'ladi. Misol uchun ekologik muammolar yoki jamiyatdagi sotsial tengsizlik masalasi.

Jamoatchilik fikrining *xususiyatlari*:

- Asos (bazis) xususiyatlari
- Institutsional xususiyatlar
- Instrumental xususiyatlar.

Jamoatchilik fikrining *asos xususiyatlariga* dixotomik refleksivlik (aks ettirish) va substansional yo'nalganlik kiradi.

Jamoatchilik fikrining *institutsional xususiyatlariga* jamoatchilik fikrining shakllanganlik darajasi, harakatda namoyon bo'lishi, ma'lum vazifalarga yo'nalganligi, ma'lum vazifalarga ega bo'lishi kiradi.

Jamoatchilik fikrining *instrumental xususiyatlari*, ya'ni jamoatchilik fikrining miqdoriy ko'rsatkichlariga masshtablilik, jamoatchilik fikrining geografik tarqalganligi, o'zaro bog'liqligi, bir xil elementlardan tashkil topishi, intensivligi, qat'iyiligi, modalligi kiradi. Modalik jamoatchilik fikri strukturasi asosiy baholarning taqsimlanishi va mutanosibligini belgilaydi.

3. Jamoatchilik fikrining tarkibiy komponentlari va vazifalari

Jamoatchilik fikrining strukturasi o'z ichidagi komponentlarining o'zaro qonuniy bog'liqligi asosidagi joylashuvi va aloqasini nazarda

tutadi. Jamoatchilik fikri tarkibidagi *asosiy komponentlar* besh darajaga bo‘lib o‘rganiladi.

1. Tarkibiy komponentlar (ma‘lum obyektlarga nisbatan ijobiy, salbiy, neytral baholar)

2. Asos komponentlari (ratsional emotsional, irodaga oid komponentlar)

3. Subyekt-obyekt komponentlari (asosiy sotsial subyektlar yoki jamoatchilik fikrining egalari, jamoatchilik fikrini aks ettiruvchi obyektlar)

4. Darajali komponentlar (ichki tuzilish, ijtimoiy psixologiya va ideologiyaning mutanosibligi)

5. Jamoatchilik fikrining dinamik yoki diaxronik strukturasi, ya‘ni jamoatchilik fikrining asosiy sikllari: genezis bosqichi, funksional bosqich, yakun topish bosqichi.

Jamoatchilik fikri o‘zining ikki asosiy vazifasiga ega. Ularning birinchisi *gnoseologik vazifa* bo‘lib, u o‘z ichiga atrofdagi voqea va hodisalarni bilish hamda ularni baholash jarayonlarini qamrab oladi. Jamoatchilik fikrining *sotsietal vazifasi* o‘z ichiga shaxsning adaptatsiyasi, sotsiomadaniy meros, madaniyatlarning o‘zaro mutatsiyasi (qo‘shilishi), konservativ funksiya, boshqaruv funksiyasi, nazorat funksiyasi, maqsadga yetishtirish funksiyasi, himoyalash funksiyasi, boshqaruv funksiyasi kabilarni qamrab oladi. Jamoatchilik fikrining nazorat funksiyasi – hokimiyat va davlat institutlarini nazorat qiladi.

Konsultativ funksiya – hokimiyat orgnalariga maslahat beradi.

Direktiv funksiya – sotsial hayotga tegishli bo‘lgan qarorlar referendum vositasida qabul qilinadi.

Baholash funksiyasi – jamiyatda yuz berayotgan barcha voqea va hodisalar yuzasidan o‘zining baholovchi ijobiy yoki salbiy fikrini bildirishi.

Ba‘zan jamoatchiliki fikri emotsiyalar ta‘sirida shakllanadi. Ammo u konstruktiv va tahliliy tadqiqotlar asosida shakllangan bo‘lsa, maqsadga muvofiq va obyektiv sanaladi. U ijobiy va salbiy mushohadalar sifatida namoyon bo‘lishi mumkin.

Sotsiologiyada “Xalq nimani o‘ylaydi va nimani istaydi?”, degan savol asosiylaridan biri sanaladi. Bizning mamlakatimizda sotsiologik tadqiqotlar amaliyoti nisbatan yaqin tarixga ega. Shunga qaramay

sotsiologik tadqiqotlarni o‘tkazish va ma’lumotlarni tahlili asosida tegishli xulosalarni ishlab chiqish yaxshi yo‘lga qo‘yilgan, desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

4. Jamoatchilik fikrining shakllanish bosqichlari va uni o‘rganish metodologiyasi

Jamoatchilik fikri shakllanishi davomida *paydo bo‘lish, shakllanish va faoliyat* bosqichlarini bosib o‘tadi. Jamoatchilik fikri stixiyali yoki ongli ravishda shakllanishi mumkin.

Jamoatchilik fikrini shakllantirishning o‘ziga xos usullari mavjud. Ularga *singdirish, ishontirish, taqlid usullari* kiradi. Jamoatchilik fikrini shakllantirish kanallariga esa *ommaviy axborot vositalari, og‘zaki tashviqot, siyosiy targ‘ibot, shaxslararo munosabatlar* kiradi.

Jamoatchilik fikrining shakllanish bosqichlari o‘z ichiga individual fikrlarning paydo bo‘lishi, fikrlar almashinuvi, ko‘plab fikrlarning o‘zaro moslashishi asosida yagona fikrning hosil bo‘lishi hamda faoliyatga kiritilishini oladi. Kundalik hayotimizda jamoatchilik fikrining shakllanish bosqichlari hammasi birgalikda amalga oshirilib, o‘ziga xos ko‘tarilish va tushishlardan iborat bo‘ladi. Har daqiqa biror yangi individual, guruh yoki jamoatchilik fikri shakllanadi.

Jamoatchilik fikri deyarli har doim o‘zining sardorlariga, boshchilariga ega bo‘ladi. Urug‘chilik jamoasida bu yoshi ulug‘ oqsoqollar bo‘lgan, keyinchalik esa diniy rahnamolar, zodagonlar, partiya rahbarlari va h.k. Ular o‘z ta’sir doirasi orqali jamoatchilik fikrini boshqarib, nazorat qilib turishgan.

Bugungi kunda jamoatchilik fikrini shakllantiruvchi maxsus mutaxassislar – ideologlar, mafkurani targ‘ib etuvchilar mavjud. Ular jamiyatda ma’lum fikrning ustun bo‘lishini ta’minlash vazifasini bajarishadi. Bunda odatda propaganda (tashviqot), senzura, sotsial psixologiya usullaridan keng foydalaniladi.

Shakllangan jamoatchilik fikri integrativ xarakterga ega bo‘ladi. U fikrlarning umumiy yig‘indisi emas, balki umumiy ongning namoyon bo‘lgan shakli sanaladi. Shakllangan jamoatchilik fikrining tarkibini aksariyat baholar tashkil etadi. Bu baholar ba’zi hollarda aldamchi bo‘lishi ham mumkin.

Jamoatchilik firkinini o'rganishning asosini uning metodika va metodologik bazasi, jumladan so'rovnomanini tuzish usullari va yo'llari tashkil etadi. Gellap institut tomonidan XX asrning 40-yillarida saylov kampaniyalarining yo'nalishini va rivojlanishini bashorat qilish tajribasini o'rganish natijasida jamoatchilik fikrini o'rganish metodikasini takomillashtirish maqsadida besh o'lchovli rejasini ishlab chiqilgan.

Unga ko'ra, mazkur jarayonda eng asosiysi savolni tanlash va uni ifoda etish ekanligi aniqlandi. Mazkur sohada aniqlangan kamchiliklar to'g'ri qo'yilmagan va sifatsiz savollar tufayli ekanligi aniqlandi. Misol uchun savol o'rganilayotgan predmet yuzasidan ma'lumotga ega bo'lmagan pinsonlarga berilgan; savolga javobni o'ylamasdan avtomatik beruvchilar hamda savolni o'ylab, baholab javob beruvchilar o'rtasidagi farq inobatga olinmagan; savollar turli guruhlar tomonidan turlicha baholanishi mumkin bo'lgan, ya'ni ikki xil ma'noga ega bo'lgan; ayrim savollarga bitta tugal javob berish imkoni bo'lmagan; nima sababdan respondent ma'lum fikrni yoqlagani e'tiborga olinmagan.

Gellappning rejasiga ko'ra, jamoatchilik fikrining beshta xususiyati e'tiborga olinishi kerak:

1. Respondentning so'ralayotgan predmet yuzasidan ma'lumotga egaligi.
2. Respondentning umumiy nuqtai nazari.
3. Nima sababdan respondent ma'lum qarashlarning tarafdori ekanligi.
4. Muammoning o'ziga xos tomonlari yuzasidan respondentning fikrlari.
5. Bildirilayotgan fikrning intensivligi, ya'ni jadalligi.

Gellappning besh o'lchovli rejasida besh xil turdagi savollardan foydalaniladi. Bular *filtr savollar*, *ochiq savollar*, *sababiy savollar*, *o'ziga xos savollar*, *fikrning jadalligini aniqlovchi savollar*. Bugungi kunga kelib sotsiologiyaning rivojlanishi tufayli uning metodika va metodologiyasida ko'plab o'zgarishlar yuz berdi. Jumladan, savollarning ko'plab turlari ishlab chiqilib, ularning shakllari takomillashib bormoqda. So'rovlar mintaqaviy va umummilliy darajada o'tkazilmoqda. Undan tashqari buyurtmachining talabiga binoan yopiq so'rov tadqiqotlari; turli tadqiqot institutlarining

eksperimental so‘rovlari olib borilmoqda. Ularning amaliy va nazariy ahamiyati yuqori bo‘lib, jamiyat va alohida buyurtmachilarning maqsadlaridan kelib chiqqan holda jamoatchilik fikrining ma’lum jabhalarini va baholovchi fikrlarini, fikrning rivojlanish tendensiyalarini aniqlash imkonini beradi.

Shundan kelib chiqqan holda bugungi kunda jamoatchilik fikrini o‘rganishning va *qayd etishning quyidagi shakllarini ko‘rsatish mumkin*¹²³:

1. Elektoral (saylovlar paytida)
2. Plebessentar (umumxalq muhokama)
3. Kommunikativ (prezidentning xalq bilan muloqoti)

5. Jamoatchilik fikrining ijtimoiy hayotda namoyon bo‘lishi

Jamoatchilik fikri sotsial hayotning shunday hodisasi sanaladiki, uni har tomonlama o‘rganib, tahlil qilib, qat’iy ravishda aniqlashning iloji yo‘q. Shuning uchun zamonaviy ilmiy adabiyotlarda jamoatchilik fikrining bir qator ta’riflari mavjud. Mazkur ta’riflar asosida jamoatchilik fikrini sotsial jamoa ongining jamiyatdagi voqea va hodisalarga nisbatan bo‘lgan fikrlari mahsuli sifatida belgilash mumkin. Jamoatchilik fikri jamiyat hayotida baholovchi mushohadalar va mazkur jamoaviy birliklarning amaliy xatti-harakatlari shaklida namoyon bo‘ladi.

Jamoatchilik fikri doimiy ravishda guruhiy fikrni o‘zida ifodalab ijtimoiy manfaatlarga kiruvchi masalalarni qamrab olgan bo‘ladi. O‘z mohiyatiga ko‘ra, u nazariy tasavvur, obyektiv bilimlar va aldamchi fikrlardan tashkil topgan bo‘ladi. Jamoatchilik fikri avvaliga individlarning emotsiya va fikrlarida namoyon bo‘ladi, so‘ng esa ularni amaliy harakatlarni bajarishga undaydi. Ko‘pchilik olimlarning fikricha, jamoatchilik fikri insonlarning sotsial o‘zaro harakatlarining eng muhim mexanizmlaridan biri sanaladi. Chunki, har qanday sotsial guruhning amaliy xatti-harakati umumiy fikrning shakllanishiga bog‘liq bo‘ladi. Jamoatchilik fikri hodisasi jamiyatni tadqiq qiluvchi barcha mutaxassislar tomonidan o‘rganiladi. Bularga jurnalistlar,

123 Цаллер Дж. Происхождение и природа общественного мнения. М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004.

politexnologlar, sotsial harakatlarning faollari kabilarni ko'rsatish mumkin.

Jamoatchilik fikri jamiyat hayotida muhim o'rin egallaydi. Shuning uchun, uni o'rganish va o'lchash barobarida shakllantirish usullari ham mavjud.

Jamoatchilik fikrini sun'iy ravishda biror maqsad yo'lida shakllantirish mutaxassilar tomonidan sotsial texnologiya sifatida qabul qilingan va sotsial jarayonlarni boshqarish jarayonida keng qo'llaniladi.

Sotsium bir qator sabablarga ko'ra, jamoatchilik fikrini o'rganishga qiziqadi.

Birinchidan, jamoatchilik fikri jamiyat ruhiy va ma'naviy olamining o'ziga xos hosilasi sanaladi. Shuning uchun u doimiy ravishda tegishli bo'lgan guruhining manfaatlari va o'ziga xos jihatlarni mujassamlashtirgan bo'ladi. Jamoatchilik fikrining sotsial bazasi qay darajada keng bo'lsa, uning sotsial turdagi munosabatlarni transformatsiyalash instrumenti sifatidagi ta'sir doirasi shu qadar keng bo'ladi.

Jamoatchilik fikri jamiyatning manfaatlarini ifoda etuvchi muhim *dolzarblik indikator* sifatida namoyon bo'ladi.

Jamoatchilik fikri *sotsial-psixologik fenomen* sifatida ommaning yetarlicha uzoq muddatli harakatlarini rag'batlantiruvchi va yo'naltiruvchi omil sanaladi.

Jamoatchilik fikri sotsial texnologiya sifatida boshqaruv qarorlarining qabul qilinishida muhim o'rin egallaydi. Uning davlat va jamiyat boshqaruvining faol subyekti sifatidagi o'rni jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy, texnik sharoitlaridagi o'zgarishlar barobarida rivojlanishi oqibatida ortib boradi. Natijada jamoatchilik fikrining vazifalari ortib boradi, jamoatchilikning fikr doirasi kengayadi, fikrlarning chuqurligi va sifati ortadi. Shuning uchun jamoatchilik fikri deyilganida, jamoatchilik ongining namoyon bo'lish shakli sifatida qabul qilishimiz mumkin. Bunda fikrlar yozma yoki og'zaki shaklda bildirilishi, dolzarb muammolarga nisbatan oshkora yoki yashirin munosabatlarni ifodalashi mumkin.

Jamoatchilik fikrini *individual fikrlarning hosilasi* sifatida qabul qilish holati ham mavjud. Bu yondashuv odatda ma'lum davlat yoki mintaqa aholisining fikriga nisbatan qo'llaniladi.

Jamoatchilik fikri jamiyat hayotining barcha jabhalarida namoyon bo'lishi mumkin. Ularning barchasi o'zaro bog'liqliklarga ega. Misol uchun jamoatchilikning siyosiy baholari ularning huquqiy baholari bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Axloqiy baholar insonlarning umum qabul qilingan normalarga muvofiqligi bilan bog'liq.

So'nggi yillarda qator tadqiqotchilarning umumdunyo jamoatchilik fikrining shakllanishi to'g'risidagi mushohadalari keng o'rin olmoqda. Ularning fikricha, mazkur jamoatchilik fikri o'z ichiga global ijtimoiy-siyosiy muammolar yuzasidan baholovchi fikrlarini ifodalshi lozim. Xalqaro fikr dunyo hamjamiyatining sotsial-demografik taraqqiyot, dunyo mintaqalarining sotsial-iqtisodiy rivojlanishi, terrorizm, ekologiya, globalizatsiya kabi muammolar yuzasidan baho, fikr va mushohadalarini ifodalaydi. Ammo muammoni shu nuqtai nazardan tahlil qilish natijasida biz jamoatchilik fikrida zamonaviy jamiyatning sotsiomadaniy tizimini, zamonaviy bilimning predmeti va maxsus nazariyani inobatga olishimiz zarur.

Rossiyalik sotsiologlar Ye. Petrenko va V. Mansurovning fikricha¹²⁴, jamoatchilik fikrini sotsiologiya fani doirasida nisbatan mustaqil yo'nalish sifatida tadqiq qilish holati quyidagi sabablarga ko'ra amalga oshdi:

1. Kapitalistik ishlab chiqarishning rivojlanishi iste'molchi talablarini o'rganish, raqobat sharoitida reklamaning samaradorligini aniqlash ehtiyojini yuzaga keltirdi.

2. Demokratik strukturalarning rivojlanishi, ya'ni siyosiy partiyalarning qaror topishi va ular o'rtasidagi siyosiy kurashning boshlanishi siyosiy prefersiyalarni, elektoral xatti-harakatlarni va siyosiy ta'sirlarning samaradorligini o'rganish ehtiyojini yuzaga keltirdi.

3. Ommaviy axborot vositalarining, ayniqsa, televideniyeining shakllanishi oqibatida auditoriyaning qiziqishlari, axborot manbasini tanlashdagi motivlarini aniqlash talabini yuzaga keltirdi.

Mazkur sabablar qatoriga fuqarolar orasida ta'lim va madaniyat darajasining ko'tarilishi holatini ham kiritish maqsadga muvofiq.

124Социологические проблемы изучения общественного мнения. Учебно-методический комплекс. Составитель Д. соц.н., проф. Л.Н. Вдовиченко. Ответственный редактор Д.ф.н., чл.-корр. РАН, проф. Ж.Т. Тощенко. Российский государственный гуманитарный университет, 2010. С 10.

Chunki bu insonlarning atrof-muhitdagi bo'layotgan voqealarga nisbatn bo'lgan qiziqishining ortishiga sabab bo'ladi. Misol uchun siyosiy va iqtisodiy jarayonlarning kechishi va h.k.

Jamoatchilik fikri va hokimiyatning jamiyatdagi o'zaro munosabatlari jamiyat strukturasi, siyosiy tuzum, madaniyat va din shakllari kabi bir qator omillar bilan belgilanadi. Shunga ko'ra ular o'rtasidagi munosabatlar quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'lishi mumkin¹²⁵:

1. Ommaviy axborot vositalarining hokimiyat tomonidan bostirilishi va bo'ysundirilishi.

2. Jamoatchilik fikrining hokimiyat tomonidan tan olinmasligi, jamoatchilik fikriga e'tibor bermaslik.

3. Paternalizm, ya'ni nimjon va hali yetarlicha shakllanmagan fuqarolik jamiyatining davlat qaramog'ida bo'lishi va boshqarilishi, yo'naltirilishi.

4. Jamoatchilik fikri va hokimiyatning o'zaro hamkorligi.

5. Jamoatchilik fikrining hokimiyat ustidan kuchli nazorati, diktaturasi.

Jamoatchilik fikri nazariyasi maxsus sotsiologik nazariya bo'lib, uning asosiy maqsadi yirik jamoalar, sinflarning dolzarb muammolar yuzasidan baholovchi fikrlarining shakllanish qonuniyatlarini va mexanizmlarini tadqiq qilishdan iborat.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda sotsiologik jihatdan jamoatchilik fikrini o'rganishda uni ongning tarkibiy elementi sifatida qabul qilish hamda uni "ong-sotsial muhit" mutanosibligida ko'rish lozimligiga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Jamiyatdagi siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar har bir insonga alohida ta'sir ko'rsatib, jamoatchilik fikrida o'z aksini topadi. Bu paytda davlatning jamoatchilik fikriga nisbatan paternalistik munosabati o'zini oqlaydi. Chunki shu orqali yuzaga kelishi mumkin bo'lgan turli fikrlilik, nizolar va tushunmovchilikning oldi olinadi.

Jamiyat transformatsiyasi jarayoni davomida jamoatchilik fikrini o'rganib, monitoring qilib borish har bir davlat va jamiyat uchun

125Социология: Энциклопедия. Минск: Интерпрессервис; Книжный Дом. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В.Терещенко. 2003.
http://sociology_encyclopedia.academic.ru/

boshqaruv masalalari va qarorlarini qabul qilish paytida muhim sanaladi.

Jamoatchilik fikri subyektning qiziqshlari va tanlovidan kelib chiqqan holda ijobiy yoki salbiy bo'lishi mumkin. Shakllangan jamoatchilik fikri uzoq muddat o'zgarmas bo'lishi mumkin. Ba'zida esa u an'ana va urf-odatlarining bir qismiga aylanishi mumkin.

Jamoatchilik fikri mintaqaviy va sotsial xarakterdagi tarqalish maydoniga ega bo'ladi. O'ziga xos kompetentlik, sotsial yo'nalganlik, keng tarqalganlik kabi xususiyatlar odatda shakllangan yetuk jamoatchilik fikriga xos bo'ladi. Jamoatchilik fikrining namoyon bo'lish sohalariga siyosat, huquq, axloq, din, fan, madaniyat kabilar kiradi.

Umuman olganda fikrni *individual, guruhiy va jamoatchilik fikri* sifatida turlarga ajratish mumkin. Jamoatchilik fikri sotsial muhitda o'zining ildizlariga ega bo'ladi. U ko'p hollarda partiyalar, harakatlar, boshqaruvchi elitaning manipulyatsiya obyektiga aylanadi. U doimiy ravishda jamiyatdagi fikrlarning o'zaro kurashi oqibatida shakllanib, yuzaga keladi. Ba'zi hollarda jamoatchilik fikrining analogi paydo bo'ladi. Bu holat yuzaga kelmasligi uchun jamiyat a'zolari obyektiv axborotga ega bo'lishlari, ma'naviy jihatdan yetuk va ma'lumotli bo'lishlari lozim.

Stereotiplar va mish-mishlar

Stereotiplar ommaviy kommunikatsiyaning oqibati sifatida.

Sotsial stereotip – bu sotsial obyekt yoki hodisalarning jamoatchilik orasida keng tarqalgan va nisbatan o'zgarmas, ya'ni mustahkam xususiyatga ega bo'lgan obrazi. Stereotiplarning o'zgarmaslik xususiyati jamiyatdagi an'anaviy qabul qilish va tafakkur qilish usullariga bevosita bog'liq. Qabul qilish va tafakkur qilishning bunday usullari bir sotsial guruhlarning boshqalari ustidan hukmronligi va ustunligining garovi bo'lishi mumkin. Stereotiplarning jamoatchilik fikrining shakllanishaiga o'z ta'sirini ko'rsatishi mumkin.

Stereotiplarning ijobiy tomoni shundan iboratki, ular tahliliy mushohada kerak bo'lmagan sharoitlarda ma'lum yo'nalishda harakatlanish va vaziyatdan chiqish imkonini beradi.

Stereotiplarning salbiy jihati esa ularning tahliliy mushohadaning o'rnini bosib, ma'lum standartlashtirilgan xatti-harakatlarni bajarishni nazarda tutishidir. Bu holat milliy guruhlar o'rtasidagi qarama-

qarshilikka va yoqtirmaslik holatiga olib kelishi hamda boshqa salbiy oqibatlarga sabab bo'lishi mumkin.

Shaxslararo munosabatlarda rollar va shaxsiy xususiyatlarni baholash davomida insonlar odatda shakllangan etalonlar asosida fikr yuritishadi. Etalonlarning asosida insonlarning rolli, shaxsiy xususiyatlarining va tashqi ko'rinishidagi o'xshashliklarining o'zaro bog'liqligiga ishonch hissi yotadi. Kuzatilayotgan insonning tashqi ko'rinishidagi xususiyatlari asosida etalondagi boshqa xususiyatlarni ham unga mos deb o'ylaymiz. Shu bilan birgalikda aytib o'tish lozimki, insonlarni stereotiplar nuqtai nazaridan baholash o'ziga xos qator xatoliklarga sabab bo'ladi.

1. Proeksiya effekti – o'zimiz yoqtirgan insonga nisbatan o'zimizdagi ijobiy xususiyatlarni biriktirish va aksincha, o'zimiz yoqtirmagan insonga o'zimizdagi salbiy jihatlarni biriktirish. Boshqacha qilib aytganda o'zimizda mavjud bo'lgan salbiy va ijobiy xususiyatlarning boshqalarga simpatiya va antipatiya asosida biriktirish.

2. O'rtacha xatolik effekti – insonning nisbatan yorqin ifodalangan jihatlarni o'rtacha darajadla ko'rishga moyillik.

3. Tartib effekti – qarama-qarshi fikrlar paydo bo'lganida birinchi olingan ma'lumotning to'g'ri ekanligini yoqlashga moyillik. Uzoq yillar davomida tanish bo'lgan insonlar bilan muloqot davomida esa ularning aytgan so'nggi gapiga ko'proq ishonish shaklida namoyon bo'ladi.

4. Oreol effekti – inson to'g'risidagi fikr uning bajargan xatti-harakati asosida shakllanadi. Oreol ijobiy yoki salbiy tusga ega bo'lishi mumkin.

5. Stereotipizatsiya effekti – insonga ma'lum sotsial guruhlariga xos bo'lgan xususiyatlarning biriktirilishi. Misol uchun kasbiy xususiyatlar: o'qituvchi, matematik, shifokor va h.k.

Sotsial stereotip – ma'lum sotsial guruh vakillariga tegishli bo'lgan xususiyatlar, ularning voqea va hodisalardagi xatti-harakat normalari borasida shakllangan nisbatan o'zgarmas fikrlar. Turli sotsial guruhlar o'zaro harakatlari davomida bir-biriga nisbatan ma'lum fikrlarni – stereotiplarni shakllantiradi. Ular orasida etnik va milliy stereotiplar nisbatan keng tarqalgan sanaladi.

*Mish-mishlar noformal kommunikatsiya turi sifatida. **Mish-mishlar** – haqqoniyliги tasdiqlanmagan va og‘zaki tarzda insondan insonga o‘tuvchi ma‘lumotlar bo‘lib, ma‘lum faktga asoslangan hisoblansada, bo‘rttirish va qo‘shimchalar qo‘shilishi hisobiga mazmunan mazkur faktdan ancha yiroqlashgan bo‘ladi.*

Mish-mishlar barcha jamiyatlarda tarqaladi va mavjud bo‘ladi. Ammo ommaviy jamiyatlarda u sotsial munosabatlarning yoqqol namoyon bo‘lgan shakli sanaladi.

Mish-mishlar tarkibi, axborot miqdori va ehtiyojlar nuqtai nazaridan farqlanadi.

Mish-mishlarni tarqatuvchi va ulardan vosita sifatida foydalanuvchilar odatda yuqori statusli guruhlar sanaladi.

Mish-mishlarni tarqatish omillari¹²⁶:

1. Axborot ehtiyojini tug‘diruvchi muammoli vaziyat.
2. Axborotlarning noaniqligi yoki axborot yetishmasligi.
3. Individning jamiyatdagi muammolar yuzasidan xavotirlanishi.

Mish-mishlar insonlarga individual, guruhiy va ommaviy darajada ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Individual darajada ta‘sir ko‘rsatishi oqibatida muhitga moslashish yoki individning dezintegratsiyasi holati yuzaga kelishi mumkin. Guruhiy darajada mish-mishlar guruhni birlashtirishi yoki aksincha parchalashi mumkin. Ommaviy darajada jamoatchilik fikrini o‘zgartirishi va kollektiv xatti-harakatlarni boshqa yo‘sinda yo‘naltirishi mumkin.

Mish-mishlar ta‘sirining oqibatlarini deyarli barcha holatlarda oldindan bashorat qilib bo‘lmaydi. Chunki ularni boshqarishning iloji yo‘q. Mish-mishlarning oldini olish uchun o‘z vaqtida va tushunarli ochiq axborotlarni tarqatish lozim.

Nazorat savollari

1. Jamoatchilik fikri deganda nimani tushunasiz?
2. Jamoatchilik fikrining obykti va subyektini ayting.
3. Jamoatchilik fikrining qanday tarkibiy komponentlari mavjud?
4. Jamoatchilik fikrining vazifalarini ayting.
5. Jamoatchilik fikrining qanday shakllari mavjud?
6. Sotsial stereotiplarning ijobiy va salbiy jihatlarini ayting.

126 http://www.libma.ru/nauchnaja_literatura_prochee/obshaja_sociologija_konspekt_lekcii/p21.php

Test savollari

1. “Jamoatchilik fikri” tushunchasi ilk bora kim tomonidan muomalaga kiritilgan?

A) Ingliz yozuvchisi va davlat arbobi Solsberi tomonidan XII asrning ikkinchi yarmida

B) 1759-yil Djon Solbern tomonidan parlamentda soʻzlagan nutqi davomida

C) Qadimgi Rimda jamoatchilik diskussiyalari amaliyoti davomida

D) Platonning “Davlat” asarida

2. XV asrda Italiyadagi gumanistik fikr jamoatchilik fikrining jamiyat hayotidagi ahamiyatini ifodasi qanday yoʻnalishning yuzaga kelishini taʼminladi?

A) Fuqarolik gumanizmi yoʻnalishi

B) Ekspluatatsiyaga qarshi yoʻnalish

C) Diniy mushohadalar bilan uzviy bogʻliq boʻlgan yoʻnalish

D) Bixeviorizm yoʻnalishi

3. “Jamoatchilik fikri” tushunchasining ilmiy jihatdan qaror topishi va ishlab chiqilishi qaysi davrlarga toʻgʻri keladi?

A) XVII—XIX asrlar

B) XIX asr soʻnggi va hozirgi davrga qadar

C) XII- XX asrlar

D) XIX-XX asrlar

4. Makiavelli qaysi asarida jamoatchilik fikrining koʻp qirrali fenomen ekanligini taʼkidlagan?

A) Hukmdor

B) Davlat

V) Siyosat

G) Qonunlar

5. Jamoatchilik fikrini amaliy sotsiologik jihatdan oʻlchash va oʻrganish jarayoni qachon va qayerda boshlangan?

A) XIX asrda AQSHda

B) XVIII asrda Angliyada

C) XIX asrda Fransiyada

D) XX asrda AQSHda

6. Jamoatchilik fikrining muhimligi va haqqoniyligini past darajada baholagan olimlarni ko'rsating?

- A) P.Burde, U.Lippman
- B) Makiavelli, T.Mor, Campanella
- C) Maks Veber, E.Dyurkgeym
- D) Platon, Aristotel, Prator

7. Ma'lum fikrlarni bildirgan va o'zining ichki strukturasi ega bo'lgan keng jamoatchilik bu -?

- A) Jamoatchilik fikrining subyekt
- B) Jamoatchilik fikrining obyekt
- C) Jamoatchilik fikrining asosiy komponenti

8. Jamoatchilik fikrining asos komponentlariga qaysilar kiradi?

- A) Ratsional emotsional, irodaga oid komponentlar
- B) Asosiy sotsial subyektlar yoki jamoatchilik fikrining egalari, jamoatchilik fikrini aks ettiruvchi obyektlar
- C) Ichki tuzilish, ijtimoiy psixologiya va ideologiyaning mutanosibli
- D) Jamoatchilik fikrining dinamik yoki diaxronik strukturasi

9. Jamoatchilik fikrining asosiy sikllari?

- A) Genezis bosqichi, funksional bosqich, yakun topish bosqichi.
- B) O'zaro muloqot, fikrlarning sintezi, fikrlarning analizi
- C) Qaror topish, shakllanish, faoliyat bosqichi

10. Jamoatchilik fikri qanday asosiy vazifalariga ega?

- A) Gnoseologik vazifa va sotsietal vazifa
- B) Paydo bo'lish, shakllanish va faoliyat vazifalari
- C) Singdirish, ishontirish, taqlid vazifalari
- D) Ommaviy axborot vositalarini nazorat qilish, og'zaki tashviqot, siyosiy targ'ibot, shaxslararo munosabatlarni shakllantirish vazifalari

11. Gellap institutining jamoatchilik fikrini o'rganish metodikasi necha o'lchovli rejasini nazarda tutadi?

- A) Besh
- B) Olti
- C) Uch
- D) To'rt

12. Jamoatchilik fikrini o'rganishning va qayd etishning shakllari plebessentar shakli nimani nazarda tutadi?

- A) Umumxalq muhokama
- B) Prezidentning xalq bilan muloqoti
- C) Saylovdagi ishtiroki

13. Jamoatchilik fikri va hokimiyat o'rtasidagi munosabat shakllari orasi paternalizm qanday namoyon bo'ladi?

- A) Nimjon va hali yetarlicha shakllanmagan fuqarolik jamiyatining davlat qaramog'ida bo'lishi va boshqarilishi, yo'naltirilishi
- B) OAVlarining hokimiyat tomonidan bostirilishi va bo'ysundirilishi
- C) Jamoatchilik fikrining hokimiyat tomonidan tan olinmasligi, jamoatchilik fikriga e'tibor bermaslik
- D) Jamoatchilik fikri va hokimiyatning o'zaro hamkorligi

10-mavzu **BOSHQARUV SOTSILOGIYASI VA UNING AHAMIYATI**

Reja:

- 1. Boshqaruv sotsiologiyasining obykti, predmeti, maqsadi, vazifalari va metodlari.**
- 2. “Sotsial boshqaruv” boshqaruv faoliyatining o‘ziga xos turi sifatida.**
- 3. Boshqaruv sotsiologiyasining qonunlari, sotsial doktrinasi va tamoyillari.**
- 4. Boshqaruvning samaradorligida sotsial nazoratning ahamiyati.**

Tayanch iboralar

Boshqaruv sotsiologiyasi. Boshqaruv. Bilish funksiyasi. Baholash funksiyasi. Bashorat funksiyasi. Sharhlash funksiyasi. Tashkiliy-ma'muriy metodlar. Iqtisodiy metodlar. Sotsial – psixologik metodlar. Sotsial boshqaruv. Boshqaruv munosabatlari. Boshqaruv sotsiologiyasining qonunlari. Sotsial doktrina. Sotsial boshqaruvning qonuniyatlari. Boshqaruv sotsiologiyasining tamoyillari. Sotsial nazorat va boshqaruv samaradorligini baholash. Majburlov. Mas'uliyat, Xomaki (birlamchi) nazorat. Davom etuvchi nazorat. So'nggi nazorat.

1. Boshqaruv sotsiologiyasining obykti, predmeti, maqsadi, vazifalari va metodlari

Boshqaruv sotsiologiyasi ikki mustaqil fan – sotsiologiya va menejmentning qo‘shilishidan hosil bo‘lgan sintetik fan sanaladi. Ma’lumki, sotsiologiya insonlar o‘rtasidagi sotsial munosabatlarni xolisona tarzda tahlil qilish orqali jamiyatni boshqaruvchi qonun va qonuniyatlarni aniqlaydi, jamiyatni turli shakllarini va kichik guruhlarning xatti-harakatlarini va alohida shaxslarni o‘rganadi. Menejmentning asosiy maqsadi esa sotsial munosabatlarni ma’lum sotsial guruhlar, tashkilotlar va jamiyatning manfaati uchun amaliy jihatdan samarador bo‘lgan boshqaruv usullarini aniqlashdan iborat.

“Boshqaruv” tushunchasi birinchi bor AQSHda amaliyotga kiritilgan bo‘lib, bugungi kunda ko‘plab fanlar tomonidan o‘rganiladi.

Ammo ularning barchasi boshqaruvning asosiy maqsadi insonlarni boshqarish va ularning faoliyatini avvaldan ishlab chiqilgan reja asosida ma'lum tashkilot yoki sotsial institut manfaati yo'lida yo'naltirish, degan fikrni qo'llab-quvvatlaydi.

Sotsial jihatdan boshqaruv deyilganida, insonlar o'rtasida o'rnatilgan sotsial munosabatlarning hokimiyat va bo'ysunishga aloqador shakli tushunilib, u mehnat tashkilotidagi insonlarning joylashgan joyi va vazifalari bilan aniqlanadi. Bugungi kunga qadar sotsiologiya fanida boshqaruvni "insonlarning xatti-harakatini ularga sezdirilmagan holda tashkilot manfaatidan kelib chiqqan holda ma'lum yo'sinda yo'naltirish" sifatidagi ta'rifi keng qo'llanilib kelinadi. Shuning uchun ba'zan olimlar boshqaruvni san'atga tenglashtirishadi.

Boshqaruv sotsiologiyasining asosiy xususiyatlaridan biri uning amaliy fan ekanligidir. U umumiy sotsiologiyaning bir qismi sifatida jamiyatdagi boshqaruv sohasiga aloqador bo'lgan jarayonlarning shakllanishi, faoliyati va rivojlanishini, sotsial o'zgarishlar va munosabatlarning mexanizmlarini, sotsial harakatlarning qonuniyatlarini o'rganadi. Boshqaruv jarayoni ko'plab bosqichlardan iborat bo'lgani uchun o'z ichiga turli xil komponentlarni qamrab oladi va turli fanlar o'z nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda uni tadqiq qiladi. Ularning har biri mazkur jarayonda o'zining obykti va predmetini aniqlaydi.

Politologiya hokimiyat munosabatlariga, o'zini nazorat qilish, boshqaruv nuqtai nazaridan hokimiyat va jamiyatning o'zaro munosabatlariga diqqatini qaratadi.

Boshqaruv sotsiologiyasining obykti va predmeti boshqaruv jarayoni va boshqaruv faoliyatini o'z ichiga oladi. Boshqaruv sotsiologiyasining obykti tizimli yondashuv nuqtai nazaridan jamiyatda kechuvchi boshqaruv jarayonlari bo'lib, ular bir-biriga ta'sir ko'rsatuvchi tagtizimlar sifatida o'z ichiga siyosiy tizim, iqtisodiy tizim, sotsiomadaniy tizimni oladi; tashkilotlardagi munosabatlarga kiruvchi individlarning o'zaro harakatlar tizimi ham kiradi. Misol uchun hamkorlik, raqobat, yordam kabi munosabatlarga kiririshuvchi oilaviy, kasbiy, hududiy va boshqa turdagi sotsial guruhlar.

Boshqaruv sotsiologiyasining predmeti turli xil jamiyatlardagi, sotsial tashkilotlardagi, sotsial institutlardagi boshqaruv jarayonlarini

baholash, o'rganish va mukammallashtirish. Boshqaruv sotsiologiyasi davlat va jamoat tashkilotlarini quyidagi jihatlari asosida o'rganadi:

1. Boshqaruv kadrlarining joylashtirilishi, shakllantirilishi, o'qitilishi va qayta tayyorlanishi.

2. Boshqaruv apparati, unga bo'ysunuvchi organlar va tashkilot strukturalari o'rtasida yuzaga keluvchi munosabat va o'zaro harakatlar.

3. Sotsial-iqtisodiy va sotsialpsixologik kriteriyalar asosida boshqaruv maqsadlarini shakllantirish bo'yicha tadqiqotlar olib boriladi.

4. Boshqaruv qarorlari va ularning oqibatlari baholanadi, samaradorlik kriteriyalari ishlab chiqiladi.

5. Boshqaruvchi subyektning boshqariladigan obyektga nisbatan ta'sir ko'rsatish mexanizmlari ishlab chiqiladi. Bu mazkur sotsial tizimning butunligi, faoliyatidagi barqarorligining saqlanishi uchun muhim sanaladi.

Boshqaruv sotsiologiyasi Teylor, Fayol, Veber, Meyo kabi bir qator olimlarning nazariyalariga tayanadi.

Boshqaruv sotsiologiyasining asosiy maqsadlariga quyidagilar kiradi:

1. Boshqaruv faoliyatining sotsial asosini tashkil etuvchi va doimiy o'zgarishda bo'ladigan real faktlarni o'rganish.

2. Boshqaruv faoliyatiga aloqador bo'lgan ko'plab real faktlardan asosiy va tipik bo'lganlarini aniqlash va ular asosida yuz beradigan insonlar hayotining jamiyatdagi sotsial-siyosiy, sotsial-iqtisodiy, sotsiomadaniy sharoitlarni tadqiq qilish.

3. Boshqaruv faoliyatida yangi usullarni qo'llashning mazmun va mohiyatini ishlab chiqish, tushuntirish. Mazkur maqsad o'z ichiga boshqaruv faoliyatining rivojlanish tendensiyasi, mazkur tendensiyalarning muhimligi va ahamiyati baholanadi, yangi boshqaruv nazariyalarining, ayniqsa, motivatsiyaga aloqador bo'lganlarining amaliy ahamiyati baholanadi, mazkur nazariyalarning samaradorligi va amaliy ahamiyati baholanadi.

4. Boshqaruv faoliyatining kelajakdagi ehtimoliy rivojlanish ssenariylarini ishlab chiqish. Mazkur maqsad doirasida boshqaruv tizimi va jarayonining mukammallashuvi bashorat qilinadi.

5. Boshqaruv tizimini mukammallashtirish bo'yicha ilmiy taklif va tavsiyalar ishlab chiqish va shu orqali boshqaruv faoliyatining umumiy samaradorligini oshirish.

Boshqaruv sotsiologiyasining fan sifatidagi asosiy vazifalari (funktsiyalari):

1. Bilish – mehnat faoliyatining ma'lum turi sifatida boshqaruv faoliyatini va uning xususiyatlarini o'rganish, boshqaruv sohasining jamiyatdagi o'rnini aniqlash.

2. Baholash – boshqaruv tizimining mazkur jamiyatda mavjud bo'lgan normalarga, sotsial kutishlarga, ko'pchilikning manfaat va ehtiyojlariga qay darajada mos tushganini aniqlash.

3. Bashorat – boshqaruv faoliyati va jarayonidagi ehtimoliy qisqa muddatli, o'rta muddatli va uzoq muddatli rivojlanishi borasidagi istiqbollarni belgilash.

4. Sharhlash – turli boshqaruv konsepsiyalari, boshqaruv faoliyatining rivojlanish tendensiyalarini o'rganish va baholash asosida boshqaruv tizimining maqsadi, vazifalari va mexanizmlari borasida bilimlarni tarqatish. Mazkur faoliyati o'quv muassasalari, qayta tayyorlash dargohlari orqali amlaga oshiriladi.

Boshqaruv sotsiologiyasining metodlari uch yirik guruhga ajratiladi:

1. Tashkiliy-ma'muriy metodlar:

- Mamlakat qonun chiqaruvchi aktlari tizimi.
- Boshqaruvchi yuqori organlarning faoliyatini tartibga soluvchi normativ hujjatlar.

- Ma'lum tashkilotda ishlab chiqiluvchi aniq reja, dastur va maqsadlar tizimi. Operativ boshqaruv: imkoniyatlarning qayta taqsimlanishi, rag'bat va sanksiyalar. Operativ boshqaruv uch turda amalga oshirilishi mumkin: *majburiy* yoki tashqi tomondan buyurilgan (yuqoridagilarga pastdagilarning bo'ysunishi), *passiv* (ishchilarning qaror qabul qilishdan forig' qilish orqali vazifasini yengillashtirish), *anglangan* (biror asosga ko'ra bo'ysunishi)

2. Iqtisodiy metodlar – motivatsiyaning iqtisodiy mexanizmlari ta'siriga asoslanadi. Bunga mamlakatdagi soliq siyosati, kredit-pul siyosati, investitsion siyosat, sotsial siyosat, ish sifatiga javobgarlik tizimi, innovatsion faoliyatni rag'batlantirish tizimi kiradi.

3. Sotsial – psixologik metodlar – shaxsga, sotsial guruhlarga, sotsial jamoaga hamda ular o‘rtasidagi sotsial munosabatlarga ta’sir ko‘rsatuvchi o‘ziga xos metodlar yig‘indisi bo‘lib, boshqaruv jarayonida uning samaradorligini oshirishni maqsad qilgan bo‘ladi.

2. “Sotsial boshqaruv” boshqaruv faoliyatining o‘ziga xos turi sifatida

“Sotsial boshqaruv” tushunchasi keng va tor ma’noda qo‘llaniladi. Tor ma’noda sotsial boshqaruv – sotsial jarayonlar, strukturalar va sotsial institutlarga avvaldan rejalashtirilgan maqsad yo‘lida ta’sir ko‘rsatish jarayonidir.

Keng ma’noda sotsial boshqaruv deyilganida boshqaruv sotsiologiyasi tushuniladi, ya’ni bu insonlarning ma’lum faoliyati sohasi bo‘lib, u obyektiv jihatdan ma’lum ishchilar guruhini – boshqaruvchilarni tashkil etadi. Boshqaruvchilar guruhiga ilmiy tadqiqotchilar hamda boshqaruv kadrlarini qayta tayyorlovchi pedagoglar kiradi.

Boshqaruv sotsiologiyasining ahamiyati tarixiy jihatdan jamiyatda va mehnat kollektivlaridagi mehnat taqsimotining yuzaga kelishi bilan asoslanadi. Shu jihatdan boshqaruv sotsiologiyasi jamiyatning muhim ahamiyatga molik elementi sifatida talqin qilinishi mumkin. Boshqaruv sotsiologiyasining asosiy tushunchasi “ta’sir ko‘rsatish” bo‘lib, u boshqaruv subyekting boshqariluvchilarga nisbatan qaratilgan anglangan va rejalashtirilgan, maqsadli ta’sirini anglatadi.

Sotsial tizimdagi ta’sirlar o‘z hajmi, mohiyati va yo‘nalish kuchiga ko‘ra turli xil bo‘lishi mumkin. Shunga ko‘ra boshqaruvning mohiyati o‘zgaradi. Davlat boshqaruvida boshqaruv hamisha davlat va siyosiy hokimiyat bilan bog‘liq bo‘ladi. Davlat boshqaruvida asosiy element sifatida maqsadga erishish yotadi. Maqsadlarni shakllantirish tizimiga jamiyatning iqtisodiy va siyosiy tizimi, fuqarolik jamiyati institutining rivojlanganlik darajasi, milliy, tarixiy va madaniy an’analar eng ko‘p ta’sir ko‘rsatadi. Bularning barchasi maqsadlarning o‘zgarishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shunday bo‘lsada maqsadlar tizimi doimo davlat boshqaruvini ma’lum yo‘sinda yo‘naltirishda ishtirok etadi.

Boshqaruv faoliyati davomida boshqaruv subyektlari, boshqaruv organlari va har bir alohida inson boshqaruv munosabatlariga kirishishadi. Boshqaruv munosabatlarini shartli ravishda ikki qismga ajratish mumkin:

1. Maqsadni shakllantirish va axborotlarni tahlil qilish munosabatlari.

2. Maqsad va vazifalarni aniqlashtirish hamda ularga yetishishga qaratilgan munosabatlar.

Boshqaruv munosabatlari o'zining murakkabligi bilan ajralib turadi. Boshqaruv subyektlari munosabatlari tashkiliy munosabatlardan iborat bo'lib, bu boshqaruv jarayonining ajralmas, muhim elementi sanaladi. Boshqaruv subyektlarining tashkiliy munosabatlari o'z ichiga subordinatsiya va koordinatsiya, mas'ullik va raqobat, markazlashtirilish va xususiylashtirilish kabi munosabatlarni o'z ichiga oladi. Mazkur munosabatlar vertikal va gorizontal, formal va noformal bo'lishi mumkin.

Boshqaruv faoliyati davomida uni samarali amalga oshirish maqsadida ma'lum predmetlar, tarkib, mehnat turi yuzasidan ixtisoslashuv joriy qilinadi, shuningdek, butun boshqaruv organlarining malakali ishini tashkil etish uchun kooperatsiya amalga oshiriladi. Kooperatsiyaga erishish maqsadida boshqaruv organining rasmiy tashkiliy strukturasi yaratilib, u bo'limlarning va lovozimlarning ketma-ket va ierarxik joylashuvini nazarda tutadi. Ammo mazkur rasmiy struktura domiy ravishda norasmiy struktura bilan taqqoslanishi va uni inobatga olishi lozim. Faqat shu shart asosida boshqaruv faoliyati samarali va omadli bo'ladi.

Barcha tashkilotlarda norasmiy aloqa va munosabatlar aksariyatni takshil qiladi. Aytib o'tish kerakki, norasmiy darajada rasmiy muammolarni yechish ancha yengil kechadi. Ammo davlat boshqaruvida subordinatsiya munosabatlari muhim ahamiyatga ega. Ulardan tashqari koordinatsiya munosabatlari, ya'ni boshqaruv strukturasi bitta ierarxik darajada joylashgan a'zolarining o'zaro munosabatlari muhim ahamiyatga ega.

Boshqaruv munosabatlari o'z ichiga boshqaruv subyektlari va obyektlaridan tashqari u o'z ichiga boshqaruv faoliyati va vazifalarining turlarini qamrab oladi. Shunga qarab ular ikki guruhga ajratiladi: maqsadli va tashkiliy. Maqsadli funksiyalarning asosiy

vazifasi tashkilotning avvaldan rejalashtirilgan maqsadlarini amalga oshirish yoʻnalishini aniqlashdan iborat. Tashkiliy funksiyalar boshqaruv qarorlarini amalga oshirish jarayonini tashkil etishni nazarda tutadi.

Boshqaruv tizimining tugal natijasi boshqaruv qarorlarini qabul qilish hamda ishlab chiqilgan maqsadlarga erishishdir.

3. Boshqaruv sotsiologiyasining qonunlari, sotsial doktrinasi va tamoyillari

Boshqaruv sotsiologiyasining qonunlari boshqaruv jarayonining muhim oʻzgarmas ichki xususiyatlarini aks ettiradi. Mazkur qonunlar obyektiv xarakterga ega boʻlib, insonlarning irodasi va maqsadiga bogʻliq boʻlmaydi.

Boshqaruv qonunlarini ongli ravishda qoʻllash orqali insonlarning faoliyatini hayotning obyektiv talablariga moslashtirish imkonini beradi.

Sotsiologiyada boshqaruv qonunlarining quyidagi koʻrinishlari oʻrganiladi:

1. Turli-tumanlik qonuni. Boshqaruvni amalga oshiruvchi subyektlar va boshqarilayotgan obyektlarning faoliyatida turli-tumanlik aks etgan boʻlishi kerak. Boshqaruv obyekti qay darajada murakkab boʻlsa, uni boshqaruvchi organ ham shu darajada murakkablik kasb etishi lozim. Boshqaruv subyektlari qabul qilingan qarorlarni amalga oshirish va individlarning faoliyatini unga yoʻnaltirish maqsadida turli-tuman usullar va yoʻllarga ega boʻlishi lozim. Shu bilan birgalikda boshqarilayotgan obyektlarning qaysi biriga, qaysi paytda, qanday usul orqali taʼsir koʻrsatishni aniqlash samarali boshqaruvning belgisi sanaladi.

2. Boshqaruvning ixtisoslashuvi qonuni. Zamonaviy ijtimoiy munosabatlarni boshqarish amaliyoti kundan-kunga mazkur sohadagi vazifalarning boʻlinishiga olib kelmoqda. Mazkur vazifalar boshqaruvning turli bosqichlarida, maʼlum sharoitlarda va yoʻnalishlarda amal qiladi. Shuning uchun boshqaruv iqtisodiy, siyosiy, psixologik, tashkiliy-texnik, huquqiy va boshqa sohalarda yuqori malakaviylikni talab qiladi. Boshqaruv subyekti turli sohalardagi bilimlarni oʻzlashtirib, ularga tayangan holda

boshqaruvdagi qarorlarni, loyihalarni, dastur va konsepsiyalarni ishlab chiqadi.

3. Boshqaruvning integratsiyasi qonuni. Boshqaruv jarayonining turli bosqichlarida va yo‘nalishlarida ixtisoslashtirilgan harakatlarning yagona tizim doirasidagi birlashuvini nazarda tutadi. Birlashtiruvchi omillar sifatida jamiyatning maqsadlari, vazifalari va qiziqishlari namoyon bo‘ladi.

4. Vaqtni tejash qonuni. Mazkur qonun boshqaruv faoliyatidagi asosiy qonunlardan biri sanaladi. U qo‘yilgana maqsadga eng kam miqdorda vaqt sarflab erishishni nazarda tutadi. Bunda vaqt qanchalik kam sarflansa, moddiy buyumlar, inson va moliyaviy resurslarning sarfi ham kamayadi.

5. Sotsial maqsadlarning muhimlik qonuni. Boshqaruv faoliyatining maqsadlari qo‘yilishi paytida ularning qaysilari dolzab, qaysilari yordamchi va ikilamchi ekanligi aniqlanadi. Misol uchun jamiyatni boshqarishdagi asosiy maqsadlar ishlab chiqarish, iqtisod yoki siyosat emas. Bunda jamiyat a‘zolarining hayotini doimiy ravishda ko‘tarish va yaxshilash asosiy maqsad sanaladi.

6. Boshqaruv jarayonidagi o‘svuvchi subyektivlik va intellektualilik qonuni. Boshqaruv faoliyatidagi barcha sotsial munosabatlar insonlarga tegishli bo‘lgani uchun ularning barchasi inson ongidan o‘tkaziladi, insonlar tomonidan mukammallashtiriladi va rivojlantiriladi. Bu jarayon jamiyatdagi ishlab chiqarish munosabatlarining shakli va ulardagi o‘zgarishlarga bevosita bog‘liq sanaladi. Chunki, boshqaruv munosabatlari ishlab chiqarish usullari va jamiyatning iqtisodiy asosiga tayangan holda yuzaga keladi. Shu bilan birgalikda boshqaruv jarayonining o‘zi jamiyat hayotining barcha jabhalariga aks ta‘sir ko‘rsatadi. Shuning uchun boshqaruv subyektlarning subyektiv mushohadalari asosida amalga oshiriluvchi jarayon ekanligini tan olish kerak. Mazkur subyektivlik umumiy boshqaruv madaniyatida, boshqaruvchilarning boshqaruv usullarida, maqsad va manfaatlarda o‘z aksini topadi. Shuning uchun boshqaruv darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa, unda subyektivlikning ijobiy va salbiy ko‘rinishlarining namoyon bo‘lish darajasi ortadi. Boshqaruvdagi subyektivlikning xarakteri ko‘p hollarda jamiyatning asosiy maqsadini tashkil etishdagi tanloviga bog‘liq.

Global maqsadning ustunligi qonuni sotsial boshqaruvning asosini tashkil etadi. Uning mohiyati shundan iboratki, har qanday sotsial tizim bir nechta tagtizimlardan tashkil topgan bo‘ladi. Misol uchun iqtisod, siyosat, madaniyat, tashkiliy, sotsial, texnik va h.k. mazkur tagtizimlarning birlashuvi sotsial tizimning yaxlitligini ta‘minlaydi. Mazkur yaxlitlikning ta‘minlashi uchun tagtizimlarda mavjud bo‘lgan maqsadlarni o‘ziga bo‘ysundiruvchi va ulardan ustun turuvchi bosh maqsad mavjud bo‘lishi kerak.

Sotsial boshqaruvning muhim qonuniyati uning doktrina xususiyatiga ega ekanligi. Boshqaruv jarayoni davomida sotsial doktrinaning ishlab chiqilishi va amalga oshirilishi boshqaruv ta‘sirining tizimlilikini ifodalab beradi. Shuning uchun sotsial doktrina global texnologiyaning bir turi bo‘lib, sotsial tizimning geosiyosiy maydondagi o‘rnini aniqlab beradi. Ma‘lum millatning tub sotsial ehtiyojlarini amalga oshirishdagi asosiylarini ko‘rsatib beradi, ularni amalga oshirishning mexanizmlarini (iqtisodiy, xalqaro, madaniy, ekologik, harbiy) o‘z ichiga oladi va asosiy strategik maqsadlarni, islohot davomidagi asosiy sotsial yo‘nalishlarni aniqlash, fuqarolarning ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan har xil turdagi siyosatni amalga oshirish uchun asos sanaladi.

Sotsial doktrinani ishlab chiqish uchun mavjud bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni, tarixiy tajribani, dunyoviy taraqqiyotga va geosiyosiy maydonning shakllanishiga ta‘sir ko‘rsatuvchi tashqi omillarni ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilish talab etiladi.

Mazkur bosqichda sotsial doktrina quyidagi holatlarni alohida ajratib ko‘rsatadi:

Birinchi, asosiy milliy manfaatlarni ajratadi. Davlat manfaati asosiy tushunchalardan biri sanaladi. Davlat manfaati obyektiv va subyektiv bo‘lishi mumkin. U davlatdagi siyosiy rejim, boshqaruv shakli, hokimiyat va jamiyatning o‘zaro munosabatlari tizimidan tashkil topgan bo‘ladi.

Ikinchi, mamlakatning milliy xavfsizligining ta‘minlanishiga bevosita aloqador bo‘lgan manfaatlar mavjud bo‘lib, davlatning bunday manfaatlari iqtisodiyot, siyosat, ijtimoiy, harbiy sohalarini qamrab oladi. Bunda davlatning asosiy harbiy ehtiyoji va manfaati davr talabiga va tazyiqlarga javob bera oladigan kuchli armiyani yaratishdan iborat. Iqtisodiy manfaat sotsial strukturaning barcha

tagtizimlarini qudrat va resurslar bilan ta'minlanishini nazarda tutadi. Asosiy sotsial manfaat sifatida jamiyatdagi barqarorlik holatini ta'minlanishi, sotsial integratsiyaning yuqori darajasiga erishish, jamiyat sotsial stratifikatsiyasidagi yirik sotsial uzilishlarning oldini olish holatlari kiradi. Madaniyat sohasidagi davlatning manfaatlariga yagona, umumiy madaniy olamning shakllanishi, asosiy qadriyatlarining yaratilishi holatlari tushuniladi. Natijada millat o'zini yagona madaniyatga tegishli ekanligini va davlatining dunyo sivilizatsiyasida tutgan o'rnini aniq anglay oladi.

Davlat manfaatlari jamiyatdagi ma'lum guruh va qatlamlarning manfaatlariga zid bo'lishi mumkin. Jamiyatning barqarorligini ta'minlashning asosiy omillaridan biri jamiyat manfaatlarining uyg'unlashtirilishi. Ba'zan qat'iy totalitar tizim asosida shakllantirilgan davlat manfaatlari obyektivlikdan yiroqlashib, subyektiv mohiyatga ega bo'lishi va yirik sotsial qatlamlarning manfaatlarini inobatga olmasligi mumkin. Davlat manfaatlarini aniqlashdagi subyektivlik holati butun sotsial tizimning faoliyatiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Uchinchidan, sotsial doktrina sotsial maqsadlarga yetishishni, millat genofondini saqlashni, aholi umrining uzayishini, o'lim ko'rsatkichining pasayishini, umuman fuqarolarining yashash darajasining ko'tarilishini ta'minlovchi birlamchi resurslarni aniqlab beradi. Sotsial doktrina umumiy tarzda sotsial soha, jamiyatning sotsial maqsadlari va ularni amalga oshirishning prinsipial mexanizmlari haqida tasavvurlarni o'z ichiga qamrab oladi.

Sotsial doktrinani yaratish mantiqiy jihatdan quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1) boshqaruv faoliyatining ta'sir obyekti sanalgan sotsial sohaning chegaralarini aniqlash;

2) mazkur sohadagi muammoli vaziyatni aniqlash;

3) sotsial dasturdagi harakatlarni amalga oshirish nuqtai nazaridan uzoq va o'rta muddatlilarini aniqlashtirish va algoritmini ishlab chiqish;

4) Jamiyat sotsial xavfsizligining ta'sirlanishi konsepsiyasini ishlab chiqishda asos bo'lgan jamiyat sotsial tashkilotining asosiy prinsipial mexanizmlarini aniqlash.

Bugungi kunda ijtimoiy rivojlanishning aniqlashtiruvchi qonuni sotsial siyosatni shakllantirish va amalga oshirish bo‘lib, u “sotsial davlat” va “ijtimoiy chegaralangan bozor” tamoyillarini amalga oshirishning asosiy mexanizmi sanaladi. U o‘z navbatida faqat sotsial doktrina asosida shakllanadi.

Zamonaviy sotsial boshqaruvning asosiy qonunlaridan biri boshqaruv vazifalarini topshirish sanaladi. U o‘z ichiga vazifalar, huquqlar, manbalarning xalqning o‘zini-o‘zi boshqarish organlariga o‘tishini, ularning mustaqil faoliyatining shakllanishini, o‘zini nazorat qilish va rivojlantirish kuchlarini shakllantirishni nazarda tutadi. Asosiy nazarni nazariya va amaliyotning muvofiqligiga qaratish kerak.

Sotsial boshqaruvning amaliyotida quyidagi qonuniyatlar amal qilishi kerak:

1. Sotsial boshqaruv tizimining butunligi. Mazkur butunlik sotsial rivolanishning madaniy, siyosiy, iqtisodiy omillari bilan belgilanadi. Bu boshqaruv munosabatlarining uzluksizligida, butun sotsial tizimning boshqaruvdagi ishtirokida o‘z ifodasini topadi.

2. Sotsial tizimning boshqaruvchi va boshqariluvchi tagtizimlari o‘rtasidagi proporsionallik saqlanishi lozim. Mazkur tagtizimlar o‘rtasidagi proporsionallik ularning ichki va ular o‘rtasidagi munosabatlarning ratsional joylashuvini nazarda tutib, mazkur tagtizimlarning maksimal samarli faoliyatini ta’minlaydi.

3. Sotsial boshqaruv funksiyalarining markazlashtirilishi va xususiylashtirilishi o‘rtasida optimal mutanosiblik saqlanishi lozim. Boshqaruvning markazlashtirilishi jamiyatning rivojlanishi barobarida o‘zgarib boradi. Rivojlanishning har bir bosqichi uchun markazlashtirishning o‘ziga xos darajasi aniqlanishi lozim. Boshqaruvning markazlashtirilishi va xususiylashtirilishi sotsial boshqaruvning qonuniyatlaridan biri sanaladi.

4. Jamiyatning turli qatlamlari sotsial boshqaruvda ishtirok etishi lozim. Chunki, jamiyatning moddiy va ma’naviy boyliklarini ishlab chiqarishda jamiyatning turli tabaqa vakillari ishtirok etadi va bu boshqaruvning samaradorligini oshirish hamda vazifalarni bajarishdagi mas’uliyatning ortishiga olib keladi.

Boshqaruv sotsiologiyasining tamoyillari deyilganda, jamiyatda hosil bo‘lgan sotsial sharoitlar holatida boshqaruv organlarining boshqaruvni amalga oshirishda amal qiladigan xatti-harakat normalari

tushuniladi. Mazkur normalar sotsial boshqaruvning tizimi, strukturasi, jarayonlari va mexanizmlariga bo‘lgan talablarni aniqlab beradi.

Sotsial boshqaruvning tamoyillari – bu boshqaruv munosabatlarining rivojlanish qonunlarini aks ettiruvchi asosiy g‘oyalar va holatlardir.

Sotsial boshqaruvning tamoyil, qonun va qonuniyatlarini quyidagi holatda tasavvur qilish mumkin: sotsial rivojlanish qonunlari → sotsial rivojlanishning ma‘lum bosqichiga mos bo‘lgan qonunlar → sotsial boshqaruvning qonun va qonuniyatlari → sotsial boshqaruv tamoyillari.

Sotsial boshqaruvning tamoyillari va usllari o‘rtasidagi farqlar shundan iboratki, boshqaruv tamoyillari tanlanmaydi, ularga amal qilinadi.

Sotsial boshqaruvning asosiy tamoyillari quyidagilar:

- Qarorlarni qabul qilishda bitta organ tomonidan amalga oshirilishi va ularni guruh bo‘lib muhokama qilish;

- Sotsial tizim butunligini ta‘minlash maqsadida boshqaruv metodlarining birgalikdagi ta‘siri;

- Soha va hududiy boshqaruvning birikishi, muvofiqligi;

- Strategik maqsadlarga yetishishdagi muhimlik xususiyati;

- Sotsial boshqaruvning ilmiy asoslanganligi;

- Sotsial boshqaruvning bashorat qilinishi;

- mehnat motivatsiyasi;

- sotsial boshqaruv natijalari uchun mas‘uliyatlilik;

- Kadrlarni ratsional tanlash, tayyorlash, joylashtirish va ulardan ratsional foydalanish;

- Boshqaruvning kam chiqimlilik va samaradorligi;

- Tizimlilik, ya‘ni boshqaruv obyekti va subyekting turli qatlamlardan iborat bo‘lgan tizim sifatida ko‘rish;

- Iyerarxiya, ya‘ni ko‘p elementlardan tashkil topgan bosqichli boshqaruv tizimi;

- Turli-tumanlik (murakkablik) sharti, boshqaruv subyekti boshqaruv obyekti kabi murakkab bo‘lishi kerak;

- Aloqalarning ikki tomonlama bo‘lishi, ya‘ni boshqaruvchi subyekti bajarilgan vazifalarning amalga oshirilayotgani haqida ma‘lumotlarni olishi lozim;

- Yagona markaz va guruhiylikning mujassamlashuvi;

- Vaziyatni inobatga olib qarorlarni qabul qilish, ya'ni jamiyatdagi turli noroziliklarni inobatga olish;

- Dasturiy-maqсадli ta'minot;

- Boshqaruvdagi insoniylik va axloqiylik tamoyili;

- Qarorlarni qabul qilishdagi ochiqlik.

Boshqaruv tamoyillari asosida boshqaruv usullari tizimi va alohida metodlar tanlanadi. Ammo har bir alohida metod tamoyilga shu darajada aks ta'sir ko'rsatmaydi.

Shunga ko'ra, sotsial boshqaruv tamoyillari quyidagilarga asoslanishi kerak:

- Jamiyatning rivojlanishi va boshqaruv qonunlarga asoslanishi kerak;

- Sotsial boshqaruv maqsadlariga muvofiq kelishi va boshqaruvning asosiy xususiyatlari, aloqalari va munosabatlarini aks ettirishi kerak;

- Sotsial boshqaruvning vaqt va hududiy xususiyatlarini inobatga olishi lozim;

- Lozim bo'lgan paytlarda huquqiy shaklga kirishi va normativ hujjatlar bilan ta'minlanishi lozim.

4. Boshqaruvning samaradorligida sotsial nazoratning ahamiyati

Sotsial boshqaruv faqatgina qarorlarni qabul qilishdan iborat emas. U o'z ichiga sotsial nazoratni ham qamrab oladi. Sotsial nazorat qabul qilingan qarorlarning bajarilishini ta'minlab, qarorlar bajarilishi barobarida yuzaga kelgan turli xil holatlarda ularga o'zgartirish va to'g'irlashlar kiritish imkonini beradi. Shuning asosida ish faoliyatining keyingi bosqichlari yanada samaraliroq bo'lishi ta'minlanadi.

Nazorat va boshqaruv samaradorligini baholash – bu boshqaruv faoliyatining so'nggi bosqichi sanaladi.

Sotsial nazorat – bu jamiyatda o'rnatilgan norma va qadriyatlarga mos bo'lgan ravishda jamiyat a'zolarining xatti-harakatlari va faoliyatining bajarilishini ta'minlovchi usullar va vositalar majmuasi.

Ijtimoiy tartibga ko'ra boshqaruv subyekti ma'lum boshqaruv qarorlarini ishlab chiqqach, ularning bajarilishini nazorat qilishi va talab qilishi lozim.

Sotsial nazoratni amalga oshirishning uchta usuli mavjud:

1. Samarli tarbiya va sotsializatsiya. Insonlar o'zlari anglagan holatda jamiyatdagi qadriyatlarni qabul qilishi holati nazarda tutilmoqda.

2. Majburlov. Mazkur usul ma'lum sanksiyalarning qo'llanilishi orqali qarorlarning bajarilishini ta'minlashni nazarda tutadi. Misol uchun jamiyat qadriyatlari va boshqaruv qarorlari bir-biriga muvofiq kelmasa, shunday holat yuzaga kelishi mumkin.

3. Mas'uliyat. Siyoisy mas'uliyat, iqtisodiy mas'uliyat, yuridik mas'uliyat va h.k. so'nggi paytlarda guruhliy mas'uliyat jamiyat hayotida tobora keng yoyilmoqda.

Sotsial nazoratning samaradorligi bevosita mamlakatda shakllangan fuqarolik jamiyatiga, undagi sotsial institutlar rivojlanganlik darajasi va faoliyatiga bevosita bog'liq. Jamiyatda sotsial institutlar nimjon shakllangan bo'lsa, sotsial nazorat faqat davlat nazorati shaklida namoyon bo'ladi. Sotsial nazorat o'z mohiyatiga ko'ra hisobotga tenglashtirilmasligi lozim.

Sotsial nazorat davlat barqarorligi va boshqaruvchi strukturalarning faoliyatining ta'minlanishida muhim o'rin tutadi. U jamiyat va shaxs, jamiyat va sotsial guruhlar, jamiyat va sotsial institutlar hamda ular o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi mexanizmlardan biri sanaladi.

Sotsial nazoratning asosiy vazifasi o'z vaqtida o'rnatilgan normalardan og'ishlarni aniqlash va monitoring asosida tegishli qarorlarni qabul qilishdan iborat. Ammo mazkur nazorat davomida olingan qo'shimcha ma'lumotlar asosida avval boshdan rejalashtirilgan maqsadlar o'zgarishi, aniqlashtirilishi, to'g'rilanishi mumkin.

Sotsiologiyada sotsial nazoratning quyidagi funksiyalari ajratib ko'rsatilgan:

Diagnostika. Tahlil qilinayotgan otizimning ideal shakldagi ko'rinishini nazarda tutib, unga taqqoslash asosida og'ishlar aniqlanadi. Og'ishlar aniqlangach, ularni bartaraf etuvchi dasturlar ishlab chiqiladi.

Javob aloqa. Boshliq boshqariluvchilarning faoliyatidan doimiy ravishda xabardor bo'lishi lozim. Aks holda u faoliyatning yo'nalishini bilolmay, uni yo'naltirish vazifasini bajarishni amalga oshirolmaydi.

-Yoʻnalish (orientir). Maʼlum vazifalarning bajarilishi domiy nazorat ostida boʻladi. Boshqalari esa odatda chetda qoladi va ularning bajarilishi yuzaki amalga oshirilishi mumkin.

-Ragʻbat. Mehnat faoliyati jarayoniga barcha band boʻlmagan manbalarni jalb etish mehnat unumdorligiga ijobiy taʼsir koʻrsatishi mumkin.

-Korreksiya (toʻgʻrilash). Nazorat natijalari asosida faoliyat jarayoniga maʼlum oʻzgartirishlar kiritilishi. Bu tashkilot aʼzolarining barchasidan oʻzaro nazorat qilish vazifasini bajarishni talab qiladi.

-Tarbiya funksiyasi. Toʻgʻri amalga oshirilgan nazorat har doim sidqidildan mehnat qilish va oʻz vazifalarini bajarish ishtiyoqini yuzaga keltiradi.

Boshqaruv amaliyotida nazoratning uchta turi qoʻllaniladi:

1. Xomaki (birlamchi) nazorat. U bevosita boshqaruv qarorining qabul qilinishidan oldin amalga oshiriladi. Uning maqsadi mazkur qarorni asoslashdan iborat.

2. Davom etuvchi nazorat. Qabul qilingan qarorlarning amalga oshirilishi davomida amlaga oshirilib, uning asosida qarorlarga maʼlum tuzatishlar kiritilishi mumkin.

3. Soʻnggi nazorat. Boshqaruv faoliyati va qarorlarni qabul qilish jarayonining samaradorligini aniqlaydi.

Yuqoridagilar asosida sotsial nazorat obyektiv jihatdan muhim va kerakli amaliyot ekanligini koʻrishimiz mumkin.

Nazorat savollari

1. Boshqaruv sotsiologiyasining obykti nima?
2. Boshqaruv sotsiologiyasining predmeti va maqsadini ayting.
3. Boshqaruv sotsiologiyasining vazifalari va metodlarini ayting.
4. “Sotsial boshqaruv” deganda nimani tushunasiz?
5. Boshqaruv sotsiologiyasining qonunlarini aytib bering.
6. Boshqaruv sotsiologiyasining tamoyillari nimalardan iborat?
7. Boshqaruvning samaradorligida sotsial nazoratning ahamiyati qanday?

Test savollari

1. “Boshqaruv” tushunchasi birinchi bor qaysi mamlakatda muomalaga kiritilgan?

- A) AQSH
- B) Germaniya
- C) Rossiya
- D) Fransiya

2. Sotsial jihatdan boshqaruv deyilganida....

- A) Insonlar o‘rtasida o‘rnatilgan sotsial munosabatlarning hokimiyat va bo‘ysunishga aloqador shakli tushuniladi
- B) Mehnat tashkilotidagi insonlarning joylashgan joyi va vazifalari tushuniladi
- C) Insonlar o‘rtasidagi o‘zaro xatti-harakatlarning birligi tushuniladi
- D) Hokimiyat organlarining o‘zaro buyruq va ijro faoliyati tushuniladi

3. Boshqaruv sotsiologiyasining asosiy nazariyalari qaysi olimlarga tegishli?

- A) Teylor, Fayol, Veber, Meyo
- B) Merton, Veber, Dyurkgeym, Fayol
- C) Kont, Spenser, Sen-Simon
- D) Meyo, Ch.Kuli, Dyurkgeym

4. Boshqaruv sotsiologiyasining metodlari?

- A) Tashkiliy-ma‘muriy, iqtisodiy metodlar, sotsial – psixologik metodlar
- B) So‘rov, hujjatlarni tahlil qilish, sharhlash
- C) Tashkiliy-ma‘muriy, psixologik, sotsiologik
- D) Huquqiy, psixologik, iqtisodiy

5. “Sotsial boshqaruv” tushunchasi keng ma‘noda qanday sharhlanadi?

- A) Boshqaruv sotsiologiyasi tushuniladi, ya'ni bu insonlarning ma'lum faoliyati sohasi bo'lib, u obyektiv jihatdan ma'lum ishchilar guruhini – boshqaruvchilarni tashkil etadi.
- B) Sotsial jarayonlar, strukturalar va sotsial institutlarga avvaldan rejalashtirilgan maqsad yo'lida ta'sir ko'rsatish jarayonidir.
- C) Boshqaruv subyektining boshqariluvchilarga nisbatan qaratilgan anglangan va rejalashtirilgan, maqsadli ta'sirini anglatadi.
- D) B va C

6. Boshqaruv munosabatlarining tarkibiy elementlari?

- A) Boshqaruv subyektlari, obyektlari, boshqaruv faoliyati, vazifalarining turlari
- B) Boshqaruv subyektlari, obyektlari, boshqaruv faoliyati
- C) Boshqaruv subyektlari, obyektlari, vazifalari
- D) Boshqaruv subyektlari, boshqaruv faoliyati, vazifalari

7. Boshqaruv vazifalarining turlari?

- A) Maqsadli va tashkiliy
- B) Ijodkorlik va tashkiliy
- C) Nazorat va tashkiliy
- D) Yo'nalganlik va ijodkorlik

8. Boshqaruv qonunlari ichida turli-tumanlik qonuni nimani anglatadi?

- A) Boshqaruv subyektlari qabul qilingan qarorlarni amalga oshirish va individlarning faoliyatini unga yo'naltirish maqsadida har xil usullar va yo'llarga ega bo'lishi lozim.
- B) Boshqaruv subyekti turli sohalardagi bilimlarni o'zlashtirib, ularga tayangan holda boshqaruvdagi qarorlarni, loyihalarni, dastur va konsepsiyalarni ishlab chiqadi.
- C) Boshqaruv jarayonining turli bosqichlarida va yo'nalishlarida ixtisoslashtirilgan harakatlarning yagona tizim doirasidagi birlashuvini nazarda tutadi.
- D) Qo'yilgan maqsadga eng kam miqdorda vaqt sarflab erishishni nazarda tutadi.

9. Sotsial boshqaruvning tamoyil va qonunlarini qanday o‘zaro bog‘liqlikda tasavvur qilish mumkin?

- A) Sotsial rivojlanish qonunlari → sotsial rivojlanishning ma’lum bosqichiga mos bo‘lgan qonunlar → sotsial boshqaruvning qonunlari → sotsial boshqaruv tamoyillari
- B) Sotsial rivojlanishning ma’lum bosqichiga mos bo‘lgan qonunlar → sotsial rivojlanish qonunlari → sotsial boshqaruvning qonun va qonuniyatlari → sotsial boshqaruv tamoyillari
- C) Sotsial rivojlanish qonunlari → sotsial boshqaruvning qonun va qonuniyatlari → sotsial boshqaruv tamoyillari

10. Boshqaruv faoliyatining so‘nggi bosqichi qaysi?

- A) Nazorat va boshqaruv samaradorligini baholash
- B) Maqsadlarni ishlab chiqish
- C) Vazifalarni taqsimlash
- D) Vazifalarni ishlab chiqish

11. Sotsial nazoratni amalga oshirish usullari?

- A) Tarbiya va sotsializatsiya, majburlov, mas’uliyat
- B) Rag‘bat, sotsializatsiya, majburlov
- C) Tazyiq, sotsializatsiya, majburlov
- D) Majburlov va mas’uliyat

11-mavzu. EMPIRIK SOTSIOLOGIK TADQIQOT VA ULARNING METODLARI

Reja:

- 1. Empirik sotsiologik tadqiqotlarning shakllanish asoslari.**
- 2. Empirik sotsiologik tadqiqot dasturi.**
- 3. Empirik sotsiologik tadqiqot metodlari.**
- 4. Sotsiologik tadqiqotlar natijalarini tahlil qilish va umumlashtirish.**

Tayanch iboralar

Sotsiologik tadqiqot. Sotsiologik tadqiqot dasturi. Empirik. So‘rov usuli. Test metodi. Anketa metodi. Sotsiometrik so‘rov. Fokus guruh tadqiqotlari. Klinik intervyu. Kuzatish usuli. Bevosita va bilvosita kuzatish. Hujjatli manbalar tahlili. Sotsial eksperiment usuli. Intervyuer. Respondent.

1. Empirik sotsiologik tadqiqotlarning shakllanish asoslari

Sotsiologiyaning mustaqil fan sifatida qaror topishi nazariy bilimlarning rivojlanish sohasi bilan uzviy bog‘liq bo‘lishi bilan birgalikda ko‘p asrlik amaliy tadqiqotlar tajribasiga ham tayanadi. Mana shunday amaliy tadqiqotlar doirasida sotsiologiyaning empirik tadqiqotlari uchun zamin shakllandi. Ma‘lumki, qator sabablarga ko‘ra uzoq vaqt davomida empirik va nazariy sotsiologiya avtonom tarzda rivojlandi.

XVII asrdan boshlab empirik sotsial tadqiqotlarning metodologiyasi va metodlarini ishlab chiqish masalasi odatda tabiiy fanlar namoyandalari va matematiklar tomonidan olib borilgan. Ular orasida Dj. Graunt, E.Galley, Ya.Bernulli, P.Laplas, J.Fure kabilarni ko‘rsatishimiz mumkin.

Nazariy sotsiologiyaning yaralishi esa XIX asrda faylasuflar va ijtimoiy fanlar namoyandalari tomonidan olib borilgan. Sen-Simon, O.Kont, E.Dyurkgeym, G.Zimmel, F.Tyonnis va boshqalar.

Fanning shakllanishi bosqichida uning empirik va nazariy qismlari o‘rtasidagi uzilish amaliy va nazariy qismlarning maqsadidan

kelib chiqqan edi. Jamiyatdagi qashshoqlik, jinoyatchilik, mehnatkashlarning og'ir ijtimoiy ahvoli kabi dolzarb muammolar ularni empirik jihatdan tez fursatda o'rganish va bartaraf etishni nazarda tutgan. Jamiyat to'g'risidagi hamda undagi dolzarb muammolarni o'rganuvchi fanni yaratish ehtiyoji va mazkur ehtiyojning ilmiy anglanishi uchun biroz fursat talab etilgan. Sotsiologiya fanining empirik tadqiqotlar va nazariy bilimlar qismlarining turli davrlarda shakllana boshlaganini shu bilan asoslash mumkin.

Sotsiologlar tomonidan ilk qo'llanilgan tarixiy-taqqoslash usuli qat'iy faktlarni talab qilmagan va olimning fikrlarini tasdiqlovchi tarixiy illyustratsiya sifatida namoyon bo'lgan.

Jamiyatning strukturasi va xususiyatlarini miqdoriy jihatdan tahlil qilish ehtiyoji davlatlarning qaror topishi va ular o'rtasidagi ilk hamkorlik munosabatlari o'rnatilgan qadim davrlarga borib taqaladi. Aholining soni, mol-mulk miqdori kabi xususiyatlarni inobatga olgan miqdoriy tadqiqotlar qadimgi Misr, Xitoy, Yaponiya, Hindiston, yahudiy va hindlar manbalarida uchraydi.

Qadimgi Yunonistonda *Solon* (m.a. 640 — 559y) hukmronligi davrida aholi daromadlarini inobatga oluvchi miqdoriy tadqiqotlar olib borilgan. U aholining mavqeini qabilasi emas, balki mulk miqdori asosida belgilanishini joriy qilgan. Shunga ko'ra, aholi to'rt toifaga ajratilgan. Mulkining miqdori asosida ularning huquqlari va yashash hududi ajratib berilgan. Natijada aholining o'zi o'z daromadi haqida ma'lumotlarni hukumatga yetkazishdan manfaatdor bo'lgan.

Qadimgi Afinada aholining migratsiyasi, o'limi va tug'ilishlar soni doimiy ravishda nazorat qilingan. Rimning afsonaviy asoschisi (m.a. 754-753yy.) Romulning hukmronligi davridayoq aholini ro'yxatga olish amaliyoti amalga oshirilgan. O'z davlatining harbiy va moliyaviy ahvoli, shuningdek, o'z hukmronligi davrida amalga oshirgan yutuqlari haqida ma'lumotga ega bo'lish uchun Romul hukmronligining boshida va so'ngida aholini ro'yxatga olishni amalga oshirgan ekan.

Ko'rinib turibdiki, ibtidoiy jamoa tuzumidan quldorlik tuzumiga o'tish natijasida hamda davlatlarning qaror topishi, siyosiy va harbiy tashkilotlarning shakllanishi oqibatida jamiyatdagi sotsial va tabaqaviy tuzilishni o'rganish, aholiga aloqador bo'lgan turli xususiyatlarni (soni,

daromadi, yoshi, kasbi) aniqlash ehtiyojini yuzaga keltirib, empirik sotsiologik tadqiqotlar uchun zamin yaratdi.

Ilk aholini ro'yxatga olish va xususiyatlari bo'yicha guruhlariga ajratish vazifasini harbiy boshliqlar amalga oshirishgan. Keyinchalik buning uchun maxsus amaldorlar – senzorlar faoliyat olib borishgan.

Aholini ro'yxatga olishning shakllari va usullari davlatning rivojlanganlik darajasi bilan baholangan. Bu shakl va usullar davlatning rivojlanishi barobarida takomillashib borgan. Misol uchun skif podshohi Ariantas o'z harbiylarining sonini bilish uchun hammaga o'lim tazyiqi ostida nayza uchini olib kelishni buyurgan. Nayzalar soni harbiy askarlarning sonini aniqlab bergan.

Buyuk sarkarda va davlat boshlig'i A.Temur 1370-yil Iliy vodiysiga yurishi paytida askarlarining sonini aniqlash maqsadida ularga Tyan-Shan tog'i etagiga bittadan tosh tashlashni buyurgan. Toshlardan hosil bo'lgan tepalikning qay darajada ekanligi orqali Temur o'z harbiy kuchini baholagan.

O'rta asrlarda aholini ro'yxatga olish va turli xususiyatlar asosida guruhlariga ajratish ommaviy so'rovlar shaklida amalga oshirilgan. Tadqiqotlar natijasida olingan ma'lumotlar yozma ravishda manbalarda qayd etilgan. Vaqt o'tishi bilan bunday tadqiqotlar ma'lum vaqt oralig'ida va takroriy o'tkazilish xarakteriga ega bo'lgan. Ammo o'rta asrlarda bunday tadqiqotlarning miqdori ko'p bo'lmagan. Ulardan eng yirigi Angliyada Vilgelm Zabt etuvchi buyrug'i bilan amalga oshirilgan "Dahshatli Sud kuni" nomini olgan aholini ro'yxatga olish kitobidir. Mazkur amaliyot 1083-1086-yillar davomida o'tkazilgan bo'lib, uning tajribasidan foydalangan holda XIII asrdan boshlab cherkov tug'ilgan va qazo qilgan aholini ro'yxatga olishlarni amalga oshirgan.

Uyg'onish davrida savdo va xalqaro tovar-pul munosabatlarining shakllanishi oqibatida Italiyaning va Gollandiyaning ko'plab shaharlarida chiqim va daromadni, moddiy qadriyatlar va mehnat resurslarini inobatga oluvchi hujjatlar olib borilgan. Dengiz orqali tovarlarni o'tkazish natijasida ularni kafolatlash ehtiyoji yuzaga keladi. Shu tariqa olingan ma'lumotlar amaliy qarorlarni qabul qilishda ko'maklashgan.

XVII asrda sotsiologiyaning empirik asosi shakllana boshlagan. Zamonaviy sotsiologiyaning bu davrdagi asosiy manbalari va zamini

demografiya, iqtisodiy geografiya, qisman tarix, siyosiy iqtisodiyot, nazariy statistika va uning statistika hamda siyosiy arifmetika qismlari bo'ldi.

Dj.Sinklarning xo'jalik hayotiga aloqador bo'lgan «Shotlandiyaning statistik tarxi» nomli 21 tomlik tadqiqoti davomida 116 punktdan iborat bo'lgan so'rovnoma tuzilib, uning 60tasi aholi va uning qator xususiyatlariga aloqador bo'lgan. Bular jinsi, yoshi, kasbi, diniy kelib chiqishi, tug'ilishi, o'limi, o'z-o'zini o'ldirish holati, alkogolizmga ruju quyganlar, ishsizlar soni va h.k.

XVII-XVIII asrlarda yuqorida ko'rsatilgan fanlar doirasida jamiyatdagi sotsial tartibni aniqlashtiruvchi qator sotsial faktlarni o'rganish va ularning rivojlanishini baholash tendensiyasi ustunlik qilgan.

Empirik sotsiologik tadqiqotlar jadallik bilan Yevropada XIX asr boshlarida rivojlana boshladi. Sotsiologik tadqiqotlarning bunday jadal rivojlanishiga jamiyatdagi sotsial muammolarning keng miqyosda va tez sur'atlarda yoyilishi, kapitalizmning rivojlanishi oqibatida qator o'zgarishlarning sodir bo'lishi sabab bo'ldi. Bunday o'zgarishlarga shaharlarning tez sur'atlarda o'sishi, boy va kam ta'minlanganlar o'rtasidagi keskin qutblanish, pauperizatsiya, alkogolizm va jinoyatchilikning ortishi, sinfiy kurashlarning keskinlashuvi va h.k. kiradi. Bularning barchasi o'sha davrda yaratilgan ta'limotlarning mazmun va mohiyatini belgilab berdi. Natijada sotsiologiya yaratilguniga qadar turli ijtimoiy fanlar doirasida jamiyatning ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda empirik sotsiologik tadqiqotlar o'tkazildi. Ular aholi o'rtasida turli ro'yxatga olishlar, tadqiqotlar, statistik ro'yxat olishlar, sahovatlik jamiyatlarining tashkil topishi kabi ko'rinishlarda namoyon bo'ldi. Jamoatchilikning turli kasb vakillari, jumladan, shifokorlar, o'qituvchilar, tabiiy fan vakillari, tadbirkorlar qatnashgan.

Mazkur tadqiqotlarning asosiy maqsadi jamoatchilikni axborotlashtirish va mobillash tutishdan iborat bo'lgan. Axborotlarni yig'ish jamiyatdagi sotsial muammolarning yechimini topib beruvchi islohortlarini belgilash va amalga oshirishda muhim sanalgan. Demak, bu davrda olib borilgan ilk sotsiologik tadqiqotlar boshqaruvdagi muammolarni hal etish maqsadida amalga oshirilgan.

Mazkur davrda empirik tadqiqotlar doirasida sotsial gigiyena (sotsial sanitariya) yo'nalishi paydo bo'ldi. Uning asosiy vakillari

Angliyada E.Chaduik, Fransiyada L.Villerme (1782-1863), A.Paran-Dyushatle (1790-1836), Germaniyada R.Virxov (1821-1902).

Sotsial gigiyenaning birinchi vazifasi, shahar ishchi aholisining holati to'g'risidagi yetishmaydigan axborotlarni to'ldirish, ikkinchidan kam ta'minlangan aholi qatlamining hayotini sog'lomlashtirish. Mazkur yo'nalish vakillarining tadqiqotlari sog'liqni saqlash sohasida davlatning amalga oshirgan islohotlari uchun kerakli ma'lumotlarni yetkazib bergan va yutuqlarga erishgan. Ular amaliyotga axborotlarni yig'ishning o'sha davr uchun yangi bo'lgan intervyu usulini kiritgan.

Sotsiol axborotlarning turlarga ajratilishi oqibatida XIX asrning o'rtalarida empirik tadqiqotlarning yana bir yo'nalishi – axloqiy statistikaning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Mazkur yo'nalishning asosiy namoyandalari Angliyada — Dj.Key-Shattluort, Fransiyada — A.Gerri (1802-1867), Germaniyada — A.Vagner bo'ldi. Axloqiy statistika yo'nalishi vakillarining asosiy maqsadi aholining axloqiy va intellektual xususiyatlari borasidagi miqdoriy ko'rsatkichlarni yig'ishdan iborat bo'lgan. Jinoyatchilik va ma'lumotlilik darajasi mazkur tadqiqotlar davomida o'rganilgan. Axloqdan og'ish holatlari ko'p hollarda kam ta'minlangan va kambag'al aholi qatldamlari orasida ko'p uchragani uchun mazkur tadqiqotlar asosan shu qatlamlar o'rtasida amalga oshirilgan.

Shunday qilib, Yevropa mamlakatlarida XIX asrning 30-40-yillarida sotsiologiya fan sifatida qaror topdi va uning jamiyat hayotidagi turli sohalarga aloqador tadqiqotlari sotsiolok empirik tadqiqotlar uchun asos bo'ldi.

2. Empirik sotsiologik tadqiqot dasturi

Sotsiologiya fanini empirik sotsiologik tadqiqot jarayonisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Empirik so'zi qadimiy yunoncha bo'lib, tajriba ma'nosini anglatadi. Empirik sotsiologik tadqiqot deganda, yangi dastur va uslubiyat bilan amaliy asosda ijtimoiy hayot hodisa va jarayonlar to'g'risida olingan empirik ma'lumotlarni tahlil qilish, umumlashtirish asosida zarur amaliy takliflar, tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Empirik sotsiologik tadqiqotda ijtimoiy faktlarni izlash, tasnif qilish, to'plash muhim ahamiyatga ega. Ijtimoiy fakt deganda, ilmiy asoslangan, muayyan vaqt davomida real ijtimoiy

voqelikning alohida jihatlarini tasnif qilish orqali olingan ma'lumotlarga aytiladi.

Dastur ilmiy-amaliy tadqiqot faoliyatining qonuniyatli bajarilish tartibi va bosqichli dasturlashtirilgan ketma-ketligi bo'lib, bu umumiy kansepsiya loyihada aks etadi.

Dasturga qo'yiladigan asosiy talablar:

- 1)zarurat;
- 2)aniqlik;
- 3)asoslanganlik;
- 4)mantiqiy ketma-ketlik.

Sotsiologik tadqiqotlar buyurtmachi tashabbusiga ko'ra ijtimoiy talab asosida shakllanadi.

Buyurtmachi – noaniq sharoitlarda intiluvchi, yetishmovchiliklar, qanoatlanmaslik, qiyinchilik, yangidan-yangi nizolarni keltirib chiqaradigan jarayonlar, funksional xizmatni ko'rsata olmaydigan, tor ishlab chiqarish jarayonlari bilan ishlagan boshqaruv tizimining vakilidir.

Ijrochi – qo'yilgan muammoni keng ko'lamda yechimini sifatli sotsiologik darajada olib boruvchi professional tadqiqotchilar guruhidir. Unda buyurtmachi talabiga mos sotsiologik metodlarga ijtimoiy voqeylik asosida yondashish, va ijtimoiy qo'llashda uni amaliy yechimga olib chiqish, innovatsion sotsiologik axborot berish guruhi.

Buyurtmachi va ijrochi turli ijtimoiy rollar holatida bo'ladi. Birinchidan, ko'maklashishdan qarama-qarshilikgacha boradi. Ikkinchidan, tashabbus. Bunday xilma-xillik buyurtmachi va ijrochi o'rtasida ilmiy-tashkiliy menejmetda hamkorlik hamda o'zaro moslanuvchanlikka olib keladi.

Dastur sotsiolog tomonidan amalga oshiriladigan bo'lajak tadqiqot tartibini aniq asoslab tuzib chiqishdan iboratdir. Bu tartib bo'lajak tadqiqot materiallarini to'plash, qayta ishlash va ma'lumotlarni tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Dastur mazmuni haqida qisqacha ma'lumot annotatsiyada beriladi.

Har qanday empirik sotsiologik tadqiqot dasturning umumiy talablari mavjud. Bularga: tadqiqotning asosiy maqsad va vazifalarini aniqlash, ishchi farzni ishlab chiqish, dasturni ishlab chiqish jarayonida kompyuter texnikasidan foydalanish kabilar kiradi.

Ma'lumotlar ba'zasini to'plash

Dasturda tadqiqotning ma'lumotlar ba'zasini to'plash va ta'minlash o'zida harakatlar yig'indisini tashkil etadi. Muammoni qo'shishda ilmiy adabiyotlar va turli metodlar tahlilidan foydalanish maqsadga muvofiqdir:

1. Izlanayotgan axborotlar manbasi ma'lumotlar ba'zasidan aniqlanadi:

- a) statistika;
- b) referatlar, ilmiy ishlar, lug'at ma'lumotlar;
- v) bibliografiya (kataloglar, kitoblar);
- g) ma'lumotlar ba'zasi;
- d) konferensiyalar.

2. Metodlarni tanlashda izlanayotgan axborotlarni saralangan manbalardan olish kerak. Jumladan, statistik tahlillar, so'rovlar, turli xil konkret metodlar, an'anaviy yoki rasmiy hujjatlardan ma'lumotlarni tanlash mumkin.

3. Jarayonga tegishli, o'xshasa yoki yonma-yon muammolar bilan tanishib chiqish.

4. Hamkasblaringizni tajribasi, predmetlarga, qulayliklarga moslashishni o'rganib chiqish.

Dasturda ijtimoiy muammo obykti, predmeti, maqsad va vazifalar, ilmiy taxmin aniq belgilangan bo'lishi lozim. Dastur asosan 2 ta bo'lim va xulosadan iborat bo'ladi:

1. *Nazariy-metodologik bo'lim;*
2. *Amaliy-metodologik (protsedura-ish jarayoni) bo'lim;*
3. *Xulosa qismidan iborat.*

Dastavval bu bo'limlarning har biri haqida qisqacha to'xtalamiz:

I. Nazariy-metodologik bo'lim:

Tadqiqotlarda muammoni qo'yish.

Muammo – bu ilmiy-amaliy yechimni talab etuvchi, mavhumlikni ifodalovchi so'rov so'zlar shakli. Uni qo'yilishi sotsiologik tadqiqotlarning asosiy bo'g'ini bo'lib, yechimga muhtoj ijtimoiy vazifadir. O'z o'rnida muammoni qo'yish uni yechimga bo'ysundirish demakdir.

Muammo sotsiologik jihatdan rivojlanayotgan bilim asosida yechiladi va sotsiologik tadqiqotda aniq savollar orqali yechimga

yo‘naltiriladi. Muammoni qo‘yish jarayonida ikki asosiy ketma-ketlikni ajratish mumkin:

- *muammoli vaziyatni anglash;*
- *muammoni yechimini shakillantirish.*

Muammoli vaziyat – bu ijtimoiy voqelikda qarama-qarshilikning mavjudligidir. Sotsiolog ma‘nolardagi ahamyatli va ahamyatsiz qarama-qarshiliklar nazariy asosga to‘g‘ri kelmasligini qayd qilib boradi. Shu asnoda muammoli vaziyatni yechishda va bizga noma‘lum natijani izlashda yangi bilimga bo‘lgan obyektiv ehtiyoj shakllanadi.

1. Muammoni qo‘yish, ishlab chiqish: korxonada yoki muassasa sotsiologlar oldiga muayyan bir masalani qo‘yadi. Bilimga byurtma beradi. Buyurtmachining o‘zi ilmiy muammoni qo‘ya olmaydi, Chunki buning uchun professional bilimlar zarur bo‘ladi. Muammoni ilmiy ifodalash sotsiologning vazifasi. Muammoni empirik o‘rganib, ochiq qo‘ymaslik kerak. Chunki, foydalilik, barqarorlik, jamoadagi keskinlik va nizolarni kamaytirish, boshqarish va tashkil qilish munosabatlarini tajriba yo‘li bilan tekshirib bo‘lmaydi.

Ilmiy ishda ijtimoiy tuzulmadagi qarama-qarshiliklar, ijtimoiy muammolar real ifoda etilishi lozim. Ilmiy muammoning qo‘yilishi ayni shu soha uchun kerakli bo‘lgan bilimlar doirasidan chetga chiqish, bu bilimlar chegarasini kengaytirish demakdir. Ba‘zan muayyan va hozirgacha ma‘lum bilimlar doirasida hamisha ham ijtimoiy muammo vaziyatlari hal etilayvermaydi. Shu sababdan ham ko‘pincha bilimlarga bo‘lgan ehtiyojlar ham o‘sa boradi. Ko‘p hollarda sotsiologik tadqiqotlar faqat nazariy umumlashmalar ishlab chiqibgina qolmasdan, balki ijtimoiy muammo vaziyatini hal etishning konkret amaliy tavsiyalarini ham ishlab chiqadi. Masalan, madaniy-marifiy muassasalar kadrlarning qo‘nimsizligi masalasini o‘rganishga bag‘ishlangan sotsiologik tadqiqotni nazariy umumlashmalar asosida hal etish mumkin. Bir jihatdan, bunda ijtimoiy muammo vaziyatini keltirib chiqargan shart-sharoitlar atroflicha tahlil etilib, nazariy xulosalar ilgari surilsa, ikkinchi jihatdan vaziyatni bartaraf etishning dolzarb yo‘l-yo‘riqlari tavsiya etiladi. Yuzaga kelgan ijtimoiy muammo ma‘lum bo‘lgan amaliy vositalar bilan hal etilmasa, ilmga, tadqiqot o‘tkazishga murojaat qilinadi. Bu murojaat ilmda **ijtimoiy byurtma** deb ataladi.

Shunday qilib, sotsiologik tadqiqotlar ikki yo‘nalishda:

-ijtimoiy buyurtma;

-shaxsan sotsiologning tashabbusi asosida amalga oshirilishi mumkin.

2. Tadqiqot maqsadi va vazifalarni belgilash: Sotsiologik tadqiqotda buyurtmachi va bajaruvchilar o'rtasidagi munosabat o'zaro kelishib olinadi. Tadqiqot uchun sarf qilinadigan xarajatlar, moliyaviy va mehnat resurslari hisoblab chiqiladi.

Bunda maqsad va vazifa aniqlab olinadi. Maqsad-bu ongda oldindan payqalgan tadqiqot natijasidir. Muammoni o'rganish darajasi va ijtimoiy buyurtma tadqiqot manfaatlariga bog'liq bo'ladi. Empirik (eksperiment) tadqiqotning umumiy maqsadi obyektning rivojlanish turlari, tuzilmasi, o'zgaruvchanligi va tendensiyalaridir. Bu faktlar turli maqsadlarga qo'llanishi mumkin:

- nazariy xulosalar olishda;

-o'rganish metodining effektivligi, bilish imkoniyati orqali xulosalar olishda;

-amaliy maslahatlar olishda;

-kam o'rganilgan soha bo'yicha axborot to'plashda.

Sotsiologik tadqiqot maqsadi turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, muayyan ishlab chiqarish korxonasida mehnat unumdorligini ko'tarish muammosini o'rganish zarur bo'lsa, bunda asosiy maqsad mehnat unumdorligi pastligining asosiy sabablarini aniqlash, qo'shimcha iqtisodiy imkoniyatlarni qidirib topish va mavjud shart-sharoitni o'zgarishidan iborat bo'ladi. Tadqiqotning asosiy vazifasi esa belgilab olingan maqsadning mazmunan, uslubiy va tashkiliy jihatdan yanada oydinlashtirib olishdan iborat bo'ladi.

Maqsadni amalga oshirish jarayonida tadqiqotchi uch an'anaviy vazifani bajarishni o'z oldiga qo'yadi:

- o'rganiluvchi mavzuni ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etish;

- ilmiy-nazariy mavzuning boshqa ilm va hayot bilan bog'liqligi;

-krizis holatlardan chiqishning aniq-ravshan yo'llarini belgilab berish (dasturda metodologik tavsiyalarni yaratishni qayd etadi).

Tadqiqotchi asosiy va ikkinchi darajali vazifalarni ajratish kerak. Bu vaqtni to'g'ri taqsimlashga xizmat qiladi

3. Tadqiqot obyekti va predmetini aniqlash:

Tadqiqotlarda ko'pincha mehnat jamoalari obyekt bo'lib xizmat qiladi. Obyekt qanchalik aniq bo'lsa, metod shunchalik to'g'ri

tanlangan bo‘ladi. Empirik tadqiqot tipik obyektlari bo‘lib odamlar fikri, jamoadagi munosabatlar, siyosiy jarayonlar xizmat qiladi. Bu obyektga bir necha predmet to‘g‘ri kelishi mumkin. Bunda predmet «ong tuzilmasi»dir. Umuman obyekt (lotincha) - falsafada kishi ongidan tashqarida, unga bog‘liq bo‘lmagan holda mavjud bo‘lgan har qanday hodisa. Keng ma‘noda – kishi bilishga intilgan predmet, hodisa (masalan, o‘rganish obyekti) va o‘z faoliyatini shunga yo‘naltirishni anglatadi.

Obyekt – bu haqiqiy mavjud bo‘lgan tuzilma bo‘lib, predmet-abstrakt qo‘yilgan tadqiqot muammosidir.

4. Muammoni nazariy tahlil qilish va asosiy tushunchalarni ishlab chiqish:

-ta‘riflash, ya‘ni ilm-fanda ishlab chiqilgan nazariy va metodologik nuqtai nazardan muammoning asosiy tushunchalarini aniqlash, nazariy asoslar bo‘lmaganda esa tadqiqotchi o‘z konsepsiyasini mustaqil yaratishi kerak.

-tadqiqot tushunchalariga bog‘liq, ya‘ni muammoning nazariy tahlili bevosita tushuncha bilan mantiqiy uzviylikda rivojlanadi. Bunda nazariy va empirik ko‘rsatkichlar o‘zaro aloqada bo‘ladi.

5. Tadqiqot obyektining taxminiy-tizimli tahlili:

O‘rganilayotgan obyekt tizimli tahlil qilinadi. Bu obyektни ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma‘naviy bog‘liqlikda o‘rganishdir. Tizimli tahlil natijasida nafaqat obyektning mavjud mexanizimi, balki institutsional, oilaviy-maishiy, shaxsiy tuzilmalari ham aniqlanadi. Obyektning tizimli tahlili asosida gipoteza shakllanadi.

6. Tushunchalarning nazariy va empirik interpretatsiyasi:

Dasturni tuzishdagi keyingi qadam, bu interpretatsiyadir. Interpretatsiya – sharhlash, izohlash, tushuntirib berish, talqin qilish natijasida olingan tushunchalarning namunalaridir. Dasturni tuzishda tushunchalar nazariy va empirik sharhlanadi:

- *nazariy sharhlash – bu tushunchalarning mazmuni, muammoning nazariy aspekti nuqtai-nazaridan tushuntirishi («e‘tiqod» va «qadriyat»).*

-*empirik (eksperiment) sharhlash, tushunchalarni empirik faktlar bilan taqqoslash, o‘rganilayotgan soha bilan mosligini aniqlash, tezkor tushuncha to‘plash.*

7. Gipotezani (ilmiy faraz) aniqlash:

Gipoteza—bu o‘rganilayotgan obyekt xususiyatlari haqida ilmiy tahlil. Sotsiologik tadqiqotlarda ilmiy farazning quyidagi xususiyatlariga alohida e’tibor qaratish lozim:

-ta’riflovchi gipoteza – bu obyekt tuzilmasi va elementlar haqidagi tahlilining miqdoriy bog‘liqligi, elementlararo aloqalar va xarakteri haqida ma’lumotlar beradi. Masalan, mehnat omili tuzilmasi ish haqiga emas, balki mehnat mazmuniga bog‘liq bo‘ladi. Dindorlikning ustuvor ko‘rinishi umidvorlik va milliy jihatlarda namoyon bo‘lishi;

-tushuntiruvchi gipoteza – juda murakkab bo‘lgan sabab aloqalari haqidagi taxmin;

- oldindan ifodalovchi gipoteza-bashorat jarayonining rivojlanishi haqida ma’lumot beradi. U rivojlanish tendensiyasi va yo‘nalishlarini aniqlovchi, barqaror mexanizimlarni ochib beradi.

Amaliy - metodologik bo‘lim:

Protsedura (ish jarayoni) – tadqiqot amaliyotida qo‘llaniladigan, uni o‘tkazish uchun muhim bo‘lgan turli qoidalar, xarakterlar, instrumentlarni qo‘llash va ularning tartibga bog‘liq bo‘lgan masalalari yig‘indisidir.

1. Tadqiqotning umumiy rejasini tuzish va asosiy amaliy ish jarayonlari

Rejali tanlash tashkiliy vositalarni va moddiy sarf-xarajatlarni aniqlaydi, chunki anketalar, ma’lumotnomalar, korxonalar bilan shartnomalarni ko‘paytirish, so‘rov o‘tkazish uchun odamlarni to‘plash kerak bo‘ladi.

2. Ma’lumotlarni to‘plash metodi va texnikasini tanlash ishlari.

Metodni tanlash – asoslangan gipotezadan kelib chiqan bo‘lishi kerak. Bunda har bir metod o‘ziga xos empirik xususiyatga ega:

-so‘rov metodi – jarayonning subyektiv tomonlarini o‘rganishga yo‘naltiriladi. Chunki, u respondentlarni hayot faoliyati haqidagi javoblariga asoslangan;

-kuzatish metodi-haqiqiy xulq-atvor munosabatlarni o‘rganadi;

-hujjatlarni o‘rganish metodi – qayd qilishga asoslanadi;

-eksperiment metodi – hodisalarni bir butunlikda o‘rganadi.

Amaliyotda ana shu metodlardan biri tanlanadi:

3. Tanlangan metodlarni tizimlash va asoslash.

Har qanday metod o'ziga xos ravishda tuziladi. Shunga ko'ra umumiy xususiyatlarni ajratish mumkin, ya'ni axborot to'plashda empirik metodlarning umumiy prinsiplarini tuzish mumkin. Amerikalik sotsiologlar fikriga ko'ra balandroq ovozda berilgan savol salbiy javobdan ko'ra ko'proq ijobiy javob berishga undar ekan.

Balandroq ovozda aytilgan respondentlarning murojaatlari tadqiqotga bo'lgan qiziqishni oshiradi.

4. Dastlabki olingan ma'lumotlarni tahlil qilish usullarning tasnifi va metodlarini aniqlash.

Olingan axborotlarning obyektivligi ko'p jihatdan nazariy-metodologik yondashuvga, metodlarning mazmuni va shakliga bog'liq. Demak, tadqiqot natijalari bu ilmiy asoslangan bilimlardir. Shuning uchun tadqiqotning asosiy va muhim prinsipi bu tadqiqot xarakterlari tuzilmasining mazmun va mohiyati hamda vositalarini (ilmiy metodologik nuqtai nazardan) aniqlashdir.

5. Olingan ma'lumotlarning gipoteza asosida tahlili usullarini belgilash.

Narsa yoki hodisa mohiyatiga yetish uchun inson tomonidan maqsad qilib qo'yilgan, ammo ilmiy asoslanmagan bo'lsada, mantiqan bog'liq chora-tadbirlarning xomaki rejasi faraz (gipoteza) deyiladi.

Sotsiologik tadqiqot gipotezasi ijtimoiy obyekt tuzilishi haqidagi nazariy asoslangan ilmiy taxmin bo'lib, bu obyektning tashkil etuvchi turli xil elementlar va aloqalar xarakteri, ularni harakatlantirish va tadqiqot jarayonini o'zida ifodalaydi. Ilmiy gipoteza o'rganilayotgan obyekt xususida dastlabki tahlil o'tkazilgandan keyingina tuzilishi mumkin. Gipotezaning nechog'lik haqiqatga yaqinligi yoki hayotiy emasligi empirik asoslanish davrida, konkret sotsiologik tadqiqotlar o'tkazish davomida ma'lum bo'ladi. Bunday tadqiqotlar natijasida gipotezalar o'zining inkori yoki tasdig'ini topadi.

6. Obyekt tadqiqotini o'tkazish.

Tadqiqot predmeti mavjud sotsiologik muammoning asosiy masalalaridan biri hisoblanadi. Bir xil muammoli holatda yagona empirik tadqiqot obyekti bo'yicha tadqiqot predmeti bo'ladigan bir necha yo'nalishlar bo'lishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, tadqiqot predmeti tanlanganda, mavjud muammoni yechish yo'llari

bo'yicha ilmiy faraz tuziladi. Shu bilan birga sotsiologik tadqiqot o'tkazish usullari va shakllariga ta'rif beriladi.

Sotsiologik tadqiqot obyekti deganda, sotsiologik tadqiqot yo'naltirilgan ijtimoiy hodisa va tuzilmalar tushuniladi. Har qanday sotsiologik tadqiqot obyekti tizimli xususiyatga asoslangan vaqt, makoniy, imkoniyat va miqdoriy o'lchov chegarasiga ega bo'ladi. Empirik sotsiologik tadqiqot nazariy-uslubiy darajasida tadqiqot obyektni tanlash muhim ahamiyatga ega. Hal qilinishi zarur bo'lgan muammo xarakteri, uning dolzarbligi tadqiqot maqsadi va vazifasi tadqiqot obyektining qanday bo'lishligini belgilaydi. Agar tadqiqot obyekti katta bo'lmasa, uni bir butun holda tadqiqot obyekti qilib olinishi mumkin. Ba'zan esa murakkab sotsiologik tadqiqot obyektni to'laligicha qamrab olish imkoniyati bo'lmaydi. Shuning uchun bunday vaziyat tadqiqot obyektining nisbatan aniq chegarasi belgilab olinishi shart.

Xulosa qismi:

Sotsiologik tadqiqot natijalaridan amaliyotda foydalanish bosqichi ikkiyoqlama jarayon bo'lib, unda olimlar, ilmiy xodimlar, amaliyotchilar ham faol ishtirok etadi.

Sotsiologik tadqiqot natijalari ilmiy hisobot tarzida tuziladi. Ilmiy hisobot guruhlashtirilgan holda tuzilib, kelgusida o'tkaziladigan tadqiqotlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Empirik ma'lumotlarni tahlil qilish va umumlashtirish jarayonidayoq o'rganayotgan obyektning muhim jihatlari ko'rina boshlaydi. Bu jihatlarni nazarda tutgan holda ilmiy takliflar, tavsiyalar va tadbirlar ishlab chiqish, sotsiologik tadqiqot natijalaridan amaliyotda foydalanish uchun asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalarining mazmunan tasnifi umumlashtirish, xulosalarni belgilash, ya'ni tushunchalar, faktlar, nazariyalar, tendensiyalarni ifodalash va buyurtmachiga tadqiqot natijalarini taqdim qilish shakllari (asosiy xulosalardan iborat hisobot, amaliy takliflar, tavsiyalar va tadbir) lardan iborat.

3. Empirik sotsiologik tadqiqot metodlari

Sotsiologiyada obyekt haqida to'laqonli ma'lumot to'plash muhim ahamiyatga ega. Bu ijtimoiy jarayonlarni samarali boshqarish imkoniyatini oshiradi. Sotsiologik tadqiqot usullari tarixiy-tadrijiy

rivojlanish davomida takomillashib, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib kelmoqda. Quyida ular xususida to'xtalib o'tamiz:

Sotsiologik tadqiqot usullari ichida hozirgi kunda eng keng tarqalgani so'rov usulidir. So'rov usulining qulayligi shunda namoyon bo'ladiki, tadqiqotning kuzatish va eksperiment usullarini faqat mutaxassis sotsiologlar qo'llashi mumkin bo'lsa, so'rov usulida tadqiqot o'tkazishga qisqa muddatli tayyorgarlikdan o'tgan yordamchilarni ham jalb qilish va ular yordamida respondentlarning katta miqdorini qamrab olish mumkin.

So'rov usullari

Anketa – o'z mazmun va shakliga ko'ra tartiblangan savollar va mulohazalar bayon qilingan so'rov varaqasi.

Anketa savollari–axborot olishga mo'ljallangan iboralar bo'lib, bunda o'rganilayotgan ijtimoiy hodisaning belgilarini aniqlab borish tarzida qayd qilinishiga imkoniyat yaratiladi.

Anketa so'rovi – sotsiologik tadqiqotlarda qo'llaniladigan so'rovlarning asosiy ko'rinishlaridan biri. So'rov jarayonida respondentlar so'rov varag'i tarzida berilgan savollarga yozma javob beradilar. Bu holatda tadqiqotchi va respondent o'rtasida o'zaro muloqot anketa vositasida sirdan amalga oshiriladi. So'rovning dastlabki bosqichida so'rovnoma savollari ishonchliligi, asosliligi tekshiriladi. Anketa so'rovda respondentlarni jalb qiluvchi funksional-psixologik savollar muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, anketaning ko'rinishi, gramatik qoidalarga rioya qilinganligidan tortib varaqaning anonimligigacha alohida e'tibor qaratish lozim bo'ladi, chunki konfliktli holatlar, oilaviy munosabatlar, ishchi va rahbar hamda boshqa aloqalarni o'rganganda bu yetakchi omil hisoblanadi.

Anketa so'rovining o'ziga xos jihatlari – anketa so'rovi tejamli va tezkor usul hisoblanadi. Uning yordamida qisqa muddat ichida bir necha ming kishini so'roq qilishi mumkin. Biroq bu metodning kamchiliklari ham yo'q emas, masalan: so'rovnomani respondentning o'zi to'ldirilganligiga isbot yo'qligi, pochta yoki matbuot orqali tarqatilgan so'rov varaqalarining qaytarilmasligi, ba'zi muhim savollarga javob bermasdan tashlab ketish kabilarni keltirish mumkin.

Anketalarni tarqatish usullari:

- pochta;
- ommaviy.

Pochta so'rovi – anketa so'rovining bir shakli bo'lib, unda so'rov varaqalari salohiyatli kishilarga pochta orqali yuboriladi va respondentning javob yuborishi uning obyektga qiziqishiga, sotsial faolligiga, uning tadqiqotchi bilan munosabatiga va hokazoga bog'liq bo'ladi.

Ommaviy so'rov – anketa savollarini gazetaga va jurnallar orqali tarqatilib, birlamchi informatsiya olish metodi. Javoblarning yig'ilishini nazorat qilish mushkul. Yaxshi natijalarga ega bo'lishi, respondentning bo'sh vaqtini jalb etish uchun uni qiziqitira bilish kerak. So'rovnoma oxirida uni to'ldirish va yuborish so'raladi. So'rovni qayta amalga oshirish ham effektiv hisoblanadi. Sotsiologik tadqiqot natijalarini muntazam e'lon qilib turish ham tadqiqotning obro'yini oshiradi.

Anketa tuzilishining asosiy shartlari:

- 1) tadqiqot maqsadi;
- 2) hujjatni to'ldirish qoidalari;
- 3) ochiq va yopiq savollar tartibi;
- 4) so'rovnoma oxirida minnatdorchilik fikirlari.

Anketa va intervyu so'rovnomasi tarjimasining asosiy shartlari:

- original tildan boshqa tilga o'girish;
- original tilga qayta boshqa tarjimon tomonidan tarjima qilish;
- original so'rovnomani qayta tarjima qilingan so'rovnoma bilan solishtirish va ma'no buzilishlarini qayta ko'rib chiqish.

So'rovnoma pasporti - jins, yosh, ma'lumot darajasi, mehnat staji, oilaviy sharoiti, daromad ko'rsatkichlari.

Ochiq savollar – bu shakl murakkab tahlilni yuzaga keltiradi, Chunki respondentlar ochiq qo'yilgan javobga munosabat bildirishini oldindan aytib bo'lmaydi.

Yopiq savollar – mavqe jihatdan ikki ma'noli bo'lmagan terminlarga asoslanish.

Filtir savollar – respondentlar so'rov mavzusi bo'yicha xabardorligini nazorat etish uchun filtr so'rovlar qo'llaniladi. Tuzoq savollar respondentlarning to'g'ri so'zligini aniqlashga yordam beradi.

Hodisalar to'g'risidagi savollar:

-respondent xabardorligi. Hodisa bilan bevosita (passiv, aktiv) muloqotda bo'lganmi yoki u to'g'risida boshqalardan eshitganmi;

-hodisa bo‘lib o‘tgan joyi, vaqti uning mohiyati, ijtimoiy tizimga muvofiq munosabati, norma va qoidalar nuqtai nazardan tashkiliy jihati;

-ishtirokchilar, guruh, tashkilot, liderlar tarkibi, maqsadlari ishtirokchilarning o‘ziga xos pozitsiyalari;

-hodisa ijtimoiy harakati ijobiy va salbiy tomonlari (qanday tashkilot va guruhlar bunga to‘siq bo‘lishdi);

-voqealar kechishi dinamikasi (harakat boshi, o‘rtasi, yakuni va shu kabilar);

-kutilgan natijalar, harakat mahsuli, ijtmoiy nizo hodisalarida kelishuvlar, yutuq va kamchiliklar, ishtirokchilarning bunda tutgan o‘rni;

-respondentning bunga shaxsiy munosabati, bahosi, munozarasi.

Intervyu (ing. interview) - sotsiologik tadqiqotda qo‘llanadigan uslub – maqsadli suhbat. Uning maqsadi-tadqiqot dasturida ko‘zda tutilgan savollarga javob olishdan iborat.

Intervyuer – birlamchi sotsiologik axborotlarni yig‘ish bosqichida og‘zaki (verbal) muomala uslublari yordamida empirik tadqiqot olib boruvchi mutaxassis-sotsiolog.

Intervyuerning asosiy harakat qoidalari:

1. Har kungi tabiiy holatdagi dalillarni, g‘ayri oddiy voqealarni saralab olish kerak.

2. Kishilar bilan bo‘lgan bevosita aloqalar qatnashchikuzatuvchining ikki yoqlama tutgan o‘rnini taqozo qiladi hamda respondent bilan ishonchli munosabatlarni o‘rnatishni talab qiladi.

3. Masofani saqlashda tushunish va xayrixohlik-analitik istiqbolning qat‘iy sharti.

4. Doimiy ravishda holatni belgilab detal, yozma qaydlar, qo‘shimcha ma‘lumotlar manbalarini yig‘ish (rasmlar, hujjatlar, xatlar, kundaliklar va hokazo) voqeaning har tomonlama tahlil qilinishi garovi.

5. Har kungi amaliyotning tashqi (ongli, aytilgan) hamda ichki (aytilmagan, taxminiy) elementlarini ajratish kerak.

Intervyuning shakllari – suhbat tarkibiy tuzulishiga ko‘ra hujjatli intervyu (o‘tmish hodisalarini o‘rganish va dalillarni aniqlash) va fikrlar bildirish intervyusi (baho berish, qarashlari va munasabatlarni ko‘rsatib berish); mutaxassis va ekspertlar bilan bo‘ladigan intervyu

(tashkiliy jarayonlari va protsedurasi bilan oddiy intervyudan farq qiladi).

Intervyu olish texnikasi:

1. *Standartlashmagan, erkin intervyu* – bu uzoq davom etuvchi suhbat bo‘lib, umumiy dastur bo‘yicha savollar qat‘iyligi kuzatilmaydi. Bu usul tadqiqotni rejalashtirishda razvedka vazifasini o‘taydi.

2. *Standartlashgan intervyu* – rasmiylashgan intervyu kabi butun jarayonni qat‘iy ishlab chiqishni talab etib, suhbat umumiy rejasida savollar aniqligi, ketma-ketligi va javoblar varianti ehtimolligi birlashtirilgan bo‘ladi.

Intervyuning xususiyatlari:

1. *Klinik intervyu* – maqsadiga ko‘ra respondent ichki motivlari, istak ishtiyoqi to‘g‘risida ma‘lumot olish.

2. *Fokushlashgan intervyu* – maqsadi ko‘rsatilgan ta‘sir asosida subyekt reaksiyasi to‘g‘risida ma‘lumot yig‘ish. Uning yordamida misol uchun inson axborotning alohida jabhalariga munosabat bildirishi aniqlanadi (matbuot, ma‘ruza va shu kabilarga). Bunda axborot tekisti oldindan kontent-tahlil yordamida tahlil etiladi. Tahlil natijasida olingan ma‘lumot birliklarni aynan qaysilari respondent tomonidan e‘tiborga olinganligi aniqlanadi.

Yo‘naltirilmagan intervyu-shakli «terapevtik» xarakterga ega bo‘lib, tashabbus to‘la respondent tomonida bo‘ladi, intervyu esa faqat «yuragidagilarni bayon etishga» yordam beradi.

Norativ intervyu–intervyuerning erkin bayon etishga, turmush tarzini o‘rganishga yo‘naltiriladi.

Intervyuni tashkillashtirish usularli:

Guruh intervyu – intervyuer guruh bilan suhbat qilishga harakat qiladi. V.Pozner televizion uchrashuvlari bunga misol bo‘lishi mumkin deb yozadi.

Individual intervyu – telefon orqali bog‘lanishlar, fikrlar bayonini ochib berishga imkon yaratadi.

Sotsiologik tadqiqotlarda test metodi

Test – individning ijtimoiy-ruhiy sifatlarini o‘lchash va baholash usuli. Test deb rivojlanish yoki ayrim ruhiy jihatlar (belgi, tavsif)ni ifodalash darajasi, shu bilan birga, shaxslarning ruhiy jihatlarini yoki

guruh va birliklarning ruhiy holati (munosabat idrok qilish) majmui yordamida baholanuvchi qisqa muddatli sinovga aytiladi.

Tadqiqot ish jarayoniga ko'ra testlarni guruhlashtirish:

a) umumshaxsiy – uning yordamida shaxs ruhiy jihatlarining ayrim yaxlitligi qayd qilinadi;

b) shaxsiy – maxsus testlar. Subyektning u yoki bu alohida belgisi, tavsifi, jihati (masalan, ijodiy qobiliyati, mas'uliyat darajasi, o'z-o'zini nazorat qilish va h.k) diagnostikasi uchun mo'ljallangan;

d) guruhiy – guruhdagi ruhiy jarayonlarning, ya'ni guruh va jamoaning birdamlik darajasi, ruhiy psixologik muhitning o'ziga xosligi, shaxslararo idrok qilish va boshqalarning diagnostikasi uchun mo'ljallangan.

Texnik qo'llashga ko'ra test turlari:

a) asosan psixofiziologik sinovlarda qo'llaniladigan obyektiv deb nomlanuvchi testlar;

b) G. Ayzenk va R. Kottelning umumshaxsiy testlari singari so'rov uslubiyoti yoki subyektiv testlar. Bu testlar turli shaxsiy xususiyatlarning namoyon bo'lishini o'zaro nazorat qiluvchi bir necha qisimlardan tashkil topgan (Ayzenk testidagi xavotirlanish indikatorlardan biri bo'lib, «sizni doimo hissiyot bezovta qiladimi, nima siz boshqalardan kammisiz?») hisoblanadi;

d) «qalam va qog'ozli testlar», masalan e'tibor diagnostikasi uchun matndagi ayrim harflarning o'chirilishi («korrektor testi») yoki chalkashlikdan chiqishning eng maqbul yo'lini ostiga chizib belgilashdir (intellekt ayrim xususiyatlarni baholashi);

e) sinalayotgan xatti-harakatlarning namoyon bo'lishi ekspert baholashga asoslangan testlar hisoblanadi. Bunga psixologlarning amaliy ishlarida keng qo'llanilgan shaxsning guruhiy baholanishi uslubiyotini kiritish mumkin.

Test uslubiyotining o'ziga xos xususiyati - u baholanayotgan obyektga oid ma'lumotlarni ko'p marotaba nazorat qilish imkonini beradi. Test ko'rsatgichlari doimo nisbiy bo'lib, sinaliyotgan guruhning jami bali (indeks) statistik usul orqali aniqlanadi.

Semantik differensial testi XX asr 50-yillarning o'rtalarida ishlab chiqilgan semantik differensial testi kishilarning emotsional munosabatlarini tadqiq etishda tavsiya qilinadi. Sinalayotganga tartib bilan berilgan obyekt yoki tushuncha (masalan, «ish»)ga nisbatan

o'zining munosabatini bildirish taklif etiladi. Ch. Osgudning ushbu testi loyihalashgan uslubiyotga asoslangan.

Sotsiometrik test - sotsiometrik texnika shaxsiy xususiyatlarni baholash uchun emas, balki guruhliy xususiyatlar uchun qo'llanilishi bilan ajralib turadi. Kichik guruhlarni o'rganish uchun mohiyatan ko'rsatkichlarning to'rt ko'rinishidan foydalanish mumkin:

1. Maxsus asboblarni talab qilmaydigan baholash jarayoni bo'lib, ular guruh va jamoa faoliyatining maqsadi, ijtimoiy tashkilotlar talablariga o'zaro munosabati, jamoa va guruhlarda ta'sir etuvchi ijtimoiy normalar mazmunidan iboratdir. Bu ko'rsatkichlarni o'ziga xos tarzda sifatli tahlil qilish, shu bilan birga hujjatlarga muvofiq kontent-tahlil, jamoaning ish tartibini belgilovchi faoliyati, uning ishini standartlashgan kuzatish kabi usullarning qo'llanilishi va rasmiylatirilishi bilan ham olish mumkin.

2. Guruh va tashkilot a'zolariga tegishli bo'lgan ma'lumotlarni, maslan, ijtimoiy-demografik (o'rtacha yosh, daraja, turli kasb vakillari orasidagi o'zaro munosabat) va ishlab chiqarish-natijaviy (mehnat unumdorligi, mahsulot ko'lami, uning sifat ko'rsatkichlari, daromad va boshqa qiymat ko'rsatkichlari) ni o'rtacha qilish yo'li orqali olinuvchi tavsiflar.

3. Sotsiometrik indekslar qatoriga tegishli bo'lgan sturukturali ko'rsatkichlar.

4. Guruhliy norma va qadriyatlar ko'rsatkichlari hisoblanib, ulardan biriga A.I.Dansov tomonidan ishlab chiqilgan guruhli, qadriyatli-orientatsion indeksi kiradi.

Sotsiometriya – kichik guruhdagi psixologik munosabatlarning o'zgarishi butun ijtimoiy tizim munosabatlarning o'zgarishiga asoslangan maxsus sotsiopsixologik nazariyani yaratdi. Bu termin J. Moreno nomi bilan bog'liq bo'lib, u asrimizning 30-yillarida vujudga kelgan. Mazkur yondashuv utopizimiga binoan Moreno ayrim guruhliy tavsiflarning o'lchovi uchun qulay empirik protsedurani taklif etadi.

Sotsiometrik protsedura maqsadlari:

- a) birdamlik darajasini baholash;
- b) yoqtirish-yoqtirmaslik munosabatlariga nisbatan guruh a'zolarining o'zaro munosabati kabi sotsiometrik nuqtai nazarning namoyon bo'lishi;

d) norasmiy lider boshchiligida vujudga kelishi mumkin bo'lgan birdamlik singari guruh ichidagi tizimlarni topish.

Sotsiologik tadqiqotlarda kuzatish usuli.

Kuzatish – tadqiqotchining hodisa va sharoitlarini bevosita to'g'ridan-to'g'ri qayd etish yo'li bilan birlamchi ijtimoiy axborot yig'ish usulidir. Kuzatish voqealidagi narsa va hodisalarini muayyan maqsadga muvofiq qaratilgan hissiy bilish usulidir. Kuzatish harakat, o'zgarish va rivojlanishdagi ma'lum obyektни tabiiy sharoitda u qanday bo'lsa shu holicha diqqat bilan belgilangan vaqt ichida, ma'lum maqsad asosida ko'zdan kechirib borishdir. Kuzatishning qay darajada bo'lishi qo'yilgan maqsadning aniqligiga, kuzatilayotgan narsa va hodisalar haqida oldindan bilimga ega bo'lishga bog'liqdir.

Sotsiologik tadqiqotlarda kuzatish dastlabki empirik ma'lumotlarni yig'ish usuli bo'lib, muayyan maqsadga qaratilgan, oldindan puxta o'ylab, muntazam olib boriladigan, hissiy qabulga asoslangan bo'ladi. Bu usuldan foydalanishning o'ziga xos afzalligi shundaki, tadqiqotchi muayyan darajada tadqiqot olib borayotgan obyektidan mustaqil bo'ladi va unga bo'ysunmaydi. Kuzatish usulidan olinadigan ilmiy ma'lumotlar obyektiv va xolis, hayotiy bo'lish bilan o'zining ilmiy qiymatiga egadir.

Metodni qo'llagan olim:

Birinchi bo'lib amerikalik psixolog R. Beynez (1950-y.).

Kuzatish ko'rinishlari quyidagilar:

- uzluksiz;
- diskret;
- monografik;
- maxsus va boshqalar.

Kuzatish shakllari:

- 1) bevosita kuzatish;
- 2) bilvosita kuzatish;
- 3) universal kuzatish;
- 4) o'z - o'zini kuzatish;
- 5) ochiq-oydin kuzatish;
- 6) uzluksiz kuzatish;
- 7) diskret (ahyon-ahyon alohida) kuzatish;

- 8) monografik kuzatish (ma'lumotlar yozib boriladi);
- 9) tor ixtisosli kuzatish;
- 10) izlanish qidiruv kuzatish;
- 11) shartli ravishda kuzatish;
- 12) maxsus kuzatish;
- 13) nazoratli va nazoratsiz kuzatish;
- 14) to'la qamrovli va qamramaydigan kuzatish;
- 15) 253al ava laboratoriya sharoitida kuzatish;
- 16) muntazam va tasodifiy kuzatish.

Kuzatish metodi o'z xususiyatlariga ko'ra quyidagicha farqlanadi:

- 1) protseduralarning rasmiylik darajasi;
- 2) kuzatuvchining kuzatishdagi vaziyati;
- 3) kuzatiladigan muhiti;
- 4) kuzatuv muntazamligi.

Kuzatuv rasmiyligi shakllariga ko'ra:

1. Strukturali (nazorat qilinadigan). Strukturali kuzatuv shaklida nimani qanday kuzatish oldindan rejalashtirilgan bo'ladi. Bu kuzatuv shakli, tadqiqot predmeti to'g'risida aniq ma'lumotga ega bo'lgandagina qo'l kelishi mumkin. Strukturali kuzatuv shakli boshqa metodlar yordamida muhim axborotni olish mumkin bo'lmagan taqdirda axborot olishning asosiy metodi sifatida foydalaniladi. Bu usul boshqa metodlar asosida qayd etilgan natijalarni qayta tekshirishda ham qo'llaniladi.

2. Strukturalashmagan (nazorat qilinmaydigan). Strukturalashmagan kuzatuv shaklida faqatgina kuzatuv obyektini aniqlangan bo'lib, odatda tadqiqotning boshlang'ich pallasida, obyekt to'g'risida konkret ma'lumot olish va muammoli vaziyatni aniqlash maqsadida qo'llaniladi. Unda sotsiologning voqea va hodisalarni haddan ortiq obyektiv baholashi asosiy kamchilik sifatida ilgari suriladi.

Kuzatuvchining kuzatish muhitidagi vaziyatiga ko'ra kuzatish shakllari:

- zimdan;
- ichkaridan kuzatish.

Kuzatish muhitiga ko'ra kuzatuv metodi dala va laboratoriya kuzatuv shakliga bo'linadi:

1. Dala kuzatuvlari – real turmush hodisalari va tabiiy sharoitlarda amalga oshiriladi. Bu nisbatan keng tarqalgan usul bo‘lib, sotsial ma’lumotlarni yig‘ishda asosiy va qo‘shimcha metod sifatida qo‘llaniladi.

2. Laboratoriya kuzatuvlari – obyektни sun‘iy muhitda o‘rganishga asoslanadi. Bu kuzatuv ko‘p hollarda eksperimental xarakterdagi tadqiqotlarda qo‘llaniladi. Laboratoriya sharoitidagi kuzatuvlarda obyekt xatti-harakatini va hodisalarni qayd etish uchun sotsiolog turli shakldagi texnik vositalarni qo‘llashi mumkin. Bunday vositalarga kino va fotoaparatura, video va audio magnitafonlarni misol qilib ko‘rsatish mumkin.

Kuzatuv metodi davomiyligiga ko‘ra tizimli va tasodifiy shakllarga bo‘linadi:

1. Tizimli kuzatuv shakli hodisa va jarayonlarni kechishini ma’lum vaqt mobaynida qayd qilib borishi bilan farq qilinadi. Kuzatuv bunda doimiy tarzda yoki vaqt vaqti bilan o‘tkazilishi mumkin: har kun, haftada, bir kun, har oyda bir haftada kabilar. Tizimli kuzatuv turli shakldagi tadqiqotlarda qo‘llaniladi.

2. Tasodifiy kuzatuv oldindan rejalashtirilmagan harakat hodisalarni va jarayonlarni o‘rganishga asoslanadi.

Kuzatish jarayonining xarakteriga qarab uning quyidagi tiplarini ajratib ko‘rsatish mumkin:

- nazoratli va nazoratsiz;
- to‘laqamrovli va qamramaydigan;
- dala va laboratoriya sharoitida;
- muntazam va tasodifiy kabilar.

Zamonaviy sotsiologiyada birlamchi sotsial ma’lumotlarni olishning ikki uslubi:

- 1) miqdoriy;
- 2) sifatiiy.

Miqdoriy usulning 3 ko‘rinishi:

1. To‘g‘ridan-to‘g‘ri kuzatish: sotsiologik kuzatish asosida voqealarni guvohlar tomonidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri joriy qilish tushuniladi. Har qanday ilmiy izlanish kuzatishdan boshlanadi. Bu esa ayni haqiqatga asoslangan bo‘ladi. Ba’zida o‘zimizning, ba’zida esa boshqalarning kuzatishlaridan foydalanamiz.

2. Ma'lumotlarni tahlil qilish: kuzatish, so'rov usullari. Intervyu kabi tadqiqotlarning «oqlama» va «qoralama»larning bir joyda umumlashtirib, tadqiqot mavzuga asoslangan holda sxemalashtirish yoki tahlil qilish tushuniladi. Unga ko'ra aniq, konkret javoblar olinadi.

3. So'rov metodi: ma'lum bir auditoriya, guruh, jamoani bir joyda yoki turlicha joylarda ma'lum mavzuga asoslangan savollar majmuini ochiq va yopiq tarzda taqdim etish va psixologik muhitni shakllantirish orqali respondentlardan real javoblarni olishga intilishdan iboratdir. So'rov metodi intervyu yoki anketa uslubida va shunga o'xshash bo'lishi mumkin.

Kuzatish strategiyasi:

1. Sotsial hodisalarning umumiy xarakteristikasi shunday elementlarni o'zida aks ettiradiki, unda faoliyat qobig'i (ishlab chiqarish, oilaviy hayot, siyosat va boshqa) qoida va normalar, obyektning bir butunlikda boshqarish (rasmiy va umumiy belgilangan lekin ko'rsatma va buyruqlarda ko'rsatilmagan) obyektning kuzatishdagi o'z-o'zini boshqarish darajasi (uning qanday holatdagi tashqi faktorlar va ichki sabablarda aniqlanadi) ko'rsatiladi.

2. Ushbu jarayonda obyektning kuzatishdagi tipga xosligini aniqlashga urinishga boshqa obyekt va jarayonlarga tegishli bo'lishi mumkin: atrof-muhit, hayot tarzi, umumiy iqtisodiy va siyosiy atmosfera, unday holatda vaziyatni umumiy, ommaviy bo'lishi qo'l keladi.

3. Subyektlar yoki sotsial voqealarning qatnashchilari. Kuzatishning umumiy topshirig'idan qat'iy nazar ularni guruhlariga bo'lish mumkin: demografik va sotsial xarakteriga ko'ra (jins, yosh, oilaviy va modiy holat yoki bilimi), faoliyatining namoyon bo'lishi (bilim va bo'sh vaqt), jamoa va guruhdagi mavqeiga qarab (boshqaruvchi, kasbdosh, bo'ysinuvchi, administrator). Birgalikdagi faoliyatda ma'lum funksiyalar obyektning o'rganishda sodir bo'ladi, (huquq sodir bo'lishining faoliyatini, imkoniyati, majburiyat qoida), ma'lum bo'lmagan munosabatlar va funksiyalar do'stona aloqa, norasmiy odimlash, avtoritet.

4. Faoliyat maqsadi, subyekt va guruhlarning qiziqishiga: umumiy hamda jamoaviy maqsad va qiziqsh: rasmiy va norasmiy: atrof-muhitga mos yoki maqul bo'lmagan kelishilgan yoki munozarali qiziqish va maqsadlar kiradi.

5. Faoliyatning strukturasi bir tomondan tashqi istak (stimul), ichki maqsadni anglash (motiv), ma'lum maqsadga etishishda o'ziga tortuvchi vositalar (vositalarni saqlash va ularning axloqiy jihatlariga e'tibor bergan holda), faoliyatini tez unumli, reproduktiv, diqqatni kuchaytiruvchi, va ularning amaliy natijalariga qarab (ehtiyojni qondiruvchi va ma'naviy vositalar) qo'llaniladi.

6. Doimiylik va voqealarni kuzatish tezligi: yuqorida ko'rsatilgan parametrlar va ularda ko'rsatilgan vaziyatlar tiplariga qarab boholanadi. Bunday rejalar asosida qo'llanilgan kuzatish umumiy maqsadga yo'naltirilgan obyekt asosida olib borilishini bildiradilar. Ma'lumotlarning to'planishiga qarab va ularning ma'lum bir tahlilidan so'ng kuzatishning maqsadi aniqlanadi.

Kuzatish haqqoniyligi:

1. Aniq indikatorlardan foydalangan holda kuzatuvga tegishli bo'lgan hodisalarni maksimal holda elementlarni klassifikatsiya qilish.

2. Agar muhim kuzatish bir necha kishilar orqali amalga oshirilsa ular o'z kuzatishlarini birgalikda baholaydilar, ma'lumotlar yig'indisi bir xil texnikaga asoslangan yozuvda olib beriladi. Shu orqali yaxshi natijaga erisha oladi.

3. Obyektni turli holatlarda kuzatish maqsadga muvofiqdir, (normal va stressli, standart yoki konfliktli holatlarda).

4. Kuzatilayotgan voqealarni ko'rinishini aniq belgilash va farqlay olish. Ularning miqdoriy xarakteristikasini aniq tuza olish kerak bo'ladi.

5. Shuni to'g'ri aniqlash kerakki, voqealar ko'rinishi ularning ma'nosi bilan qo'shib ketmasligi kerak. Shuning uchun qaydnomalarni yozish talab etiladi.

6. Kiritilgan yoki kiritilmagan kuzatishning ma'lumotning aniqligi, ma'nosini tekshirishni talab qiladi. Buning uchun o'z fikrlarini kuzatuvchi qayta tekshirishi, har xil yo'llar bilan o'z o'ylovining haqiqatga yaqin ekanligini bilib olishi mumkin.

7. Mustaqil namunaga asoslangan kuzatishga kelish maqsadga muvofiqdir. Berilgan ma'lumotlar «bir tomonlama» o'zlari olib borgan intervyu yordamiga tayanishlari mumkin. Bunda hujjatlarni o'sha dasturga asoslanib tekshirish yoki shu xususidagi ma'lumotlarga tayanib olib borilishi mumkin.

Hujjatli manbalar tahlili – sotsiologik tadqiqotlarda ma'lumotlar yig'ishning asosiy uslublaridan biri bo'lib, bu qo'lyozma yoki bosma matnlardagi, magnit tasmasidagi, kinoplenkalardagi va h.k. qayd qilingan axborotni qo'llashni ko'zda tutadi. Hujjatlar tahlili sotsiologik tadqiqotlarning barcha bosqichlarida sotsiologik muammolarning barcha turlarini tadqiqlashda qo'llaniladi. Uning yordamida axborot to'plash nisbatan qisqa vaqt talab qiladi. Shuningdek, kuzatish va so'rovlarga qaraganda, hujjatlar o'zining yuqori asoslanganligi, ishonarliligi, aniqligi, umumiyliги bilan farqlanadi, nihoyatda kerakli ma'lumotlar ham ko'pincha hujjatlar tahlili orqali olinadi.

Hujjatlarning haqiqiyliги va ishonchliligi - matn mazmuniga, maqsadi, yo'nalganligiga, uni keltirib chiqaruvchi sabablari va oqibatlarini, muallifining aniqligi bilan bog'liq.

Ikkilamchi hujjat – jarayon davomida hujjatda yoritilmagan qirralarni aks ettiruvchi qo'shimcha hujjatlar.

Hujjatlar tahlilining turlari:

- 1) an'anaviy metodlar;
- 2) mumtoz (sifatli) metodlar;
- 3) miqdoriy metodlar.

An'anaviy metodlar – hujjatda aks etgan axborot an'anaviy metod yordamida o'rganiladi, uning yordamida hujjatda ifodalangan mazmunning eng chuqur hujjatlarini ham anglash imkoni tug'iladi, shuning uchun bu tahlil turi intensiv deb baholanadi. An'anaviy tahlil tashqi va ichki bo'lishi mumkin. Tashqi tahlil hujjatning tarixiy tomonlarini aks ettirsa, ichki tahlil hujjat mazmunini tadqiq etib, muallifning shaxsiy munosabatlar dinamikasini anglatadi. Tadqiqot o'tkazish tartibi quyidagicha amalga oshiriladi;

1. Tashqi tahlil – bunda hujjatning shakli (rasmiy, norasmiy va h.k.), uning ishlab chiqilish vaqti va joyi, muallifi, maqsadi, yo'l qo'yilgan xatolar, hujjatning yo'naltirilganligi aniqlanadi.

2. Ichki tahlil – bunda hujjatni ishlab chiqishga turki bo‘lgan sotsial faktorlar, o‘rganilayotgan hujjatning sotsial effektivlik darajasi, uni ko‘rib chiqishga mo‘ljallangan amaliy tadbirlar aniqlanadi.

Miqdoriy tahlil – an’anaviy tahlilning subyektivlik xususiyatini oldini olishga qaratilgan. U hujjatning konkret jihatlarini tadqiq etishga yordam beradi. Bunda miqdoriy mazmun o‘lchanadi va tahlil natijalarini obyektivligi oshadi. Bu metod ekstensiv deb baholanadi. Uning kontent-tahlil turidan tez-tez foydalaniladi.

Verbal hujjatlar tahlili- yozma shakldagi hujjatlardan ma’lumot to‘plashga xizmat qiladigan metod. Uning usullari ko‘pgina an’anaviylik, mumtoz, miqdoriylik bilan uyg‘unlashib ketadi. (An’anaviy) verbal hujjatlar tahlilining an’anaviy metodiga quyidagilar kiradi:

1. Tarixiy metod – bunda hujjatning ishonarlilik va asoslanganlik muammosi tekshiriladi. Jumladan, hujjat muallifi vaqti, joyi, uni keltirib chiqargan sabablar, xatoliklar aniqlanadi. Hujjatning ishonarliligini aniqlashda uning muallifini topish muhim ahamiyat kasb etadi. Hujjatning asoslanganligi hujjat mazmunini mushohada etish, uning sinfiy va siyosiy yo‘nalishlarini topishga borib taqaladi.

2. Adabiy metod – muallifning o‘ziga xos matn yozish yo‘li va u foydalanadigan so‘zlar lug‘ati tekshiriladi.

3. Psixologik metod – hujjatdagi voqe’likni yoritishdagi mualliflik mahoratini va uning ijtimoiy jabha bilan uzviyligi aniqlanadi.

4. Sotsiologik metod – hujjatni sotsial sohadagi ahamiyatini o‘rganadi.

5. Lingvistik metod – matnning tarkibini tadqiqlaydi.

Ikonografik hujjatlar tahlili-kino va fotohujjatlar, tasviriy san’at asarlarining mazmunini to‘g‘ridan-to‘g‘ri tahlil orqali sotsial informatsiya to‘plash metodi hisoblanadi. Uning metodlari:

1. An’anaviy (sifatiy);

2. Shakllangan (tarkibiy va mazmuniy).

Shakllangan ikonografik hujjatlar tahlili bir xildagi hujjatlar to‘plamini o‘rganishda qo‘llanilishi mumkin, u hujjat mazmunini

kontent-tahlil birliklari tarzida o'rganadi. U portretlar tahlilidan tortib toki markalar tahliligacha o'rganish imkoniyatiga ega.

Sotsiologik axborotning ikkilamchi tahlili – ilgari turli sotsiologlar tomonidan to'plangan sotsiologik axborotlardan yangi tadqiqot vazifalarini bajarishda foydalanish jarayoni. Bu metod yordamida axborotlar asosidagi sotsiologik bilimlar hamkorligi oshadi. Bunday axborotlardan to'laroq foydalanish tadqiqot proekt (loyiha)larini (ekonom) tejamkorligini ko'paytiradi, biroq sotsiologlar o'zlari to'plagan ma'lumotlarning taxminan 20%ini ishlata oladilar xolos. Sotsiologik axborotlarni ikkilamchi tahlili yordamida maxsus tadqiqotlarsiz o'rganilayotgan muammo bo'yicha qo'shimcha ma'lumotlarni vaqt va kuchni tejab olish mumkin.

Diskriminantli tahlil – sotsiologik tadqiqot obyektlarini ekspertlar tomonidan tasnifining sifatini baholovchi sotsiologik axborotning ko'p o'lchamli statistik tahlil metodlaridan biri, shuningdek talab qilinganda obyekt tasnifini qayta amalga oshirishga yo'naltirilgan. Amaliyotda bu metod obyekt xususiyatlarini taqsimlash ma'nosida keladi. Diskriminant tahlilning quyidagi qo'shimcha amallari tavsiya etiladi.

1. Ekspert guruhlariga nisbatan obyektlarning ta'siriga xos belgilarni qayd etish.

2. Ekspertli klassifikatsiya sifatini baholaydigan diskriminantli tahlilni tashkil etish.

3. Obyektning qaysi bir guruhga manosibligini tahlil qilish.

4. Tanlash yo'lini tekshirish, nazorat qilish.

5. To'g'ri tasniflarni alohida va butun holicha foiz hisobida o'lchash.

6. Olingan ma'lumotlar sifatini baholash.

Sotsiologiya tarixida ushbu yo'nalishda dastlabki tadqiqotlar, asosan, shaxsiy hujjatlarni o'rganishda qo'llanilgan.

Hujjatlar maqsadiga ko'ra:

1. **Shaxsiy** – shaxsiy hujjatlarga alohida yuritiluvchi hisobda turgan kartochkalar (masalan; imzolangan anketa va blankalar), xat, kundalik kiradi.

2. Noshaxsiy – statistik yoki voqeaviy arxiv ma'lumotlari kiradi.

Hujjat manbalari mavqeiga ko'ra:

1. Rasmiy hujjat manbalariga davlat materiallari, qonunlari, rasmiy majlislar, devoriy gazetalar, arxivlar, turli korxonalar va muassasalarning joriy hujjatlari, sud organlarining qarorlari, moliya ma'lumotlari va boshqa shunga o'xshash hujjatlar kiradi.

2. Norasmiy hujjatlarga esa yuqorida aytib o'tilgan ko'pgina shaxsiy materiallar, shuningdek, alohida fuqarolar tomonidan tuzilgan noshaxsiy hujjatlar (masalan, statistik ma'lumotlar) kiradi.

Hujjatlarning asosiy guruhiga – ommaviy axborot vositalarining materiallari; gazeta, jurnal, radio, televideniya, kino videolavhalari kiradi.

Hujjatlar ma'lumotlarning kelib chiqishiga ko'ra: birlamchi va ikkilamchi guruhlarga ajratiladi.

Birlamchi hujjatlar - to'g'ridan-to'g'ri kuzatish yoki so'rov, bevosita hodisani ko'rib, belgilab qo'yish asosida tuziladi.

Ikkilamchi hujjatlar - qayta tahlil, birlamchi manbalarni qaytadan o'rganish asosida tuziladi.

Hujjat bilan ishlashning asosiy qoidalari:

1. Voqea, hodisani aniq, ravshan farqlay olish va to'g'ri baholashdir. Fikr va baho bildirilgan hujjatlarning ko'pchiligida vaziyatning biror bir xususiyati yozilmaydi. Biroq konkret vaziyat, berilgan fikr va bahoning ma'nosini ochishda kalit bo'lib xizmat qiladi.

2. Hujjat tuzuvchi qanday maqsad sari intilganini tahlil qilish lozim. Bu haqiqatni ochishga imkon beradi.

Shaxsiy hujjatlarning axborot ishonchliligi-hujjatning haqiqiy-ligini tekshirish, tahlil motivi, istak, uning tuzilishi, shart-sharoitlari, muallifning maqsad yo'l-yo'riqlari, u ishtirok etgan hodisalar, uni o'rab turgan muhit xarakteri faktorlariga ko'proq tayanadi.

Hujjatlarning an'anaviy (klassik) tahlili - hujjat bilan tanishish yoki o'qib yangi bilimga ega bo'lishdan farqli o'laroq – bu tadqiqot metodi bo'lib, har qanday ilmiy tadqiqotda bo'lgani kabi aniq faraz ishlab chiqadi, tahliliy ma'lumotni to'liq o'rganadi, matn mantig'i, asoslanishi va ma'lumot ishonchliligiga tayanadi. Bu tahlil usuli

hujjatning ichiga kirib, to'liq mohiyatini o'rganishga harakat qiladi. An'anaviy tahlil intensiv tahlil hamdir.

Miqdoriy tahlil - agar hujjatda berilgan ma'lumotlar yetarli darajada umumiy ishlanmagan va ular noto'liq bo'lsa, shuningdek, murakkab shaklda tuzilgan bo'lsa miqdoriy tahlilga murojaat qilish kerak emas.

Matnlarning miqdoriy tahlili - bir tartibli ma'lumotlarni taqqoslashda yuqori darajadagi aniqlik muhim bo'lganda hamda material ustida ishlashda u o'zini oqlaydigan darajada ko'p bo'lsa va bu materiallar ilmiy sohani o'zida aks ettirsa materiallar bilan bog'liq miqdoriy tahlil qo'llanishi mumkin.

Kontent-tahlil – sotsiologik axborot mazmunini miqdoriy o'rganish usuli. U matn tuzilishini tahlil qilgan holda ma'lumotlarni to'plash va yig'ish metodidir. «Kontent» so'zi aloqa va munosabatlar obyekti hisoblangan so'zlarga, mazmunga, rasmga, belgilarga, tushunchalarga, mavzu, sarlavha va boshqa ma'lumotlarga aloqador. Matndagi belgi va xususiyatlarni kontent-tahlil orqali ularning miqdoriy tuzilmasini sistematik va obyektiv hisob-kitob qilish usuli yordamida ma'lumotlar olinadi. Markoffa, Shapiro va Veytmanlarning fikrlariga ko'ra kontent-tahlilni «kodlashtirilgan matn» deb atash to'g'riroq bo'ladi. Kontent-tahlilning sifatli va interpretativ yo'nalishlari mavjud bo'lib, ammo matn mazmunidagi miqdoriy ma'lumotlar asosiy o'rin kasb etadi. Kontent-tahlil so'rovsiz tadqiqot usuli bo'lib, undagi belgilarni, so'zlarni kiritish jarayonida tadqiqotchining subyektiv ta'sirisiz ma'lumotlarni o'rganuvchi va qabul qiluvchilar o'rtasida aloqani ta'minlaydi.

Kontent-tahlilda matnni oddiy o'qib chiqishdan farqli o'laroq uni tizimli tarzda muntazam tartibga o'tkazishga va mazmun mohiyatiga yetishga chorlaydi. Bundan tashqari matndagi yashirin ma'noga ega so'zlarni, ma'lumotlarni aniqlash mumkin. Kontent-tahlil o'zida tasodifiy tanlovni, aniq baholashni va mavhumlashgan Eksperimental harakatlarni bir vaqtda mujassamlashtirgan.

Sifatli kontent-tahlil pozivistik yondashuv vakillari tomonidan unchalik yuqori baholanmaydi. Bu yo'nalish feministik va tanqidiy yondashuv tadqiqotchilari tomonidan qo'llab quvvatlangan. Miqdoriy yo'nalish tarafdorlari gohida sifatli kontent-tahlil usulidan foydalanib tadqiqotni ishonchliligini ta'minlaydilar.

Matn - bu munosabatlar doirasidagi bayon, ko‘rinish yoki yozuv tarzida aks ettirilgan so‘zlar majmuasidir. Bu munosabatlar doirasi o‘z ichiga kitoblar, ro‘znomalar, jurnallar yoki maqolalar, yangiliklar va e‘lonlar, rasmiy hujjatlar, badiiy va video filmlar, qo‘shiqlar, foto suratlarni hamda san’at asarlarini qamrab oladi.

Kontent-tahlilning asosiy tamoyillari - amerikalik sotsiologlar X.Lassuel va B.Berilsonlar tomonidan ishlab chiqilgan. Uni rivojlantirishda Rossiya va Estoniya sotsiologlari A.Alekseyev, YU.Vooglayd, P.Vixalemm, B.Grushin, T.Dridze, M.Lauristinlar muhim hissa qo‘shgan.

Eksperiment usuli

Eksperiment (lot. tajriba, sinov, namuna olish) - sotsial eksperiment mohiyatan gipotezani ilmiy asoslashga yo‘naltirilgan, sinov, tajriba holatini vujudga keltirib, nazorat guruhlarini tuzish va baholash nazarda tutilgan ijtimoiy obyektning tajribaviy tahlil qilish usulidir.

Eksperiment usuli sotsiologik tadqiqot metodlari ichida murakkab tuzilmali, o‘ziga xos ichki bog‘liqliklarga ega. Mazkur usul asosida ijtimoiy jarayonlarni oldindan amaliy samaradorligini baholash mumkin.

Bu usul ijtimoiy voqeliklarni oldindan amaliy tajribalar orqali qiyosiy tahlil qilish va hayotiy haqiqatga mos kelish darajasini baholash imkonini beradi.

Eksperimental tadqiqotlar fanning barcha sohalarida muhim kashfiyotlar qilish imkoniyatini oshirgan. XIX-XX asrlarda hayot samaradorligini oshirishga qaratilgan muhim ilmiy tadqiqotlarda sinov, tajriba metodi o‘ziga xos ahamiyat kasb etgan.

Eksperiment usulini qo‘llashda muayyan talablarga rioya qilish maqsada muvofiq:

- a) eksperimental usullar borasidagi mavjud bilimlarni oshirish;
- b) o‘rganilayotgan obyektning asosiy xususiyatlarini o‘zartir-maslik;
- d) eksperimental jarayon batamom nazorat ostida bo‘lishi lozim.

Eksperiment metodini modellashtirish borasida S.Yaskevich o‘z fikr-mulohazalarini ilgari surgan. Hozirgi zamonaviy tadqiqotlarda EHMda texnologik jarayonlaridan keng foydalaniladi:

EKSPERIMENT SHAKLLARI	1. Eks-post-fakto eksperiment – bunda eksperiment o‘tmishdan hozirgacha bo‘lgan ijtimoiy hodisalar tadqiqot obyekti qilib olinganda o‘tkaziladi.
	2. Taqqoslash tamoyiliga asoslangan eksperiment. Bunda hozirgi davr ijtimoiy jarayonlarni tadqiqot obyekti qilib olingan bo‘ladi.
	3. Loyhalashtirilgan eksperiment – yaqin kelajakka yo‘naltirilgan bo‘ladi.
	4. Tadqiqot vazifasi va xususiyatiga ko‘ra (fan sohasidagi, ijtimoiy jarayonlarni boshqarishdagi) eksperimentlar
	5. Sotsial eksperimentning tarkibiy xususiyati
	6. Amaliyot va laboratoriya sharoitida
	7. Mantiqiy tarkibiga ko‘ra parallel va davomiy tarzda

4. Sotsiologik tadqiqotlar natijalarini tahlil qilish va umumlashtirish.

Sotsiologik tadqiqotlar davomida qo‘lga kiritilgan ma’lumotlarni tahlil etish tadqiqotlar jarayonining muhim bosqichi hisoblanadi. Bu bosqichning maqsadi natijalarning ma’nosini tushuntirib berish, fikrlarni umumlashtirish va yagona nazariy tizimga keltirishdan iborat. Sotsiologik tadqiqotlarning natijalarini to‘g‘ri izohlab beruvchi qator ilmiy uslubiy yechimlar tizimi mavjuddir, ammo har bir konkret holatda bu narsa bir butun kishilar jamoasi (sotsiologlar, respondentlar, ma’muriyat) ishtirokida amalga oshiriladi. Tadqiqot natijalarining ishonchliligi va gipotezalarning hayotiyliigi eng samarador vosita sifatida kishilarning ijtimoiy faoliyatini yaxshilashga xizmat qiladi. Shu

sababli gipotezani sinash jarayonida tadqiqotchi ko‘proq real hodisalarga tayanishi, xilma-xil ma’lumotlarni birlashtirishi, empirik materiallardan o‘rganilayotgan obyektning zaruriy jihat va xossalarini ajratib berishga intilishi kerak. Sotsiologik tahlilning natijalari tizimlashgan va guruhlariga ajratilgan ko‘rinishda ilmiy hisobotda namoyon bo‘ladi. Hisobotning ilovasi sifatida jadvallar, grafiklar, so‘rovnomalar, blanklar, testlar va boshqalar keltiriladi.

Amaliy sotsiologik tadqiqotning asosiy maqsadi amaliyot tomonidan ilgari surilgan masalalarning yechimidir. Shuning uchun bunday tadqiqot hisobotida gipotezalar, tadqiqot vazifalari, o‘rtacha ko‘rsatkichlar tizimi, axborotlar, boshlang‘ich axborotlarni yig‘ish bo‘yicha tadqiqot uslublari tarkibi tavsiflab beriladi.

Hisobotga qo‘yiladigan asosiy talablar quyidagilar:

- hisobotda tadqiqotning predmetiga mos mantiqan barcha o‘zaro bog‘langan muammolar guruhlari iloji boricha chuqur va to‘la aks ettirilgan bo‘lishi kerak;

- bajariladigan ishlarning turkumining mantiqiy ketma-ketligi ta’minlangan bo‘lishi kerak;

- hisobotning har bo‘limida tadrijiy bir-birini to‘ldiruvchi ikki qismining o‘zaro mutanosibligini ta’minlash zarur;

- so‘rovnomaning barcha savollari va ularga mos natijalar ilmiy mantiq talablariga binoan tahlil etilishi kerak;

- hisobot texnik jihatdan yuqori saviyada rasmiylashtirilishi va to‘g‘ri tuzilishi kerak.

Nazorat savollari

1. Qaysi omillar empirik sotsiologik tadqiqotlarning shakllanishiga sabab bo‘ldi?

2. Sotsiologik tadqiqot dasturi deganda nimani tushunasiz?

3. Sotsiologik tadqiqot dasturi qanday bo‘lmlardan tashkil topgan?

4. So‘rov metodining qanday turlari mavjud?

5. Kuzatish usulining qanday turlari mavjud?

6. Sotsiologik tadqiqotlarda kontent-tahlil usulining ahamiyatini ayting.

7. Hisobotga qo‘yiladigan asosiy talablarni sanab bering.

Test savollari:

1. Sotsiologik tadqiqot dasturi ichki tuzilishi jihatidan qanday qismlardan iborat bo‘ladi?

- A) nazariy metodologik va amaliy protsedura qismi
- B) nazariy metodologik va amaliy sotsiologik tadqiqotning ish jarayoni qismi
- C) nazariy metodologik, amaliy sotsiologik tadqiqotning ish jarayoni qismi va xulosa qismi
- D) amaliy sotsiologik tadqiqotning ish jarayoni qismi va xulosa qismi

2. Sotsiologik tadqiqot o‘tkazish necha bosqichdan iborat?

- A) 2 bosqichdan
- B) 3 bosqichdan
- C) 4 bosqichdan
- D) 5 bosqichdan

3. Sotsiologik tadqiqotlarda axborot yig‘ishda eng keng tarqalgan metod qaysi?

- A) kuzatish
- B) so‘rov
- C) hujjatlarni o‘rganish
- D). Eksperiment

4. Quyidagilarning qaysi biri so‘rov metodiga kiradi?

- A) Hujjatlarni analiz qilish
- B) Kuzatish metodi
- C) Eksperiment
- D) Intervyu

5. Amaliy sotsiologik tadqiqotlar qanday sharoitlarda o‘tkaziladi?

- A) Yetarli mablag‘ bo‘lganda
- B) Sharoit taqozo etganda
- C) Anketa savollari tayyor bo‘lganda
- D) Sotsial buyurtma mavjud bo‘lganda

6. Empirik sotsiologiya birinchi bo‘lib qayerda vujudga kelgan?

- A) G‘arbiy Yevropada
- B) Rossiyada
- C) AQSHda

D) Sharqda

7. Sotsiometriya usuli orqali qanday munosabatlar o'rganiladi?

A) Shaxslararo munosabatlar

B) Iqtisodiy munosabatlar

C) Faqat siyosiy munosabatlar

D) Yoshlarga oid munosabatlarni

8. Respondent deganda kimni tushunasiz?

A) Tadqiqot o'tkazuvchi

B) Tadqiqot dasturini tuzuvchi

C) Tadqiqot savollarini tuzuvchi

D) Tadqiqot savollariga javob beruvchi

9. Intervyuer deganda kimni tushunasiz?

A) Tadqiqot o'tkazuvchi

B) Tadqiqot dasturini tuzuvchi

C) Tadqiqot savollarini tuzuvchi

D) Tadqiqot savollariga javob beruvchi

10. Gellap jamoatchilik fikrini o'rganish instituti qaysi mamlakatda faoliyat ko'rsatadi?

A) Germaniya

B) Fransiya

C) AQSH

D) Norvegiya

GLOSSARIY

Anomiya nazariyasi - “nazoratning yo‘qligi”, “normalardan voz kechish” ma’nosida qo‘llanilgan bo‘lib, jamiyatda qadriyatlar, normalar, sotsial aloqalar yo‘qolishi, kuchsizlanishi yoki qarama-qarshilikka uchrashi natijasida yuzaga keladigan holat.

Amaliy sotsiologiya sotsiologik bilimning tarmog‘i, sohasi bo‘lib, fundamental sotsiologiya bag‘rida sotsial hayotning tashkil etilishi, amal qilishi va rivojlanishiga doir amaliy savollarni hal qilishning yo‘llari, shakllari va usullarini va shu asosda tegishli ko‘rsatmalar, rejalar va taxminlarni ishlab chiqish jarayonini o‘rganadi.

Begonalashuv individ, shaxs yoki sotsial guruhning iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, madaniy-ma’naviy jarayonlar, munosabatlar hamda faoliyatdan uzoqlashish, chetlashish holati. Sotsiologiyada begonalashuvning iqtisodiy, siyosiy, sotsial, madaniy va ruhiy ko‘rinishlariga ko‘proq e’tibor qaratiladi.

Bixeviorizm (*ing. behaviour – xulq-atvor*) pozitivistik sotsiologiyadagi muhim yo‘nalishlardan biri. Bixevioristlar sotsiologiyaning predmeti deganda kishilar xulq-atvorini tushunganlar. Bu ta’limot asoschilari inson va hayvonot olamidagi sifatli farqlarni ajratmagan holda, sotsiologiya va psixologiyaning vazifasi ongni emas, balki kishilar xulq-atvorini o‘rganishga qaratilgan degan fikrni ilgari suradilar.

Demografiya (grek. Demos - xalq, grapho- yozaman. Tug‘ulish, o‘lim, oila, migratsiya va sotsial mobillik masalalari) aholini o‘rganish.

Demografik o‘tish aholi o‘sishi sohasidagi o‘zgarishlarni talqin qilish bo‘lib, tug‘ilish va o‘lim darajalari o‘rtasidagi barqaror mutanosib iqtisodiy farovonlikni muayyan darajasida erishilishi mumkinligidan kelib chiqadi.

Deviantlik individ yoki sotsial guruhning jamiyat tomonidan qabul qilingan umumiy me’yorlarga mos kelmaydigan xulq-atvori. Buning natijasida ular tomonidan bu me’yorlarni buzish holati sodir bo‘ladi. Deviantlikning jinoyatchilik, ichkilikbozlik, giyohvandlik, fohishabozlik, byurokratiya kabi ko‘rinishlari keng tarqalgan.

Dala tadqiqoti alohida sotsial obyektga unga qulay bo‘lgan tabiiy sharoitlarda bevosita va har tomonlama sotsiologik jihatdan

o'rganish. Dala tadqiqotlari diagnostik, tajribaviy va monografik shakllarda bo'ladi.

Delikventlik militsiya yoki politsiyada hisobda turuvchi, muntazam ravishda jinoiy harakatlar sodir etuvchi, tarbiyasi qiyin bo'lgan kishilar, ayniqsa, o'smirlarning huquqbuzarliklarini ko'rsatuvchi tushuncha.

Endogamiya nikohlanishda umr yo'ldoshini tanlashdagi cheklash bo'lib, guruh a'zolari umr yo'ldoshini faqat o'z guruhi ichkarisidan tanlashadi.

Etnos ma'lum bir hududda tarixan qaror topgan, madaniyat va psixologik birlikning umumiy jihatlariga ega bo'lgan kishilarning barqaror uyushmasi.

Ekzogamiya nikohlanishda umr yo'ldoshini tanlashdagi cheklash bo'lib, guruh a'zolari umr yo'ldoshini o'z guruhi tashqarisidan izlashadi.

Elektorat u yoki bu siyosiy partiya, siyosiy tashkilot va uning vakillari hamda mustaqil deputatlarga ovoz beruvchi saylovchilar guruhi. Elektoratning ko'lami demokratiya darajasi, siyosiy partiyalarning faolligi, ommaning

Elitar madaniyat o'zida hashamatli san'at, musiqa va adabiyot namunalarini qamrab olgan hamda jamiyatdagi saralangan qatlam, oliy tabaqalarga mo'ljallangan madaniyat shakli.

siyosiy yetukligi bilan bog'liq bo'ladi.

Etnotsentrizm hayotiy hodisalarni o'z etnik guruhining an'analari va qadriyatlari doirasida baholovchi hamda o'z madaniyatini umumiy etalon sifatida ko'rsatuvchi etnik xususiyat.

Etnik mansublik muayyan guruh a'zolariga xos bo'lgan va ularni boshqalardan ajratib turadigan madaniy me'yorlar va qadriyatlar.

Ekspert so'rov. Savollarning yozma yoki og'zaki shaklda tadqiqot predmeti sohasida maxsus chuqur bilimga ega bo'lgan mutaxassis-ekspertlar oldiga qo'yilishi.

Fan bilimlarni yaratish va to'plashni ta'minlovchi sotsial institut; ijtimoiy ongning muhim shakllaridan biri. Fanlar tasnifiga ko'ra bir qancha yo'nalishlarga bo'linadi. Sotsiologiyada fundamental va amaliy fanlarga alohida e'tibor qaratiladi.

Gender tadqiqot sotsiologik tadqiqot turi bo‘lib, uning asosida bir madaniyat doirasidagi jins xususiyatlariga ko‘ra farqlanuvchi kishilar xulq-atvorini o‘rganish masalasi yotadi

Ijtimoiy guruhlar muntazam ravishda bir-birlari bilan o‘zaro ta’sirga kirishadigan individlar guruhi.

Intervyu tadqiqot dasturida ko‘zda tutilgan savollarga javob olish uchun o‘tkaziladigan maqsadli suhbat. Intervyu sotsiolog va so‘rov o‘tkazuvchi boshqa kishilar tomonidan olib boriladi.

Jamiyat yaxlit sotsial tizim bo‘lib, u o‘zining iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma’naviy sohalariga ega bo‘ladi. Unda yagona hudud doirasida kishilar umumiy madaniy qadriyatlar va sotsial me’yorlar (norma) asosida birlashadilar.

Jamoatchilik fikri butun jamiyat yoki uning alohida qismining ijtimoiy hodisalar va jarayonlar hamda alohida shaxslar, guruhlar, tashkilotlarning faoliyatiga bo‘lgan munosabatlarini ochiq va yashirin holda ifodalovchi ommaviy ongning holati.

Kuzatish sotsiologik tadqiqot usuli bo‘lib, uning yordamida voqealar va ularning kechish jarayonlarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bevosita qayd etish orqali tegishli axborotlar olinadi.

Kooperatsiya bir yoki bir qancha sotsial guruh vakillarining yagona maqsadga erishish yo‘lida o‘zaro harakat qilish jarayoni. O‘zaro manfaatdorlik kooperatsiyaning asosi hisoblanadi.

Longityud tadqiqot takroriy tadqiqot ko‘rinishi bo‘lib, bir sotsial obyekt ustidan uzoq muddatli, davriy kuzatish olib boriladi. Bu kuzatish natijasida sotsial obyektidagi tegishli o‘zgarishlar aniqlanadi.

Madaniyat qadriyatlar, hayotiy qarashlar, xulq-atvor va me’yorlar namunasi, shuningdek, turli predmetlar, moddiy boyliklarda (mehnat vositalari, belgilar kabilar) mujassamlashgan va keyingi avlodlarga o‘tadigan kishilar faoliyatining natijasi.

Madaniy relyativizm boshqa sotsial guruhlar qadriyatlarini faqat o‘z madaniy qadriyatlari doirasida tushunish va tahlil qilishga bo‘lgan urinish.

Marginal shaxs individ yoki shaxsning ikki yoki undan ortiq madaniyatlar chegarasidagi oraliq holatni egallashi va qisman ularga qorishib ketishini ko‘rsatuvchi tushuncha.

Marksizm – ishchi sinfi manfaatlarini ko‘zlovchi g‘oya bo‘lib, kapitalistik ekspluatatsiyaga qarshi inqilobiy kurash yo‘li orqali

amalga oshirilgan. Marksizm doirasida shakllangan sotsiologiyaning asosini tarixiy materializm tashkil etgan.

Makrosotsiologiya – sotsial bilimlar sohasi bo‘lib, sotsial tarkibning yirik elementlari, ularning holati va o‘zaro aloqadorligini o‘rganadi.

Mikrosotsiologiya sotsial bilimlar sohasi bo‘lib, shaxslar o‘rtasidagi, guruhlar ichidagi va kishilar orasidagi kundalik o‘zaro xatti-harakatlarni o‘rganadi.

Makrodaraja sotsiologiyada katta sotsial guruhlar va xalqlarni qamrab oluvchi sotsial hodisalar va jarayonlarni aniqlash; aholining ko‘chib yurishi, turli sotsial institutlarning inqirozi, jamiyatning bir ko‘rinishdan boshqasiga o‘tish tendensiyasini ko‘rsatish holati.

Merkantilizm (fr. mercantilisme; lotincha – mercari – savdo qilish; italiyancha – mercante – savdogar) – ilk davrdagi kapitalizmga shakllangan iqtisodiy ta’limot va iqtisodiy siyosatning ko‘rinishi bo‘lib, burjuaziya – savdogarlar manfaatlarini himoya qilish maqsadida davlatning xo‘jalik hayotga aktiv aralashuvi va ishtirokini anglatadi. Merkantilizmga asosan daromad tovarlarni ishlab chiqish hisobiga emas, balki ularni tashqi savdo orqali sotib, mamlakat ichiga kapital kiritish orqali to‘planadi.

Monitoring (*inglizcha “monitoring” tekshirib turish, nazorat etish*) – ma’lum bir hodisa yoki jarayonning holatini kuzatish, baholash va taxminlash (prognoz) tushuniladi.

Muxolifat (*arabcha “muxolafat” – kelishmovchilik, teskari-lashish, qarama-qarshilik, ziddiyat*) – rasmiy siyosatga, hukmron qarashlarga mos bo‘lmagan nuqtai nazar, alohida siyosiy yo‘l, demokratiyaning muhim belgisi.

Nazariya – kategoriya, tushunchalar, holatlar va tamoyillarning konseptual birligi bo‘lib, u hodisalarning xossalari, munosabatlari va qonuniyatli aloqalarini ochib beradi. Nazariyalarda markaziy o‘rinni tushunchalar egallaydi. Ularda fanning tajriba va yutuqlari to‘planadi va ular nazariyaning mazmunini belgilaydi. Nazariyani yaratish vositasi mavhumlashtirishdir, ya’ni aniq holatlar va hodisalarni umumiyashtirishdir.

Nuklear oila Ota-onalar va ularning qaramog‘ida bo‘lgan bolalardan tashkil topgan oila shakli. Hozirgi davrda ko‘p avlodli oilalardan nuklear oilalarga o‘tish jarayoni yakunlanib bormoqda.

Oligarxiya (*yunoncha oligarchia – ozchilik hokimiyati*) kichik guruhdagi kishilar, asosan boylarning siyosiy hokimiyatini ta'minlovchi boshqarishning nodemokratik shakli. Shu bilan birga, oligarxiya tushunchasi ilg'or, hukmron elita ma'nosini ham anglatadi.

Organik yo'nalsh jamiyat, uning amal qilishi va rivojlanishini jonli, biologik organizmning amal qilishi va rivojlanishi bilan aynanlashtiruvchi ta'limot. Bu yo'nalish vakillari ijtimoiy hayotda sodir bo'ladigan sotsial-siyosiy voqea-hodisalarni sof biologik nuqtai-nazardan izohlashga harakat qiladilar.

Ommaviy madaniyat mintaqaviy, diniy, sinfiy xususiyatlardan qat'iy nazar mahsulotlari barcha xalqlarga tarqaladigan va ommalashadigan madaniyat shakli.

Oila kishilarning nikoh va qondoshlik munosabatlariga asoslangan jamiyatning kichik sotsial yacheykasi. Oila kishilarni mulkchilik, umumiy xo'jalik aloqalari va farzandlar tarbiyasidagi o'zaro mas'uliyat hissi bilan ham bog'laydi.

Proteksionizm (fransuzcha protectionisme, lotincha – protectio – himoya) milliy iqtisodiyotning davlat tomonidan chet el raqobatidan himoya qilinishi. U davlat sanoatini moliyalashtirish, eksportni ko'paytirib, importni chegaralash kabi choralarda o'z ifodasini topadi.

Siyosiy iqtisodiyotga ingliz iqtisodchisi *Uilyam Petti*(1623-1687) asos solgan. U 1662-yilgi "Soliq va yig'imlar to'g'risidagi" risolasida davlatning qudrati uning pul siyosatida emas, balki, ishlab chiqarishdadir, deya ta'qidlagan. Uning fikricha, ishlab chiqarish sohasi boylik manbasi sanaladi. U mehnatning qiymati nazariyasini birinchilardan bo'lib asoslagan.

Pozitivizm XIX asr sotsiologiyasidagi yetakchi yo'nalishlardan biri. Jamiyat haqidagi mushohadaviy qarashlardan voz kechgan holda, kuzatish va tajribaga asoslangan, fizika, ximiya, biologiya kabi tabiiy fanlarga o'xshash aniq, obyektiv bo'lgan fanni yaratishga qaratilgan ta'limot.

Pragmatizm (*yunoncha – ish, harakat*) sotsial-siyosiy muammolar va ularni hal qilishda tez amaliy natijalar olish, afzalliklarga ega bo'lish, aniq manfaatlarni ko'zlashga qaratilgan ta'limot.

Psixologizm yo'nalishi sotsiologiyadagi yo'nalish bo'lib, sotsial-siyosiy hodisa va jarayonlarni psixologik omillar bilan tushuntirishga

harakat qiladi. Bu yo‘nalish tarafdorlari asosiy e‘tiborni ijtimoiy va individual ongning sotsial-siyosiy hayotdagi o‘rni va roli hamda ularning o‘zaro nisbati masalasiga qaratadilar.

Protestantizm – xristianlikdagi uchta yirik yo‘nalishlardan biri bo‘lib, katolitsizm va pravoslavlilikdan farqli ravishda ezgulik orqaligina xristianlar o‘z gunohlaridan forig‘ bo‘lishlari, barcha e‘tiqodlilar uchun yagona e‘tiqod va diniy shaxsiy mas‘uliyatlilik muhimligi, parvardigor va e‘tiqodli inson orasida vositachining shart emasligi, inson o‘z hayoti uchun o‘zi kurashishi kerakligi tarafdorlaridir. “Protestantizm” tushunchasining o‘zi “protest” so‘zidan olingan bo‘lib, 1529-yil 19-aprelda xristianlar majlisida evangiliya tarafdorlarining cherkovning isloh etilishini ta‘qiqlashgan qarshi qaratilgan e‘tirozdan boshlangan. Shundan so‘ng G‘arbiy Yevropa mamlakatlarida Lyuter, Svingli, Kalvinning protestantizmga asoslangan g‘oyalari shakllantirilgan. Bu Angliya, Fransiya, Germaniya kabi mamlakatlarda xristianlar orasida o‘z farovon turmushi, obod va to‘kin hayoti uchun kurashish harakatlariga sabab bo‘lib, kapitalizmning shu yo‘sinda rivojlanishi va sanoat to‘ntarishi, fransuz inqiloblariga sabab bo‘ldi.

Postindustrial jamiyat insoniyat va alohida davlatlar ilg‘or taraqqiyotining uchinchi bosqichi (*agrar va industrial jamiyatdan keyingi*). Unda zamonaviy ilmiy-texnologik, axborotlashgan inqiloblar asosida chuqur sotsial o‘zgarishlar sodir bo‘ladi.

Panel tadqiqot doimiy tanlov guruhi a‘zolarini bir necha marta so‘rash orqali tegishli axborotlarni yig‘ish usuli. Bu usuldagi tadqiqot ilgari so‘rovlar natijalarining dinamikasini o‘rganish maqsadida ham o‘tkaziladi.

Pilotaj tadqiqot o‘tkaziladigan sotsiologik tadqiqotning sifatini tekshirish maqsadida amalga oshiriladigan uslubiy yo‘nalishdagi sinama tadqiqot.

Qadriyatlar (an’analar) avlodlardan-avlodlarga o‘tuvchi, ma‘lum bir uyushma yoki sotsial guruhda uzoq davr mobaynida saqlanib qoluvchi sotsial va madaniy merosning elementi. Borliq va jamiyat, narsalar, voqealar, hodisalar, inson hayoti, moddiy va ma‘naviy boyliklarning ahamiyatini ko‘rsatish uchun qo‘llaniladigan tushuncha. G‘arbda qadriyatlar masalasi bilan aksiologiya fani

shugʻullanadi. Falsafa, madaniyatshunoslik, sotsiologiya, psixologiya kabi fanlar qadriyatlar boʻyicha tegishli tadqiqotlar olib bormoqdalar.

Reprezentativlik sotsiologik tanlovning xususiyati oʻrganilayotgan asosiy sohaning xarakteristikasini (*tavsifini*) aks ettirishini ifodalovchi tushuncha.

Respondent sotsiologik anketa va boshqa shakldagi soʻrov savollariga javob beruvchi kishi.

Sotsial institutlar nisbatan yuqori darajada tashkil etilgan sotsial va siyosiy tizimli uyushmalar boʻlib, bir-biridan tarkibining barqarorligi, oʻz elementlarining integratsiyalashganligi hamda vazifalarining xilma-xilligi, oʻzgaruvchanligi va egiluvchanligi bilan farqlanadi.

Shaxs sotsial mavjudot, sotsial hayotning ongli subyekti boʻlgan har bir inson. Individning samarali faoliyat va muloqotlar asosida sotsial munosabatlarga kirishini va sotsial xususiyatlarning bir butunligini anglatuvchi tushuncha

Sotsial darvinizm ijtimoiy taraqqiyot qonunlarini tabiiy tanlashning biologik qonunlari bilan oʻxshash deb tushunuvchi taʼlimot. Bu taʼlimot vakillari ijtimoiy hayot insonning biologik xususiyati (tabiati) bilan aniqlanadi, degan fikrni ustun qoʻyadilar. Sotsial-darvinizm gʻoyalaridan keyinchalik liberalizm, individualizm, rasizm, fashizm kabi sotsial-siyosiy yoʻnalishlarda ham foydalanilgan.

Struktura (lot. *structura* – tuzilish, joylashuv, tartib) obyekt tarkibiy elementlarining oʻzaro joylashuvi va aloqalarining yigʻindisidan tashkil topgan. Obyektning strukturasi uning elementlari oʻzaro aloqadorligining mustahkamligini tashqi yoki ichki oʻzgarishlariga qaramay obyektning asosiy mohiyatini saqlab qoladi.

Sistema – oʻzaro aloqada boʻlgan elementlarning yigʻindisi

Sinf bu tushuncha sotsiologiyada eng koʻp qoʻllaniladigan tushunchalardan biri boʻlishiga qaramay qanday qilib uni yaxshiroq taʼriflash mumkinligi haqida yaxlit tushuncha yoʻq. Koʻpchilik buni individlar oʻrtasidagi moddiy ahvol va hukmdorlik darajasidagi farqlarga olib keladigan tafovutlarni ifodalash uchun foydalanadi.

Simvolik interaksionizm(*lotin.interactio* – oʻzaro taʼsir) sotsiologiyadagi muhim yoʻnalish boʻlib, oʻz eʼtiborini kishilar oʻrtasidagi bevosita oʻzaro aloqalarga qaratadi hamda bu aloqalarni sotsial simvollarni almashish koʻrinishi sifatida baholaydi. Bu oqim

tarafdorlarining fikricha, kishilar o'rtasidagi o'zaro aloqalar uzluksiz muloqot bo'lib, bu jarayonda ular bir-birlarini kuzatadilar, maqsadlarini anglab yetadilar hamda tegishli munosabatda bo'ladilar.

Sotsial birdamlik ko'pgina ma'naviy omillarning majmuasidan tashkil topgan sotsiologik kategoriya bo'lib, u ijtimoiy hayotda faoliyat ko'rsatayotgan insonlarning ijtimoiy taraqqiyot masalalarini hal qilishdagi hamkorligi ko'rinishidir.

Sotsial stratifikatsiya(*lot.stratum – qatlam*) sotsial qatlam (guruhlarining) daromadlari, bilim darajasi, hokimiyatga egalik qilishi, kasbiy obro'-e'tiboriga ko'ra jamiyat strukturasi yuqoridan quyiga qarab joylashuvi.

Sotsial mobillik individ yoki sotsial guruhning jamiyat ijtimoiy tuzilmasida bir sotsial holatdan boshqasiga o'tishi, o'z ijtimoiy holatini o'zgartirish ko'rsatkichi.

Sotsial sinflar(*lotin. classic – guruh, razryad*) yirik sotsial guruhlar bo'lib, o'zida umumiy sotsial-iqtisodiy va siyosiy maqomga ega bo'lgan hamda o'z ijtimoiy holatiga ko'ra bir-biridan farqlanuvchi kishilarni birlashtiradi.

Sotsiologiya (lat –societas, uynon- logos) jamiyatning tarkibi va uni tashkil qiluvchi elementlar(unsurlar), ularning amal qilish shart-sharoitlari hamda bu tarkibda sodir bo'ladigan sotsial jarayonlarni o'rganuvchi fan.

Sotsial axborot jamiyat a'zolari, guruhlar, sotsial va siyosiy tashkilotlar, birlashmalar munosabatlaridagi almashuv vositasi bo'lgan sotsial va siyosiy hayot to'g'risidagi bilimlar, ma'lumotlar, dalillar, xabarlarining yig'indisi.

Sotsiologik anketa (*fran. enquete – qidirish, tadqiq qilish*) tadqiqotchi sotsiolog tomonidan tuziluvchi va so'rov o'tkazilayotgan kishi tomonidan unda ko'rsatilgan tartib-qoidalar asosida mustaqil ravishda to'ldiriluvchi so'rov varaqasi.

Sotsial qonun sotsial obyektlar o'rtasidagi nisbatan barqaror va muntazam yangilanib turuvchi munosabatlar. Hodisa va jarayonlar orasidagi muhim va zaruriy bog'lanish. Sotsial qonunlar umumsotsiologik va maxsus sotsiologik qonunlarga bo'linadi.

Sotsial nazorat jamiyatdagi me'yor va qadriyatlar yig'indisi, shuningdek, ularni amalga oshirish uchun qo'llaniladigan turli

sanksiyalar. Masalan, deviant xulq-atvorning oldini olishga, jazolashga yoki tuzatishga qaratilgan sanksiyalar.

Sotsial fakt (*dalil*) jamiyatning u yoki bu sohasiga xos bo'lgan alohida ijtimoiy ahamiyat kasb etuvchi voqea hamda bir xil ko'rinishli voqealar yig'indisi.

So'rov dastlabki axborotni to'plash usuli bo'lib, uning vositasida ma'lum bir sotsial guruh vakillariga savollar bilan murojaat qilinadi. So'rov yoppasiga va tanlash ko'rinishlarida bo'ladi.

Tabaqa individlar guruhlar o'rtasidagi tengsizlik, qonun tomonidan mustahkamlab qo'yiladigan stratifikatsiya shakli. Nasldan-naslga o'tuvchi huquq va majburiyatlari bilan bir-biridan farqlanuvchi agrar va ko'pgina industrial jamiyatlardagi sotsial guruhlar.

Tadqiqot dasturi tadqiqotning maqsadi, vazifalari, umumiy yo'nalishlari, mantiqiy izchillik asosida tegishli taxminlarni bayon qilish va bo'lajak xulosalarni olishga qaratilgan varaqa.

Tanlov asosiy tadqiqotning mohiyati, xususiyatlari va nisbatini o'zida qat'iy aks ettiruvchi aholining ma'lum bir qismi, bo'lagini ifodalovchi tushuncha.

Tarmoq sotsiologiyasi sotsiologik bilimning muhim sohasi bo'lib, ijtimoiy hayotning alohida yoki tor sohalaridagi sotsial hodisalar va jarayonlarni o'rganadi. Umumiy sotsiologiyadan farqli o'laroq, tarmoq sotsiologiyasining obykti sifatida sotsial voqelikdagi aniq bir soha qamrab olinadi. Masalan, iqtisod sotsiologiyasi, madaniyat sotsiologiyasi va boshqa shu kabilar.

Tarkibiy funksionalizm (*lotin.functio – amalga oshirish, bajarish*) sotsiologiyadagi muhim yo'nalish, metodologik yondashuvlardan biri. Bu yo'nalish tarafdorlari jamiyat, undagi hodisa va jarayonlarga o'zining tarkibi, undagi tegishli o'ziga xos vazifalarni bajaruvchi elementlarning o'zaro aloqa mexanizmiga ega bo'lgan sotsial tizimlar sifatida qaraydilar.

Tolerantlik o'zgalar turmush tarzi, xulq-atvori, urf-odatlar, his-tuyg'ulari, qarashlari, g'oyalari va diniy e'tiqodlari sabr-bardosh, toqat bilan munosabatda bo'lish.

Ta'lim institutlashgan jarayon bo'lib, uning asosida qadriyatlar, bilim va malaka bir kishi, guruh yoki uyushma tomonidan boshqalarga o'tkaziladi.

Vertikal mobillik individ yoki sotsial guruhning bir sotsial qatlamdan boshqasiga o'tish jarayoni. Vertikal mobillik yuqori mansabga ko'tarilish, daromadlarining oshib ketishi va hokimiyat bo'lish bilan izohlanadi. **Gorizantal mobillik** individ yoki sotsial guruhning bir sotsial bir oiladan boshqa oilaga, bir dindan boshqa dinga yoki bir turar joydan boshqa joyga o'tish bilan izohlanadi.

Foydalaniladigan adabiyotlar

Rahbariy adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2016
2. Mirziyoyev Sh.M.. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz// Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutqi. 2016-yil.
3. Tanqidiy tahlil qat‘i tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak.
4. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o‘z qo‘limiz bilan quramiz. T.7. – T.: «O‘zbekiston»,1999.
5. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. – T.; «O‘zbekiston».
6. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
7. Karimov I.A. 2009-yil 19-iyundagi «O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligining o‘n sakkiz yillik bayramiga tayyorgarlik ko‘rish va uni o‘tkazish to‘g‘risida»gi qarori.//«Xalq so‘zi ». 2009-yil 20-iyun.
8. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni(O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017-y., 6-son, 70-modda)
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Sotsiologik tadqiqotlar o‘tkazishni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi 2019-yil 22 fevral PF-5667-son Farmoni //
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga murojaatnomasi/ 28.12.2018-yil.

Darslik va o‘quv qo‘llanmalar

1. Aliyev B., Rafiqov G‘., Sultonov T., Mullajonova M., Rahmonov B. va boshqalar. Sotsiologiya. (O‘quv qo‘llanma). – Toshkent: TDIU nashriyoti. 2006.

2. Sotsiologiya O‘quv qo‘llanma. Ubaydullayeva R.A., Bekmurodov M.B., Ota-Mirzayev O.B. va boshq. – Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi, 2002.
3. Sotsiologiya. Ma’ruzalar kursi. Aliqoriyev N.S, Bekmurodov M.B., Ota-Mirzayev O.B., va boshq. – Toshkent, 2001
4. Umumiy sotsiologiya. (Aliqoriyev N.S va Ubaydullayeva R.T tahriri ostida) – Toshkent: 1999.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Abu Nosir Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: A.Qodiriy nomidagi nashriyot, 1993.
2. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 2001
3. Платон. Государство // Государство. Законы. Политика / [Предисл. Е.И.Темнова]. — М.: Мысль, 1998.
4. Holbekov A.J., Idivov U.Yu. Sosiologiya: izohli lug‘at-ma’lumotnoma. –Toshkent: Ibn-Sino nomidagi nashriyot, 1999.
5. Qirg‘izboyev M. Fuqarolik jamiyati: genezisi, shakllanishi va rivojlanishi. – T.: O‘zbekiston, 2010
6. G‘.Shoumarov, A.Sog‘inov va b. Oila psixologiyasi . T.: “Sharq” 2010. 132- 133 betlar.
7. Yo‘ldoshev S., Usmonov M. “Qadimgi va o‘rta asr G‘arbiy Yevropa falsafasi”.”Sharq”nashriyoti.T.2003.
8. Bobobekov A. Yuqori palata va parlamentarizm rivoj topishining asosiy yo‘nalishlari. «Qonun himoyasida». 2004. 2-son.
9. Xolbekov. A.J. Boshqaruv sotsiologiyasi (o‘quv qo‘llanma). Toshkent: Akademiya, 2007
10. Давыдов Ю.Н. От «Этики» к «Политике» // История теоретической социологии: В 5 т./ Отв. ред. и состав. Ю.Н.Давыдов. - М.: Наука, 1995.
11. Новикова С.С. Социология: история, основы, институционализация в России. - М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000.
12. Сорокин П.А. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет / Изд. подгот. В.В.Сапов. — М.: Наука, 1994.

13. Ковалевский М.М. Социология: Соч.: В 2 т./ Отв. ред. А.О.Бороноев. — СПб.: Издательство «Алетейя», 1997. — Т.2. — (Российская социология). Т. 1. Социология.—Т.2 Современные социологи., Т.2. С.7; 120

14. Общие предварительные сведения. — Философия математики, лекции 1-9.

15. Конт О. Курс позитивной философии/ Полн. пер. с поел. 5-го франц. изд. под ред. с примеч. и статьями С.Е.Савича, О.Д.Хвольсона, Д.И.Менделеева и др., с прилож. статьи Н.И.Кареева. - СПб.: [Экон.Тип.], 1899. Общие предварительные сведения. — Философия математики, лекции 1-9

16. Гидденс Э. Социология // Социол. исслед. — 1994. -№ 2.- С.133.

17. Осипов Г.В. Социология. Учебное пособие. М.: Мысль, 1990.

18. Социологический энциклопедический словарь: На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / Ред.-координатор Г.В.Осипов; Ин-т соци-ально-политич. исслед. РАН: Ин-т социологии РАН. — М.: Издательская группа ИНФРА*М-НОРМА, 1998.

19. Самыгин С.И., Перов Г.О. Социология. Ростов н/д: Издательский центр «Март», 2001

20. Радугин А.А., Радугин К.А. Социология: Курс лекций: Для студентов и преподавателей вузов, техникумов и учащихся старших классов школ, колледжей, гимназий, лицеев. — М.: «Владос», 1995.

21. Голенкова З.Т. Основные тенденции трансформации социальных неравенств / Россия: трансформирующееся общество. — М., 2001.

22. Зульфия Давыдова. По материалам аналитической записки Центра экономических исследований «Урбанизация и индустриализация в Узбекистане: вызовы, проблемы и перспективы», Ташкент, 2009 г.

23. Детство: проблемы и перспективы: [1946-2006]/Р. Хакимов; Узбекская ассоциация международного права. — Т.; O‘zbekiston, 2006.,

24. Шевяков А. Экономический рост и неравенство // Общество и экономика. – 2004.– № 2,
25. Кравченко А.И. социология. – Екатеринбург: Деловая книга, М.: издательская корпорация «Лотос», 1999.
26. Социологические проблемы изучения общественного мнения. Учебно-методический комплекс. Составитель Д. соц.н., проф. Л.Н. Вдовиченко. Ответственный редактор Д.ф.н., чл.-корр. РАН, проф. Ж.Т. Тощенко. Российский государственный гуманитарный университет, 2010.
27. Diana Kendall Sociology in Our Times: The Essentials, Tenth Edition. 2016
28. Margaret L. Andersen and Howard F. Taylor. Sociology: The Essentials, Sixth Edition. 2016
29. Sociology: A Global Perspective, Ninth Edition Joan Ferrante 2015, Cengage learning.
30. Фененко Ю.В. Социология / Ю.В. Фененко. - М.: ТК Велби; Проспект, 2007. - 232 с. - ISBN 5-482-01195-X. Ст-3
31. История теоретической социологии. Социология XIX века: от появления новой науки до предвестников ее первого кризиса: Учебное пособие для вузов. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Академический проект, 2020. – 370 с. – (Фундаментальный учебник). Ст-34.
32. Introduction to sociological theory: theorists, concepts, and their applicability to the twenty-first century / Michele dillon. – Second edition. 2014. Pg-
33. Гаврилов Н.И. Социология для пользователя. Учебное пособие для вузов. - Донецк: ДонГУУ, 2009. - 163 с., 7 с.
34. Социология : учебник для академического бакалавриата / под общ. ред. А. С. Тургаева. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Издательство Юрайт, 2018. – 397 с. – (Серия : Бакалавр. Академический курс). Ст-14.
35. Социальная теория и социальная структура / Роберт Мертон. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 873, [7] ст-43
36. The sociology book. Big ideas simply explained. Diana Loxley, Marek Walisiewicz, Christopher Westhorp First American Edition, 2015, pg-32

37. Diana Loxley, Marek Walisiewicz, Christopher Westhorp
First American Edition, 2015 Published in the United States by DK
Publishing 345 Hudson Street New York, New York 10014. P-32

MUNDARIJA

1-MAVZU. SOTSILOGIYA FAN SIFATIDA	3
2-MAVZU. SOTSILOGIYA FANINING STRUK- TURASI (ICHKI TUZILISHI).....	41
3-MAVZU. JAMIYAT YAXLIT TIZIM SIFATIDA....	57
4-MAVZU. SOTSIAL GURUHLAR VA SOTSIAL INSTITUTLAR.....	76
5-MAVZU. OILA SOTSILOGIYASI.....	107
6-MAVZU. SHAXS SOTSILOGIYASI VA DEVIANT XULQ-ATVOR.....	132
7-MAVZU. SOTSIAL STRATIFIKATSIYA VA SOTSIAL MOBILLIK.....	151
8-MAVZU. SOTSIAL ALOQALAR, SOTSIAL MUNOSABATLAR VA SOTSIAL NAZORAT.....	172
9-MAVZU. JAMOATCHILIK FIKRI SOTSILO- GIYASI	194
10-MAVZU. BOSHQARUV SOTSILOGIYASI VA UNING AHAMIYATI.....	215
11-MAVZU. EMPIRIK TADQIQOT VA ULARNING METODLARI.....	233
GLOSSARIY.....	267
FOYADLANILGAN ADABIYOTLAR	277

**I.SAIFNAZAROV, A.MUXTOROV, G.HOSHIMOVA,
H.QURBONALIYEVA**

SOTSILOGIYA

**Toshkent – «INNOVATSION RIVOJLANISH NASHRIYOT-
MATBAA UYI» – 2021**

Muharrir:	S.Abdunabiyeva
Tex. muharrir: A.	Moydinov
Musavvir:	A. Shushunov
Musahhih:	L. Ibragimov
Kompyuterda sahifalovchi:	M. Zoyirova

**E-mail: nashr2019@inbox.ru Tel: +99899920-90-35
№ 3226-275f-3128-7d30-5c28-4094-7907, 10.08.2020.**

Bosishga ruxsat etildi 23.06.2021.

Bichimi 60x84 1/16. «Timez Uz» garniturasini.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i: 18,0. Nashriyot bosma tabog'i 17,75.

Tiraji: 50. Buyurtma № 64

**«INNOVATSION RIVOJLANISH NASHRIYOT-MATBAA UYI»
bosmaxonasida chop etildi.
100174, Toshkent sh, Olmazor tumani,
Universitet ko‘chasi, 7-uy.**